

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 33 (72) № 3 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Головний редактор:

Дробот Ольга Вячеславівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Біла Ірина Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бєлавін Сергій Петрович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бєлавіна Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Виноградова Вікторія Євгенівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Добровольська Наталія Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач загально-вузівської кафедри фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костюченко Олена Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв;

Мітіна Світлана Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Ронгінська Тетяна Іванівна – доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 19 від 29.07.2022 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія KB № 24304-14144P від 28.12.2019 року)

Журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі психологічних наук (спеціальність 053. Психологія) на підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р. (додаток 3)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.psych.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Бондаревич С.М., Діколь-Кобріна О.А., Крохмаль З.А.

АНАЛІЗ РОЛІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ВІДНОШЕННЯ ДО ХВОРОБИ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОГЕНЕЗІ ФОРМУВАННЯ ТУБЕРКУЛЬОЗУ.....	1
--	---

Карпенко Є.В.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	10
---	----

Степаненко Л.В.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У СИТУАЦІЯХ РИЗИКУ БЕЗПЕКИ.....	16
--	----

Третяк Т.М.

ТВОРЧА МИСЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	22
---	----

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПРОФЕСІЙНА Й ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Алексєєва А.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ В КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	28
---	----

Ніколаєв Л.О., Чижма Д.М.

ТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК КОМПОНЕНТУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	34
---	----

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кривонігова О.В., Паламарчук Д.О., Романюк А.В., Орленко І.М.

НАДАННЯ ПОСЛУГИ РАНЬОГО ВТРУЧАННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ В УКРАЇНІ.....	41
---	----

Миколюк С.М.

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....	48
---	----

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Берегова Н.П., Джигун Л.М., Ігумнова О.Б.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	54
--	----

Дробот О.В.

ОСОБИСТІСНА ТРИВОЖНІСТЬ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: СПЕЦИФІКА ГЕНДЕРНИХ ПРОЯВІВ.....	59
---	----

Мельничук А.Ю., Комар Т.В.

П'ЯТИКРОКОВИЙ АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕННЯ СУПЕРВІЗІЇ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЗАСОБАМИ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ Н. ПЕЗЕШКІАНА.....	65
--	----

Надвинична Т.Л., Шаюк О.Я.

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ
В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗВО.....71

Нестеренко М.О.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....77

Скрипник Н.Г.

ЗАХИСНО-ДОЛАЮЧА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНОЮ УСПІШНІСТЮ
АДАПТАЦІЇ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....84

Чугуєва І.Є., Мухіна Л.М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЖОБ-ХОПЕРІВ ЯК ПРЕДСТАВНИКІВ
СПЕЦИФІЧНОЇ ВІКОВОЇ ГРУПИ.....89

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Білюченко Ю.М.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
У РІЗНОВІКОВИХ ГРУПАХ.....94

Пономаренко Я.С.

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ
ПОЛІЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ.....100

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Уманець А.О.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ: ПОНЯТТЯ,
ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА СПОСОБИ ПРОТИДІЇ.....106

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Вавілова А.С., Кіба С.Г.

ЗАХИСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ПЕРЕЖИВАННІ
ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕРЕАЛІЗАЦІЇ.....113

Mozgova G.P., Stavytska S.O., Stavytskyi G.A., Khanetskaya T.I.

PECULIARITIES OF DIAGNOSTICS AND IDENTIFICATION OF PSYCHOSOMATIC
PATHOLOGY IN CHILDREN AND ADOLESCENTS.....119

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Bondarevych S.M., Dikol-Kobrina O.A., Krokhmal Z.A.

ANALYSIS OF THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL FEATURES
AND ATTITUDES TOWARDS PERSONALITY DISEASE IN PSYCHOGENESIS
OF TUBERCULOSIS FORMATION.....1

Karpenko Ye.V.

ETHNIC IDENTITY OF AN INDIVIDUAL
IN THE CONTEXT OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH..... 10

Stepanenko L.V.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE
OF MIGRANTS IN SITUATIONS OF SECURITY RISK.....16

Tretiak T.M.

CREATIVE THINKING ACTIVITY
IN THE CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY..... 22

APPLIED PSYCHOLOGY. PROFESSIONAL AND CORPORATE PSYCHOLOGY

Alexeeva A.V.

CORRELATIONS BETWEEN AN INDIVIDUAL'S PROFESSIONAL SUCCESS
AND GENDER IDENTITY..... 28

Nikolaiev L.O., Chyzhma D.M.

TRAINING TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT
OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A COMPONENT OF PERSONAL
MATURITY OF HIGHER EDUCATION STUDENTS.....34

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Kryvonogova O.V., Palamarchuk D.O., Romaniuk A.V., Orlenko I.M.

PROVISION OF EARLY INTERVENTION SERVICES
IN THE CONDITIONS OF MILITARY ACTION IN UKRAINE..... 41

Mykoliuk S.M.

SOCIAL SUPPORT AS A FORM OF SOCIAL ASSISTANCE
FOR ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE.....48

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Beregova N.P., Dzhigun L.M., Igumnova O.B.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VALUE ORIENTATIONS
OF THE PERSONALITY OF ADOLESCENCE..... 54

Drobot O.V.

PERSONAL ANXIETY IN ADOLESCENCE: SPECIFICS
OF GENDER MANIFESTATIONS.....59

Melnychuk A.Yu., Komar T.V.

FIVE STAGES ALGORITHM OF SUPERVISION OF SOCIONOMIC SPECIALISTS
BY MEANS OF POSITIVE PSYCHOTHERAPY BY N. PEZESHKIAN.....65

Nadvynychna T.L., Shaiuk O.Ya. THE SPECIFICS OF CREATIVE POTENTIAL DEVELOPMENT IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER OF HIGHER EDUCATION.....	71
Nesterenko M.O. FEATURES OF IDENTITY DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE.....	77
Skrypnyk N.H. PROTECTIVE-CONTROL BEHAVIOR OF STUDENTS WITH DIFFERENT SUCCESS OF ADAPTATION TO DISTANCE LEARNING IN THE MARTIAL LAW CONDITIONS.....	84
Chuhueva I.Ye., Mukhina L.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF JOB-HOPERS AS REPRESENTATIVES OF A SPECIFIC AGE GROUP.....	89
LEGAL PSYCHOLOGY; POLITICAL PSYCHOLOGY	
Biliuchenko Yu.M. DEPENDENCE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN DIFFERENT AGED GROUPS.....	94
Ponomarenko Ya.S. COMPREHENSIVE STUDY OF LEADERSHIP ABILITIES OF POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S-PROFESSIONAL FULFILLMENTITY.....	100
PSYCHOLOGY OF NATIONAL SECURITY AND SAFETY PSYCHOLOGY	
Umanets A.O. INFORMATIONAL PSYCHOLOGICAL INFLUENCE: DEFINITION, CHARACTERISTICS OF IMPLEMENTATION AND METHODS OF COUNTERACTION.....	106
PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY	
Vavilova A.S., Kiba S.H. PROTECTIVE PERSONALITY ORGANIZATION DURING EXPERIENCE OF DEPERSONALIZATION AND DEREALIZATION.....	113
Mozgova G.P., Stavytska S.O., Stavytskyi G.A., Khanetskaya T.I. PECULIARITIES OF DIAGNOSTICS AND IDENTIFICATION OF PSYCHOSOMATIC PATHOLOGY IN CHILDREN AND ADOLESCENTS.....	119

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.4

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/01>**Бондаревич С.М.**

Одеський національний морський університет

Діколь-Кобріна О.А.

Одеський національний морський університет

Крохмаль З.А.

Одеський національний морський університет

АНАЛІЗ РОЛІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ВІДНОШЕННЯ ДО ХВОРОБИ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОГЕНЕЗІ ФОРМУВАННЯ ТУБЕРКУЛЬОЗУ

У статті проведено аналіз наукової літератури про ставлення людини з соматичним захворюванням на туберкульоз до своєї хвороби. Показано, що ставлення людини до свого захворювання, може бути описане через належність до певних психологічних типів відносин до хвороби. **Актуальність дослідження** пов'язана з тим, як психологічні особливості особистості впливають на формування психосоматичних захворювань туберкульозного генезу. **Мета дослідження:** визначити роль взаємовпливу та взаємоз'язку психологічних особливостей особистості та відношення до хвороби у формуванні психосоматичних розладів туберкульозного генезу. Визначено, що саме при туберкульозі легень є високий рівень соціальної тривожності та низький рівень якості життя, страх соціальної ізоляції. За результатами дослідження відзначено переважання адаптивних типів відношення до хвороби: ергопатичного та анозогнозичного. Переважання ергопатичного типу у хворих характеризується прагненням продовжувати роботу, зберегти професійний статус та можливістю продовжити активну трудову діяльність. Переважна більшість анозогнозичного типу у пацієнтів з туберкульозом легень пов'язана з наявністю таких факторів, як відсутність роботи, наявність шкідливих звичок та судимості. Для пацієнтів зі змішаним ергопатичним-анозогнозичним типом характерно бажання перервати лікування, мотивуючи це, з одного боку, необхідністю заробляти гроші, а з іншого – відсутністю суб'єктивних скарг на самопочуття в цілому. Для пацієнтів із сенситивним типом участь сім'ї та близьких є основним, а часом єдиним джерелом емоційної, психологічної та моральної підтримки. Тривожний тип ставлення до хвороби визначає реакцію пацієнтів на свій діагноз до того, що вони майже впадають у паніку. Тому тривога стає джерелом конфліктів з оточуючими, ще дана категорія пацієнтів частіше за інших вступає у конфлікти. Таким чином, розуміння умов формування специфічних особливостей рис особистості, психоемоційного стану та системи взаємовідносин до своєї хвороби, серед даної категорії пацієнтів дозволяють адекватно оцінити сутність розладів адаптації індивіда у соціальному середовищі. Тому вивчення зазначеної проблеми та пошук шляхів психологічного супроводу особистості на різних, особливо кризових етапах онтогенезу з метою формування психологічного та фізичного здоров'я є перспективою подальших досліджень.

Ключові слова: соматичні захворювання, туберкульоз, типи відношення до хвороби.

Постановка проблеми. Психосоматичні співвідношення – одна з найскладніших проблем сучасної медицини. Дослідження у цій галузі базуються на багатьох роботах зарубіж-

них та вітчизняних вчених: Ф. Данбар, Ф. Александера, З. Фрейда, І. Сеченова, І. П. Павлова, Р. А. Лурія, В. М. Мясіщева, Лічко та ін. [7; 11–12].

Тому психосоматичні дослідження не є самостійною дисципліною – це підхід, який враховує різноманітність причин, що призвели до захворювання. Тому, різноманітність підходів, методів та технік дозволяють працювати з людиною цілісно.

Питання інтеграції у практику сучасної медицини психологічних знань про природу здоров'я та соматичних розладів відносяться до розряду найбільш актуальних, оскільки вони допомагають у необхідних випадках враховувати психофізіологічні механізми розвитку та перебігу хвороби, отримувати поглиблені уявлення про адаптаційні можливості людини, ступінь її активності у лікуванні. Особливо, це стає найбільш актуальним в разі такого соціально небезпечного захворювання, як туберкульоз.

Як показують дослідники, загальна кількість хворих у світі перевищує 60 мільйонів, близько 20 мільйонів мають відкриту форму туберкульозу – тобто є постійними джерелами небезпеки для здорових людей. За даними авторів, щорічно хворіють на туберкульоз близько 10 мільйонів осіб, з них близько 3 мільйонів помирають, тобто щодня помирає до 8 тисяч людей [1, с. 92–95; 2, с. 5–8; 4–6]. Серед причин смерті туберкульоз займає 10-й рядок і перше місце серед інфекційних захворювань.

Наразі, згідно з даними статистики МОЗ України, у країні зареєстровано близько 700 тисяч хворих на туберкульоз, з них 600 тисяч перебувають на обліку, 142 тисячі з відкритою формою. За офіційними даними, кількість хворих перевищила 1 % жителів країни, хоча реальна кількість хворих набагато більша. Смертність в Україні від туберкульозу сягає майже 40 %. Близько 80 % хворих при своєчасній діагностиці та відповідному лікуванні можна було б урятувати [3; 5, с. 5–10; 10].

Так, аналіз соціальної структури випадків на туберкульоз демонструє, що серед пацієнтів, які вперше захворіли, майже 75 % становлять представники соціально незахищених верств населення (58,4 % – непрацюючі особи працездатного віку, 12,2 % – пенсіонери, 1 % – особи, які повернулися з місць позбавлення волі, 2,5 % – без постійного місця проживання). Серед випадків на туберкульоз 12,5 % становитиме суб'єкти, які зловживають алкоголем та 3 % – споживачі ін'єкційних наркотиків [1, с. 92–95; 2, с. 5–8; 3; 10].

Тому, це свідчить про нагальну потребу подальшого розвитку у країні освітньо-профілактичних програм та заходів із соціальної підтримки хворих

на туберкульоз із забезпеченням активної участі інститутів громадянського суспільства.

Численні історичні документи та матеріали медичних досліджень свідчать про поширення туберкульозу у далекому минулому. Найперша згадка про туберкульоз належить Паулю Бартельсу. Їм було у 1907 році описано туберкульозне ураження грудних хребців з утворенням пагорба біля скелета, який був знайдений поблизу Гейдельберга і належав людині, що жила за 5000 років до н. е. І сьогодні, у XXI ст., туберкульоз залишається як міжнародною, так і національною проблемою. Цією проблемою займалися такі дослідники, як Ю. І. Феценко, Є. М. Лібанова, І. І. Хожило, С. Борткевич, А. В. Зубарьова, де саме розглядається вплив поширення соціальних хвороб на розвиток людства [4; 5, с. 5–10; 6].

Ставлення до захворювання, це психологічне ставлення, індивідуальне та неповторне. Проте психологічний аналіз показує, що ставлення конкретної людини, залишаючись унікальним, може бути описане через їх належність до певних психологічних типів відносин, тобто виявлення схожості з унікальними за своєю природою відносинами інших людей. Як вважають Бурлачук, Коржова (1998) тип особистості допомагає зрозуміти, чим є хвороба для самого хворого [7; 8, с. 67–71; 11; 14].

У психологічному плані внутрішню картину хвороби (ВКХ) можна розглядати як елемент самосвідомості суб'єкта, сформований у результаті самопізнання. Її можна розглядати також як складний комплекс уявлень, переживань та ідей, які своєрідно відображають у психіці хворого патологічні зміни процесів життєдіяльності організму та пов'язаними з ними умовами існування особистості, які реалізуються через соматичні розлади. За думкою дослідників, внутрішня картина хвороби розуміється як система психічної адаптації, яка має у своїй основі механізми психологічного захисту та копінг-поведінку, вона формується в захисних цілях для зниження емоційної напруженості, подолання труднощів, спричинених психосоматичним розладом [7; 8, с. 67–71; 12].

Залежно від особливостей особистості автори виділяють п'ять типів ставлення до захворювання: астено-депресивний, психостенічний, іпохондричний, істеричний та ейфорично-анозогнозичний (Рохлін, 1975) [7; 8, с. 67–71; 11–12].

Лічко, Іванова (1980) виділяють 12 типів ставлення до хвороби: 1) гармонійний тип; 2) ергопатичний тип; 3) анозогнозичний тип; 4) тривожний тип; 5) іпохондричний тип; 6) неврастенічний тип;

7) меланхолійний тип; 8) апатичний тип; 9) сенситивний тип; 10) егоцентричний тип; 11) паранояльний тип; 12) дисфоричний тип [11; 14, с. 11–15].

Ставлення до соматичного розладу містить у собі когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Перший включає знання про хворобу, її усвідомлення, розуміння її ролі та впливу на життя особистості хворої людини, а також прогноз на майбутнє. Емоційний компонент – це відчуття та переживання захворювання та всієї супутньої ситуації, пов'язаної з нею. Залежні від соматичного розладу реакції адаптації або дезадаптації вироблення стратегії поведінки у зв'язку з хворобою, вчені відносять до поведінкового компонента. Будучи значущими для людини, ставлення до хвороби впливає і інші відносини особистості [11; 15, с. 40–63].

Когнітивний аспект внутрішньої картини хвороби (ВКХ) характеризується поняттям особистісного значення розладу, яке є одним із компонентів психосоціальної реакції на захворювання, поряд з емоційною реакцією та способом адаптації. Велику роль у формуванні ВКХ грає тип емоційних відносин хворого до свого захворювання, його проявів, прогнозу та ін., стану справ. Наприклад, авторами була надана наступна класифікація типів переживання хвороби для хворих на туберкульоз (Р. Конечний, М. Боухал, 1983) [12]: 1. Інфантильний тип, властивий юнакам та дітям, який бачить усе у «рожевому світлі». 2. Реакція шоку, характерна індивідам віку 20–30 років. 3. Іпохондричний тип. 4. Тип повної надії. 5. Хворі на істеричний тип (підсвідоме прагнення отримати вигоди від хвороби). 6. Релігійні хворі (хвороба – удар долі). 7. Невдоволення хворобою і прагнення скоріше її позбутися. 8. Реакція сорому. 9. «Економічний тип» (на першому місці стоять витрати на лікування та тривога за добробут сім'ї). 10. Індиферентний тип («глухі до слів лікаря і йдуть своїм шляхом»).

Психологічні критерії мають значення для диференціювання поведінки суб'єкта, хворого на туберкульоз, та яка визначається типом нозогностичних відносин, розбіжністю від симуляції та агравації [13, с. 27–31].

Захворювання на туберкульоз у осіб молодого віку (18–44 років) має великий психотравмуючий фактор, які зумовлюють специфічні емоційні реакції, поведінку та сприяють зміні світогляду та ставлення до своєї дійсності особистості хворої людини [15, с. 40–63].

Госпіталізація, необхідність тривалого лікування, страх за своє здоров'я та здоров'я близь-

ких (дітей, подружжя, батьків, родичів, знайомих, колег тощо) у зв'язку з наявністю контакту, переживаються цією людиною як важкий стрес, пов'язаний із різкою зміною звичного стилю життя, соціального статусу, обмеженнями сімейного та міжособистісного спілкування, залежністю від медичного персоналу, все це супроводжується стійкими негативними емоційними реакціями та агресією, з внутрішніми та зовнішніми проявами.

Таким чином, актуальність проблеми пов'язана з тим, як психологічні особливості особистості впливають на формування психосоматичних захворювань туберкульозного генезу. Розуміння умов формування специфічних особливостей рис особистості хворого на туберкульоз, психоемоційного стану та системи взаємовідносин до себе, до своєї хвороби та до свого оточення, серед даної категорії суб'єктів, дозволяють адекватно оцінити сутність психосоматичних розладів, та їх адаптацію у соціальному середовищі. Психологічне призначення поведінки людини полягає у тому, щоб якомога краще адаптувати її до вимог ситуації, дозволяючи оволодіти нею.

Мета дослідження: визначити роль взаємовпливу та взаємоз'язку психологічних особливостей особистості, відношень до хвороби у формуванні психосоматичних розладів туберкульозного генезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося на базі Одеського обласного центру соціально-небезпечних захворювань. У дослідженні брали участь 30 респондентів: молоді люди, чоловіки та жінки віком від 18 до 45 років.

Вибірку склали пацієнти стаціонарного та амбулаторного відділень у кількості 30 осіб з діагнозом на туберкульоз легень. З них чоловіки – 21 особа; жінки – 9 осіб віком від 18 до 45 років.

Для вирішення поставлених завдань у роботі були використані теоретичні, емпіричні методи, а також методи кількісної обробки даних.

Для вивчення закономірності взаємовпливу та взаємоз'язку між психологічними особливостями особистості у формуванні психосоматичних розладів туберкульозного генезу були використані:

- шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергер (в адаптації Ю. Л. Ханіна) [12];

- методика визначення типів ставлення до хвороби «Методика – Тип ставлення до хвороби» (Бурлачук, Коржова, 1998). В основу методики покладено концепцію психології відносин (В. М. Мясіщева) [8, с. 67–71; 11].

Суб'єктивна оцінка комплексу хворобливих відчуттів досліджуваних осіб проводилася за допомогою клінічного інтерв'ю та анкетування. Переживання пов'язані з невизначеністю їхнього професійного майбутнього, занепокоєнням за здоров'я рідних.

Наявність страхів та тривоги відзначено у 43 % респондентів. Найбільша реактивна особистісна тривожність спостерігалася у жінок та чоловіків віком від 35 років (у 63 %). Переживання пов'язані з невизначеністю їхнього професійного майбутнього, занепокоєнням за здоров'я рідних.

Суб'єктивне сприйняття свого захворювання пацієнтами визначається як відсутність гострих клінічних симптомів, що значно знижує адекватність оцінки серйозності та небезпеки захворювання. Необхідність тривалого прийому лікарських препаратів та перебування у стаціонарі є фактом, який дестабілізує емоційну складову ставлення до хвороби, а за відсутності патологіч-

них симптомів змушує сумніватися у діагнозі та необхідності лікування, що робить неадекватною оцінку самого захворювання суб'єктом.

Так, до 73 % пацієнтів вважають, що у них немає важких клінічних проявів хвороби, особливо це характерно для осіб із вперше виявленим туберкульозом легень у перший місяць захворювання та понад три місяці госпіталізації.

До симптомів соматичного розладу більшість опитаних віднесли: слабкість, сонливість, потовиділення, біль у спині, розлади роботи травної системи і нирок. Особливо турбують ці симптоми у початковий період прийому ліків. При цьому практично всі пацієнти приймали призначені лікарські препарати, але особистісна мотиваційна спрямованість недостатньо виражена.

Для вирішення завдань нашого дослідження, було обрано методику «Шкала особистісної тривоги Спілберґера-Ханіна», щоб з'ясувати рівень особистісної тривоги, визначити типи ставлення

Таблиця 1

Результати дослідження за методикою Шкала тривоги Спілберґера – Ю. Л. Ханіна

		Значення				Значення	
№	Вік	ситуативна тривожність	особистісна тривожність	№	Вік	ситуативна тривожність	особистісна тривожність
1	22 ч	Середня	Середня	16	38 ч	Висока	Середня
2	24 ч	Середня	Середня	17	32 ч	Середня	Середня
3	21 ч	Середня	Середня	18	18 ч	Середня	Середня
4	32 ч	Висока	Середня	19	21 ч	Середня	Середня
5	35 ч	Висока	Висока	20	39 ч	Висока	Середня
6	22 ч	Середня	Середня	21	29 ч	Середня	Середня
7	33 ч	Висока	Висока	22	30 ж	Висока	Висока
8	34 ч	Висока	Середня	23	32 ж	Висока	Середня
9	44 ч	Висока	Висока	24	19 ж	Середня	Середня
10	35 ч	Середня	Висока	25	25 ж	Середня	Висока
11	22 ч	Середня	Середня	26	29 ж	Висока	Висока
12	33 ч	Висока	Середня	27	32 ж	Висока	Висока
13	42 ч	Середня	Висока	28	24 ж	Висока	Середня
14	36 ч	Середня	Середня	29	27 ж	Середня	Висока
15	37 ч	Середня	Висока	30	24 ж	Середня	Середня

до хвороби за методикою «Тип ставлення до хвороби» та зробити порівняльний аналіз за здобутими показниками.

Найбільша реактивна особистісна тривожність спостерігалася у жінок та чоловіків віком від 35 років у 63 % (рис. 1.).

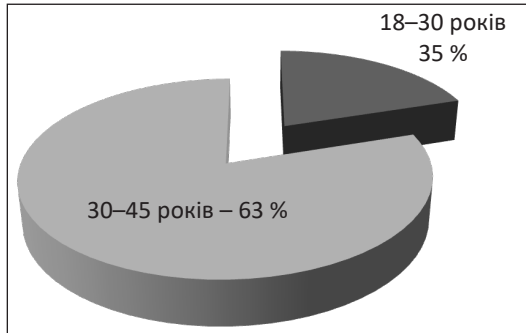

Рис. 1. Розподіл реактивної особистісної тривожності у жінок та чоловіків за віком

Наявність страхів та тривоги відзначено у 43,3 % досліджуваних (табл. 1).

Зведена таблиця 2 результатів обстеження за методикою Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна.

Таблиця 2

Результати дослідження за методикою Шкала тривоги Спілберга – Ю. Л. Ханіна

Показники	Результат			
	реактивна тривожність		особистісна тривожність	
	п	%	п	%
Низький до 30	0	0	0	0
Помірний 31–44	17	56,7 %	19	63,3 %
Високий 45 і більше	13	43,3 %	11	36,7 %

На рисунку 2 вказано отримані показники ситуативної та особистісної тривожності досліджуваних осіб. Важливо зазначити, що у жодного респондента при проходженні методики не виявлено низький рівень тривоги.

Рис. 2. Результати дослідження ситуативної та особистісної тривожності досліджуваних осіб

За допомогою методики ми з'ясували рівень ситуативної та особистісної тривоги кожного

учасника, та середній показник групи який складає 39,7 та 45,3 бали, інтерпретуючи даний показник, можна виявити що така кількість балів потрапляє до зони помірної та високої тривожності, отже можна зробити висновок що досліджувані мають помірний та високий рівень ситуативної та особистісної тривожності. Виходячи з отриманих результатів, переважаючі типи відношень до хвороби були згруповані у три блоки (рис. 3).

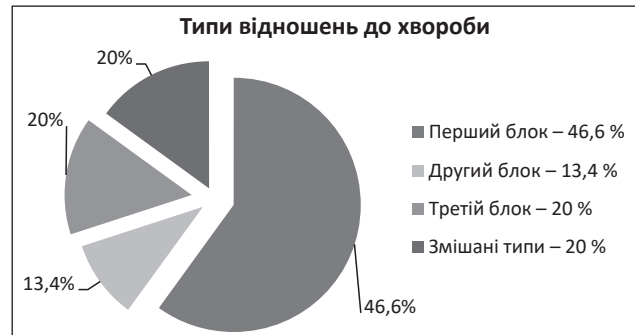

Рис. 3. Результати дослідження переважаючих типів ставлення до хвороби

Результати дослідження оцінки даної вибірки дослідження вказують на присутність у більшості досліджуваних першого блоку (14 осіб – 46,6 %) – адаптивного типу ставлення до хвороби: 1) ергопатичного (7 осіб – 23,3 %); 2) анозогнозичного (5 осіб – 16,6 %) та 3) гармонійного (2 особи – 6,6 %), типи ставлення до хвороби, за яких психічна та соціальна адаптація суттєво не порушується (рис. 4).

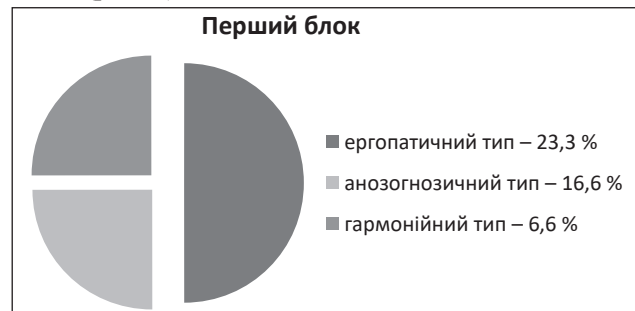

Рис. 4. Результати дослідження першого блоку адаптивного типу ставлення до хвороби

Нерідко цей тип присутній у пацієнтів у перші два місяці постановки діагнозу.

Ергопатичний тип ставлення до хвороби обумовлено, з одного боку, зниженням матеріального благополуччя пацієнтів, страхом втратити роботу, запереченням факту хвороби, а з іншого боку, в разі поєднання даного типу із сенситивним типом ставлення до хвороби, можливістю зберегти зв'язки із соціумом, бажанням відволіктися від думок про хворобу, компенсувати заподіяну шкоду рідним та зберегти матеріальну незалежність.

Анозогнозичний тип ставлення до хвороби у пацієнтів з туберкульозом легень взаємопов'язаний з наявністю таких факторів, як відсутність роботи, наявність шкідливих звичок та судимості.

Другий блок (4 особи – 13,3 %) включає: 1) тривожний (3 особи – 10 %) та 2) іпохондричний (1 особа – 3,3 %) тип, для яких характерна інтрапсихічна спрямованість особистісного реагування на хворобу, що зумовлює порушення соціальної адаптації хворих із цими типами реагування (рис. 5).

Рис. 5. Результати дослідження другого блоку типу ставлення до хвороби

Для пацієнтів із сенситивним типом ставлення до хвороби доля сім'ї та близьких є основним, а часом єдиним джерелом емоційної, психологічної та моральної підтримки. Тривожний тип ставлення до хвороби найбільш уражає жінок з вищою освітою. Домінуючими мотивами для них є пошук додаткової інформації про хворобу та тривогу за близьких.

Неврастенічний, меланхолійний, апатичний типи відношення відсутні у цій вибірці.

У третій блок (6 осіб – 20 %) увійшли: 1) сенситивний (5 осіб – 16,6 %); 2) егоцентричний (1 особа – 3,3 %), для яких характерна інтерпсихічна направленість особистісного реагування на хворобу, що також зумовлює порушення соціальної адаптації хворих (рис. 6).

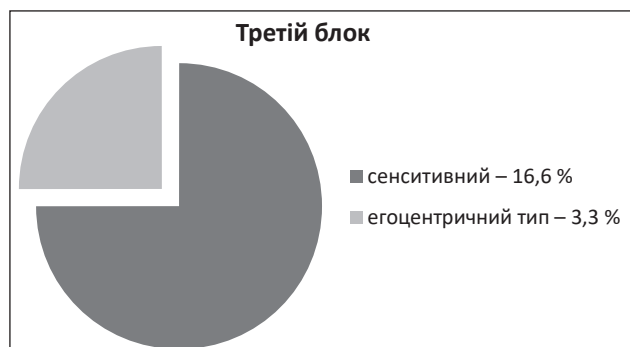

Рис. 6. Результати дослідження третього блоку типу ставлення до хвороби

У хворих із сенситивним типом ставлення до хвороби на перший план у структурі хвороби виступає емоційний рівень.

Вони відзначають коливання в настрої, побоюючись неприємного відношення з боку знайомих, приховують діагноз, змушені перебудовувати свої відносини з оточуючими, на їхню думку, «здорові люди не здатні зрозуміти хворих, тому що не переживали того, що переживають хворі».

Вони відчують відмінності між собою та оточуючими, тому що «доводиться обмежувати своє спілкування з оточуючими». Оцінка відносин із рідними, показала, що «родина стала уважніше до мене ставитися, виявляючи турботу та підтримку» відзначали більше половини суб'єктів.

Первинна реакція на хворобу – «закрилися і пішли до себе». «Погане самопочуття я намагаюся не показувати іншим», найменші неприємності, пов'язані з хворобою, їх сильно засмучують, їх лякають труднощі та небезпеки, пов'язані з майбутнім лікуванням, негативний емоційний фон позначається на взаєминах з оточуючими, вони соромляться своєї хвороби близькими, намагаються, щоб на роботі (за місцем навчання) менше знали і говорили про мою хворобу, а оточуючі її не помічали.

Дисфоричний та паранояльний типи відношення до хвороби серед даних респондентів не виражені.

Змішані типи відношення до хвороби (6 осіб – 20 %) (рис. 7): 1) ергопатичний-анозогнозичний тип – 2 особи – 6,6 %; 2) ергопатичний-сенситивний тип – 1 особа – 3,3 %; 3) меланхолійно-сенситивний тип – 1 особа – 3,3 %; 4) апатичний-паранояльний тип – 1 особа – 3,3 %; 5) ергопатичний тип – 1 особа – 3,3 %.

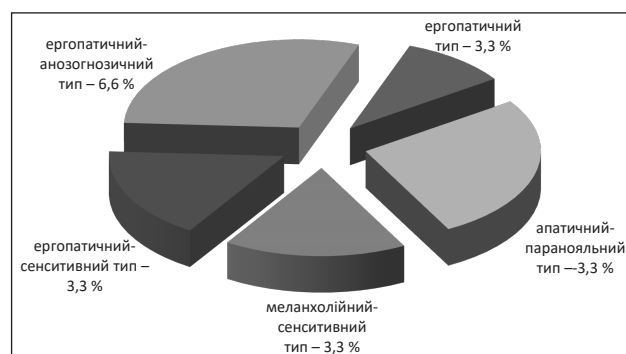

Рис. 7. Результати дослідження змішаних типів ставлення до хвороби

Переважає ергопатичного типу у хворих характеризується прагненням продовжувати роботу, зберегти професійний статус та мати можливість продовжити активну трудову діяльність у колишній якості.

Для пацієнтів зі змішаним ергопатичним-анозогнозичним типом характерне бажання перервати лікування, мотивуючи це, з одного боку, необхідністю заробляти гроші, а з іншого – відсутністю суб'єктивних скарг на самопочуття в цілому.

Незважаючи на те, що анозогнозичний тип ставлення до хвороби відноситься до групи адаптивних, клінічні спостереження показують, що він виправданий на початкових етапах захворювання як реакція заперечення, зменшення значущості можливих наслідків хвороби.

Групу ризику складають безробітні пацієнти, оскільки, за оцінками лікарів, саме безробітні хворі найчастіше порушують лікарняний режим і мають перерви у прийомі ліків. Відсутність потреби у листі непрацездатності, і навіть тяжких клінічних проявів хвороби (особливо на початкових етапах) суб'єктивно створює сприйняття індивідом себе як здорового, що, в наслідку, призводить до зривів у лікуванні.

Крім того, під час оцінки мотиваційно-поведінкового аспекту ВКХ саме дана категорія хворих має шкідливі звички і, незважаючи на діагноз, не бажає від них відмовлятися. Своє самопочуття вважають «цілком задовільним», намагаються «не думати про свою хворобу і жити безтурботним життям», байдужі до процесу лікування та роботи, а здоров'я «не заважає мені спілкуватися з оточуючими, скільки мені хочеться», не вважають, що хвороба «може істотно вплинути на майбутнє».

У підгрупі досліджуваних з ергопатичним-сенситивним типом під час інтерв'ю були виявлені ознаки так званої соціальної фобії, вони соромляться говорити про своє захворювання, виявляють побоювання за здоров'я близьких, відчувають провину.

Тривожний тип ставлення до хвороби визначає реакцію пацієнтів на діагноз, вони «впали в паніку». Тривога стає джерелом конфліктів з оточуючими, дана категорія індивідів частіше за інших вступає в конфлікти, часто поводяться дратівливо.

У структурі ВКХ особливе місце займає когнітивний компонент: постійний пошук додаткової інформації про хворобу, її подальші наслідки та можливості лікування.

Так, на туберкульоз хворіють переважно особи дефензивної (пасивно-оборонної) структури особистості: слабовільні, нерішучі, душевно і фізично інертні, боязкі, схильні до сумнівів і самозвинувачень, винності, з тенденцією до накопичення негативних емоцій, протиставлення себе суспільству, дистанційністю у міжособистісних відносинах. Госпіталізація пацієнтів у зв'язку з туберкульозом

легень сприймається ними як черговий тяжкий стрес, та супроводжується страхом перед соціальними контактами, зниженням активності чи іншими проявами, регресивним або дезадаптивним типами пристосувальної поведінки.

Висновки. Були проаналізовані роль взаємовпливу та взаємозв'язку психологічних особливостей особистості, відношень до хвороби суб'єкта у формуванні психосоматичних розладів туберкульозного генезу.

Показано, що ставлення людини до свого захворювання, може бути описане через належність цього ставлення до певних психологічних типів відносин до хвороби.

За результатами дослідження відзначено переважання адаптивних типів відношення до хвороби: ергопатичного та анозогнозичного. Переважання ергопатичного типу у хворих характеризується прагненням продовжувати роботу, зберегти професійний статус та можливістю продовжити активну трудову діяльність. Переважна більшість анозогнозичного типу у пацієнтів з туберкульозом легень пов'язана з наявністю таких факторів, як відсутність роботи, наявність шкідливих звичок та судимості. Для пацієнтів зі змішаним ергопатичним-анозогнозичним типом характерно бажання перервати лікування, мотивуючи це, з одного боку, необхідністю заробляти гроші, а з іншого – відсутністю суб'єктивних скарг на самопочуття в цілому. Для пацієнтів із сенситивним типом участь сім'ї та близьких є основним, а часом єдиним джерелом емоційної, психологічної та моральної підтримки. У підгрупі досліджуваних з ергопатичним-сенситивним типом під час інтерв'ю були виявлені ознаки так званої соціальної фобії, вони соромляться говорити про своє захворювання, виявляють побоювання за здоров'я близьких, відчувають провину. Тривожний тип ставлення до хвороби визначає реакцію пацієнтів на свій діагноз до того, що вони майже впадають у паніку. Тому тривога стає джерелом конфліктів з оточуючими, ще дана категорія пацієнтів частіше за інших вступає у конфлікти, де поводяться дратівливо.

Таким чином, розуміння умов формування специфічних особливостей рис особистості, психоемоційного стану та системи взаємовідносин як до своєї хвороби, так із оточенням, серед даної категорії пацієнтів дозволяють адекватно оцінити сутність розладів адаптації у соціальному середовищі.

Потребує подальшого розгляду проблема діагностики із вивчення закономірностей взаємовпливу та взаємозв'язку між психологічними осо-

бливостями, які у переважній більшості випадків супроводжуються розладами психологічної або соціальної адаптації, призводять до внутрішньо-особистісного конфлікту та викликають психосоматичні порушення туберкульозного генезу.

Тому вивчення зазначеної проблеми та пошук шляхів психологічного супроводу особистості на різних, особливо кризових етапах онтогенезу з метою формування психологічного та фізичного здоров'я є перспективою подальших досліджень.

Список літератури:

1. Поліщук Л. М., Радаєва І. М., Устянська О. В. Туберкульоз – соціальна проблема в Україні / *Молодий вчений*. № 11 (51). 2017. С. 92–95.
2. Москаленко В. Ф. Актуальні проблеми туберкульозу в Україні за 10 років / В. Ф. Москаленко, Ю. І. Феценко / *Укр. пульмон. журн.* № 1. 2001. С. 5–8.
3. «Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами міністерства охорони здоров'я України». [Електронний ресурс].
4. Феценко Ю. І. Сучасна стратегія боротьби з туберкульозом в Україні / Ю. І. Феценко, В. М. Мельник. К. : Здоров'я, 2007. 664 с.
5. Феценко Ю. І., Мельник В. М., Матусевич В. Г., Антоненко Л. Ф. Епідеміологія туберкульозу у світі, сучасні підходи до організації протитуберкульозних заходів / *Український пульмонологічний журнал*. № 4, 2003. С. 5–10.
6. Феценко Ю. І. Сучасні методи діагностики, лікування і профілактики туберкульозу / Ю. І. Феценко, В. М. Мельник. К. : Здоров'я, 2002. 904 с.
7. Гиндикин В. Я. Соматогенные и соматоформные психические расстройства : справочник. М. : Триада-Х, 2000. 256 с.
8. Вассерман Л. И. Внутренняя картина болезни в структуре качества жизни у больных с соматической патологией / Л. И. Вассерман, Е. А. Трифонова, В. Л. Фёдорова / *Клиническая (медицинская) психология*. № 27, 2008. С. 67–71.
9. Золотова Н. В., Стрельцов В. В., Баранова Г. В., и др. Модель психологической реабилитации больных туберкулезом легких в условиях стационара / *Туберкулез и болезни легких*. № 4, 2018. С. 12–19.
10. Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі : монографія / відпов. ред. д. е. н., проф. В. С. Стещенко / Н. М. Левчук. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. 492 с.
11. Психологическая диагностика отношения к болезни / Л. И. Вассерман, Б. В. Иовлев, Э. Б. Карпова и др. СПб. : СПб НИПНИ им. В. М. Бехтерева, 2005. 32 с.
12. Малкіна-Пих І. Г. Психосоматика: Довідник практичного психолога. М. : Изд-во Ексмо, 2005. 992 с.
13. Валиев Р. Ш. Лечение больных туберкулезом легких с учетом особенностей их личности и отношения к болезни / *Проблемы туберкулеза*. № 2, 2009. С. 27–31.
14. Филиппсон О. Н. Влияние отношения больных туберкулезом к заболеванию на эффективность лечения / *Проблемы туберкулеза*. № 3, 2010. С. 11–15.
15. Тарабрина Н. В. Посттравматический стресс у больных угрожающими жизни (онкологическими) заболеваниями // *Консультативная психология и психотерапия*. № 1, 2014. С. 40–63.

Bondarevych S.M., Dikol-Kobrina O.A., Krokmal Z.A. ANALYSIS OF THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL FEATURES AND ATTITUDES TOWARDS PERSONALITY DISEASE IN PSYCHOGENESIS OF TUBERCULOSIS FORMATION

The article analyzes the scientific literature on the attitude of a person with somatic tuberculosis to his disease. It is shown that a person's attitude to his disease can be described by belonging to certain psychological types of attitudes to the disease. The relevance of the study is related to how the psychological characteristics of the individual affect the formation of psychosomatic diseases of tuberculosis origin. The purpose of the study: to determine the role of the interaction and relationship of psychological characteristics of the individual and the relationship to the disease in the formation of psychosomatic disorders of tuberculosis. It has been determined that pulmonary tuberculosis has a high level of social anxiety and a low level of quality of life, fear of social isolation. According to the results of the study, the predominance of adaptive types of attitude to the disease was noted: ergopathic and anosognostic. The predominance of ergopathic type in patients is characterized by the desire to continue working, maintain professional status and the ability to continue active employment. The vast majority of anosognostic types in patients with pulmonary tuberculosis are associated with factors such as lack of work, bad habits, and a criminal record. Patients with a mixed ergopathic-anosognostic type are characterized by a desire to discontinue treatment, motivated by, on the one hand, the need to earn money, and on the other – the lack of subjective complaints about general well-being. For sensitive patients, family and

loved ones are the main and sometimes the only source of emotional, psychological and moral support. Anxious attitudes toward the disease determine patients' reaction to their diagnosis to the point that they almost panic. Therefore, anxiety becomes a source of conflict with others, this category of patients is more likely than others to enter into conflicts. Thus, understanding the conditions of formation of specific features of personality traits, psycho-emotional state and the system of relationships to their disease, among this category of patients can adequately assess the nature of individual adaptation disorders in the social environment. Therefore, the study of this problem and the search for ways of psychological support of the individual at different, especially crisis stages of ontogenesis in order to form psychological and physical health is a prospect for further research.

Key words: *somatic diseases, tuberculosis, types of attitudes to the disease.*

Карпенко Є.В.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасні умови життя людини характеризуються динамічністю й мінливістю. З огляду на це, популярність тих чи інших соціальних ролей, професій тощо не є постійною величиною. Ніхто не може бути впевненим у тому, що статус, який він має зараз, у найближчій перспективі буде таким же за своєю престижністю, привабливістю, наявністю благ чи прибутковістю. За таких умов життя індивід бажає мати якусь певну стійку, фундаментальну приналежність. Такою стійкою приналежністю вважається етнічна.

Отже, пропонуємо з'ясувати, як трактується проблема етнічної ідентичності у контексті соціально-психологічних досліджень.

Незважаючи на те, що через актуальність та гостроту проблеми етнічної ідентичності, досліджень різних її аспектів у психологічній науці існує чимало, історія її вивчення має велику кількість суперечливих і невирішених питань, що вимагає глибокого аналізу та усвідомлення. Проблема етнічної ідентичності є об'єктом наукового інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців різних галузей.

У сучасних соціально-психологічних дослідженнях етнічна ідентичність визначається як певний етнопсихологічний феномен, як важлива складова самосвідомості. Етнічна ідентичність індивіда визначає його соціально значущі форми поведінки та впливає на стиль його взаємин з іншими людьми, з представниками різних етносів, народів, культур. Важливим для особистості є і прояв себе як члена певного етносу, залученість до його соціального життя. Етносамовизначення передбачає формування позитивної етнічної ідентичності.

Втрата етнічної ідентичності може призвести до негативних наслідків для ідентичності людини в цілому, що може виявлятися, у відчутті «я – ніхто», невидимості, безіменності, безликоності.

Такий підхід до проблеми, таке розуміння актуальності питання етнічної ідентичності особистості, ставить її у центр уваги науковців як в Україні, так і у всьому світі.

Ключові слова: ідентичність, етнічна ідентичність, дослідження, особистість, соціальна ідентичність.

Актуальність проблеми. Етнічні процеси – культурні, мовні, політичні – потребують дуже докладного і серйозного вивчення з боку науковців – етнопсихологів, етнополітологів, етносоціологів, етносоціокультурологів, адже реалії сучасного життя далеко не завжди узгоджуються з усталеними в соціокультурному дискурсі поглядами на етнічну приналежність. Більше того, дають про себе знати малодосліджені етнічні явища, до яких, безумовно, ми відносимо проблему збереження етнічної ідентичності народу в поліетнічному середовищі. Таким чином виникає необхідність системного вивчення етнокультурних процесів, використання методології різних наук, які досліджують проблему етносу, культури, суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальновизнаним є те, що етнічна ідентичність – надзвичайно важлива складова самосвідомості,

яка зумовлює найбільш соціально значущі форми поведінки і має вплив на відносини між людьми, починаючи від міжособистісних до міждержавних. Проблема ідентичності посідає значне місце в наукових розробках як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Дослідженням ідентичності займалися такі соціальні психологи як Дж. Мід та Ч. Кулі, які розглядали ідентичність як результат і умову інтеракції. Приблизно в 70-х роках сформувалась теорія соціальної ідентичності. Сутність, структуру, критерії становлення та фактори розвитку ідентичності в різні часи досліджували А. Ватерман, Е. Еріксон, Ч. Кулі, Д. Марсія, Д. Маттерсон, Г. Салліван, З. Фройд, Е. Фромм та ін.

І хоча більшість дослідників погоджуються з тим, що етнічна ідентичність займає центральну позицію в системі етнопсихологічних феноменів, єдності поглядів на її феноменологію і структуру

немає. Відтак, проблема психологічних особливостей етнічної ідентичності залишається надалі актуальною і потребує подальшого дослідження.

Метою нашої статті є зміст і структура етнічної ідентичності особистості в контексті соціально-психологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Оскільки проблема ідентичності є однією з найпопулярніших у психологічній і гуманітарній науці, загалом, то й досліджень у цьому напрямі проведено чимало. При цьому більшість із них здійснені зарубіжними вченими. Їхні праці дають змогу виокремити три традиційні вектори дослідження етнічної ідентичності: психоаналітичний, біхевіористський та когнітивний [12; 14; 16].

Початком дослідження ідентичності можна вважати роботу З. Фрейда «Групова психологія і аналіз Его», що вийшла в 1914 році. В ній вперше поняття «ідентифікація» застосовується в психологічному контексті. З. Фрейд виділив первинну, або тотальну, ідентифікацію, під якою розумів емоційну прихильність дитини до матері, та вторинну, що передуює комплексу Едіпа та виконує захисну функцію редукції занепокоєння шляхом інкорпорації деяких аспектів поведінки батька у власну [6]. Ідентифікація вперше розглядалася як важливий механізм взаємодії індивіда і соціальної групи, що відкривало нові потенційні підходи до аналізу природи групи, її згуртованості, інгрупових симпатій та аутгрупової ворожості.

Важливе, але нецентральне в ортодоксальному фрейдизмі поняття ідентифікації набуває такого статусу в концепції Е. Еріксона. Власне, з праць Е. Еріксона починається вивчення «ідентичності» [10]. Визначене ним коло питань та понять, пов'язаних з ідентичністю, залишається актуальним і для сучасної соціальної психології. Наприклад, він ввів поняття психосоціальної ідентичності як продукту взаємодії суспільства й особистості, поняття кризи особистісної ідентичності як результату криз розвитку суспільства.

Так у межах філософських досліджень, ідентичність постає як «самість». Передусім визначаються її нормативні особливості. Тобто, цінності, екзистенційні основи. Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані відповідно до вимог певної соціальної системи. Саме соціум, соціальні інститути є основними категоріями оформлення поняття ідентичності. Психологи найчастіше розглядають ідентичність як суттєву психічну функцію, що уможлиблює взагалі існування особис-

тості, характеризується динамічною постійністю та зазнає трансформації впродовж життя індивіда. Психологи поділяють проблему ідентичності на складові за предметом, теоретичним контекстом й компонентами образу «Я» [1; 2]. Загалом у дослідженні ідентичності простежуються два підходи: у межах першого, ідентичність визначається як базисна характеристика особистості. Вона є внутрішньою й зберігається впродовж життя індивіда.

Ідентичність – це внутрішня тотожність та безперервність буття кожної людини. Сутність ідентичності розгортається у соціокультурному смислі (Е. Еріксон, Е. Фромм) [10; 9]. У межах другого підходу, ідентичність розкривається як ситуативна. Набуття ідентичності пов'язане із процесом самореалізації індивіда. Відтак, ідентичність змінюється залежно від ситуації, тобто задається соціальним контекстом.

Термін «ідентичність» увів у психологію Е. Еріксон, який визначав ідентичність як внутрішню неперервність і тотожність особистості, як динамічний процес, який триває впродовж всього людського життя [10].

Це засвоєний і прийнятий людиною образ себе в її численних взаєминах із навколишнім світом, почуття цілісності та зрілості, адекватності й стабільності щодо свого власного «Я», незалежно від внутрішніх і зовнішніх змін. Розглядаючи ідентичність як певне особистісне утворення, Е. Еріксон виділив три рівні аналізу ідентичності: індивідний, особистісний та соціальний. Почуття ідентичності дозволяє людині реалізувати свою здатність бачити власне життя в контексті неперервності, як ретроспективно, так і в перспективі. А отже, основними функціями ідентичності, згідно з Е. Еріксоном, є адаптивна, яка зберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, та організаційна, що відповідає за організацію життєвого сценарію в індивідуальне «Я».

До Е. Еріксона для позначення емоційного отождолення особистості з іншою особою З. Фрейд застосовував термін «ідентифікація» [6]. На сучасному етапі ці два поняття розмежовують. Поняття «ідентичність» означає стан, який характеризує кінцевий результат самоототожнення. Ідентифікація – процес, що приводить до результату, тобто до стану самоототожнення.

Аналіз підходів щодо розуміння поняття «соціальна ідентичність» вказує на те, що незважаючи на відмінності в поясненні цього феномену представниками різних напрямів, соціальна ідентичність розглядається як категорія, в якій виража-

ється соціальний досвід людини. Серед різних видів соціальної ідентичності дослідники виділяють етнічну (національну), особистісну, культурну, професійну та ін. [4]. Аналіз проблеми засвідчує, що в сучасній психологічній науці самоідентифікація розглядається переважно як психологічний механізм визначення ідентичності, котрий містить в собі, як мінімум, три етапи. Ці етапи можуть як функціонувати самостійно, так і бути складовими процесуальної динаміки перебігу ідентичності як процесу.

В останньому випадку йдеться про:

а) актуалізацію залучення до структури ідентичності принципово нових особистісних і рольових цінностей;

б) зміну структури ідентичності відповідно до прояву її нових структурних елементів;

в) визначення пріоритетності нових елементів ідентичності та порівняння її з попереднім комплексом особистісно-рольових цінностей [7].

Що ж стосується безпосередньої структурної моделі ідентичності, до якої як один з її компонентів входить і самоідентифікація, то зауважимо, що, згідно з підходом Е. Еріксона, до структури ідентичності, поряд з ідентифікацією, входять такі складові:

а) природно обумовлені задатки (час реакції на подразник, тип темпераменту тощо);

б) базові потреби, що визначають рівень і форму забезпечення життєдіяльності людського організму;

в) ефективно діючі «психологічні захисти», які забезпечують людину від усвідомлення емоційно дискомфортних оцінок власного існування та взаємодії з соціумом і тим самим дозволяють їй зберегти самоповагу;

г) успішні сублімації, або психологічні механізми переключення психосексуальної енергії статевого потягу на процес діяльності;

д) постійні професійні ролі, які особистість має прийняти під тиском суспільства (фасилітатор, неформальний лідер тощо);

ж) значущі ідентифікації, які й визначають, з чим саме, з якими зразками спілкування і поведінки особистість вважає за потрібне солідаризуватися [10].

Взагалі, погляд на ідентичність як на динамічну структуру, що містить в собі потреби, здібність, переконання та власний досвід людини, є, можливо, найпоширенішим серед дослідників.

У рамках біхевіористського підходу ідентичність не стала самостійним предметом досліджень. Процес ідентифікації розглядався як

наслідок міжгрупового конфлікту. Представники цього напрямку (Д. Кемпбелл, М. Шеріф та ін.) проблему міжгрупових конфліктів виводять на соціальний рівень, розглядаючи їх як функцію міжгрупових відносин.

Представники теорії соціальних репрезентацій наголошують на тому, що опозиції між колективними та індивідуальними репрезентаціями не існує, а особистісна ідентичність повинна розглядатися як соціальна репрезентація. У працях, що були виконані в рамках символічного інтеракціонізму, поняття ідентичності розглядається як одне з центральних [13]. Так, наприклад, під ідентичністю, або «Я», Дж. Мід, який є представником даної теорії, розумів спроможність індивіда сприймати свою поведінку та життя як неподільне ціле. Таким чином наголошується на значенні когнітивних процесів. Людина усвідомлює власну ідентичність, аналізуючи себе крізь призму здобутої в процесі соціальної взаємодії мови [14].

Деякі ідеї про природу ідентичності, що пропонувалися у межах символічного інтеракціонізму отримали подальший розвиток у напрямі когнітивної психології. Історична традиція дослідження етнічної ідентичності в рамках теорії етносу, нації закладається Ю. Бромлеем у 1970–1980-ті рр. Як наслідок, з'являються праці, які розкривають зміст та функції національної самосвідомості та ідентичності [3].

Ще один напрям у дослідженні ідентичності – структурний інтеракціонізм. З погляду структурних інтеракціоністів, ідентичність виступає як інтерналізовані ролі. Індивід має певну свободу в обранні ролей, які пропонуються суспільством, але, зробивши рольове визначення, повинен дотримуватися норм, правил та системи очікувань.

Загалом, аналіз джерел показав, що починаючи з 1980-х років у етнопсихологічній науці поряд із термінами «етнос» та «етнічна свідомість» з'являються такі нові терміни як «етнічність», «етнічна ідентичність», які були поширені у працях антропологів та соціологів. Із появою та утвердженням нових понять та категорій починають своє існування (та протиставлення) дві теоретичні парадигми – примордіалізм та конструктивізм. Примордіалізм – концепція, яка зародилася на Заході та інтерпретує етнічність як першопочатково притаманну людині властивість, як рису, яка в кінцевому рахунку, відноситься до її біологічного походження. Конструктивізм поєднує у собі теоретичні концепції, сформульовані у межах психології, філософії та соціології, які наголошують на «конструктивній природі піз-

нання», вказують на його культурно-історичну та мовну зумовленість, а також підкреслюють «розуміння світу за допомогою індивідуальних конструктів» [5]. У межах даної концепції етнічна ідентичність ніби закладена у генетичному коді людини та є продуктом ранньої людської еволюції, коли здатність розпізнавати членів «своєї» групи була необхідною для виживання.

Більшість же представників «теорії етносу», зокрема, О. Бичко, В. Євтух, О. Грива, М. Обушний, В. Павленко та ін., відстоюють ідеї об'єктивності (реальності) існування етнічних спільнот, члени яких об'єднані у єдину «сукупність» на основі загальних ознак: мови, традицій, культури, релігії, іноді – території, економіки, державності тощо, а також – в результаті усвідомлення «як своєї спільності, так і своєї відмінності від членів інших таких самих людських груп». Тобто, в працях вищезазначених науковців значна увага починає приділятися феномену етнічної самосвідомості (який, на нашу думку, часто неправомірно ототожнюється з явищем етнічної ідентичності).

Істотною особливістю розвитку вітчизняної етнопсихології сьогодні є наявна в останні роки тенденція до «примирення», синтезу двох концептуально опозиційних парадигм етнопсихологічного знання. Зусилля, спрямовані на вироблення деякого проміжного, «синтетичного» підходу до етнічності загалом та етнічної ідентичності, зокрема, чітко помітні з обох сторін. Частиною полеміки з приводу етнічності стала дискусія про співвідношення термінів «етнічна самосвідомість» та «етнічна ідентичність».

Наприклад, В. Павленко вважає більш перспективним використання терміну «етнічна ідентичність» як більш місткого, яке включає в себе окрім свідомості ще й несвідоме [8]. Інші ж вважають, що право на існування та використання мають обидва терміни, які позначають поняття близькі, але все ж не зовсім тотожні, тобто такі, які в багатьох випадках виступають як синоніми, проте в окремих ситуаціях несуть різне смислове навантаження.

Також варте уваги і те, що ототожнення «етнічної ідентичності» та «етнічності», як вже зазначалося раніше, є характерним у цілому для так званого «психокультурного підходу» в рамках американської психологічної антропології. «Психокультурний» напрямок досліджень пов'язаний з ідеями таких вчених, як Дж. Де Вое, Л. Романус-Росс, Дж. Деверо, Т. Шварцман, М. Мід та ін., сформульованими у колективній праці «Етнічна

ідентичність». Основним предметом уваги представників «психокультурного підходу» є особистість (Я, Self) в соціальній дії, а також співвіднесення етнічної ідентичності особистості з її адаптивною (або девіантною) поведінкою [12].

На сьогоднішній день, при вивченні проблеми етнічної ідентичності серед сучасних вітчизняних етнопсихологів є найбільш популярними та поширеними дві концепції – теорії соціальної ідентичності Г. Тешфела та Дж. Тернера [15] та моделі двох вимірів ідентичності Дж. Беррі. Г. Тешфел та Дж. Тернер висувують загальний психологічний принцип, згідно якого специфіка групової категоризації полягає у тому, що групова ідентифікація безпосередньо пов'язана з іншим когнітивним процесом – диференціацією категоризованих груп.

Модель двох вимірів ідентичності Дж. Беррі передбачає, що етнічні ідентичності зі своєю та чужою етнічними групами можуть існувати незалежно одна від одної. Члени етнічної групи можуть мати як сильну, так і слабку ідентифікацію і зі своєю групою, і з групою домінантною більшістю [11].

Деякі автори сучасних досліджень пропонують оригінальні підходи до вивчення питання етнічної ідентичності та інших етнопсихологічних проявів особистості. Так, загальну класифікацію підходів до вивчення етноідентичності було запропоновано О. Галкіною. Умовно їх можна поділити на психологічні, соціально-психологічні та соціологічні. У межах психологічного підходу головним предметом дослідження виступає особистість, яка постає в ролі носія етнокультурних особливостей та якостей. Етнічна ідентичність розглядається тут як одна зі складових структури особистості та її самосвідомості [8]. Психологічний підхід передбачає вивчення когнітивного аспекту етнічної ідентичності, дослідження уявлень про свою етнічну приналежність, її ролі для кожної окремої людини, її місця в структурі особистості.

Цей підхід, як підкреслює О. Галкіна, деякою мірою відповідає вітчизняним розробкам в галузі дослідження національної самосвідомості. В рамках соціально-психологічного підходу в центрі уваги опиняється людина як член певної етнічної спільноти, а етнічна ідентичність виступає компонентом соціальної ідентичності. Своєю чергою, головним об'єктом досліджень, виконаних у руслі соціологічного підходу, є етнічна спільнота, або група. Тут етнічна ідентичність досліджується як один із базових феноменів етнічної самосвідомості [8].

Загалом, проблема етнічної ідентичності в межах етнопсихології переважно розглядається в контексті більш широкої проблеми соціалізації індивіда; при цьому ідентичність етнічна кваліфікується як один із параметрів соціальної ідентичності.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Підводячи підсумки слід зауважити, що суттєвою ознакою наукового дискурсу, в межах якого відбувається вивчення феномену етнічної ідентичності є, на наш погляд, його слабка структурованість і «розмитість». Значне розмаїття наукових поглядів на етнічну ідентичність, що простежується в межах різних теоретичних підходів, з одного боку, відображає складну, суперечливу та мінливу природу даного феномену, а з іншого, – засвідчує недостатню розробленість наявної методології. З огляду на це варто підкреслити значення про-

ведення теоретичних розвідок, які слугуватимуть основою для формування методологічної бази дослідження, визначатимуть його хід та впливатимуть на інтерпретацію емпіричних даних.

Розмаїття теоретичних підходів до визначення етнічної ідентичності знаходить своє відображення в різноманітних ракурсах вивчення даного феномену. Кожен напрям послуговується власними пояснювальними принципами, категоріальним апаратом та релевантними методичними прийомом дослідження.

Таким чином, аналіз етнічної ідентичності доводить багатогранний характер даного утворення, яке складно розглядати в межах лише однієї теорії або напрямку дослідження. Саме тому особливої актуальності набуває застосування системного підходу, встановлення несуперечливої теоретичної концепції, що могла б бути базою для подальших емпіричних досліджень даного феномену.

Список літератури:

1. Бичко О. Концептуальні засади вивчення етнічної ідентичності. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2003. № 19. С. 52–54.
2. Бичко О. Профілі української ідентичності. *Соціально-психологічний аналіз*. Київ : Сяйво, 2007. 142 с.
3. Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. Москва : Наука, 1987. 186 с.
4. Грива О. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
5. Євтух В., Трошинський В. Етносоціологія: терміни та поняття. Київ : Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. 280 с.
6. Кононов І., Кононов І. Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фройд та Ерік Еріксон. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2013. № 23 (3). С. 5–27.
7. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ : Український центр духовної культури, 1998. 203 с.
8. Павленко В., Галкіна О. Етнопсихологія. Київ : Либідь, 1999. 408 с.
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. 672 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Флинта, 2006. 352 с.
11. Berry J. Psychology of acculturation. *Nebraska Symposium on Motivation*. 1990. Vol. 37. Pp. 201–235.
12. Devereux G. Ethnic Identity: Its Logical Foundations and its Disfunctions // *Theories of Ethnicity: A Classical Reader* / Ed. By Werner Sollors. New York : New York University Press, 1996. Pp. 385–413.
13. Marcia J. Identity in adolescence // *Handbook of adolescent psychology* / Edited by J. Andelson. NY : Wiley, 1980. P. 159–187.
14. Mead G. Mind, self and society. Chicago : Dorsey Press, 1976. 192 p.
15. Tajfel H., Turner J. The social identity theory of intergroup behavior // *Psychology of Intergroup Relations* / eds. by S. Worchel, L. Austin. Chigago : Nelson-Hall, 1986. Pp. 120–153.
16. Waterman A. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review of research. *Developmental Psychology*. 1982. Vol. 18. P. 342–358.

Karpenko Ye. V. ETHNIC IDENTITY OF AN INDIVIDUAL IN THE CONTEXT OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Human life in modern times is characterized by dynamism and variability. In view of this, the popularity of certain social roles, professions, etc. is not a constant value. No one can be sure that the status they have now will be the same in terms of prestige, attractiveness, benefits or profitability in the near future. Under such

conditions, an individual wants to have some kind of stable, fundamental affiliation. Ethnicity is considered to be such a stable affiliation.

Therefore, we propose to find out how the problem of ethnic identity is interpreted in the context of socio-psychological research.

Despite the fact that due to the relevance and acuteness of the problem of ethnic identity, there are many studies of its various aspects in psychological science, the history of its study has a large number of controversial and unresolved issues that require deep analysis and awareness. The problem of ethnic identity is the object of interest of both domestic and foreign scholars in various fields.

In modern socio-psychological studies, ethnic identity is defined as a certain ethno-psychological phenomenon, as an important component of self-awareness. The ethnic identity of an individual determines their socially significant forms of behavior and affects the style of their relations with other people, with representatives of different ethnic groups, nations, and cultures. Manifesting oneself as a member of a certain ethnic group, involvement in its social life is also important for an individual. Ethnic self-determination involves the formation of a positive ethnic identity.

The loss of ethnic identity can lead to negative consequences for a person's identity as a whole, which can be manifested in the feeling of "I am nobody", invisibility, namelessness, and facelessness.

This approach to the problem, this understanding of the relevance of the issue of the ethnic identity of an individual puts it in the center of attention of scientists both in Ukraine and around the world.

Key words: *identity, ethnic identity, research, individual, social identity.*

Степаненко Л.В.

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У СИТУАЦІЯХ РИЗИКУ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена проблемі психологічного захисту особистості у ситуаціях ризику безпеки. Проаналізовано погляди вчених на ефективність копінг-стратегій та психологічного захисту особистості в стресовій ситуації. Представлено результати експериментального дослідження пріоритетів вимушених переселенців під час воєнного стану у використанні копінг-стратегій та особливості функціонування механізмів психологічного захисту. Проаналізовано середні показники, рівні прояву окреслених феноменів. Визначено, що переселенці у ситуаціях ризику безпеки використовують усі копінг-стратегії; серед них копінг-стратегії самоконтролю, втечі-уникнення, планування рішення проблеми та позитивної переоцінки. Найбільш розповсюдженими спробами подолання негативних переживань у переселенців виявилися високий контроль своєї поведінки, раціоналізація ситуації, використання попереднього досвіду, зниження інтенсивності несприятливих емоцій. Доведено, що у переселенців представлені на високому рівні такі механізми психологічного захисту як регресія, заміщення, заперечення, компенсація, гіперкомпенсація. Встановлено значні взаємозв'язки між копінг-стратегіями самоконтролю, втечі-уникнення та механізмами психологічного захисту. Найбільшу кількість взаємозв'язків з копінг-стратегіями утворює захисний механізм гіперкомпенсації, що дозволяє особистості долати стресову ситуацію та знижувати емоційне напруження. Досліджено, що існують зворотні кореляційні зв'язки між показниками копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту переселенців. Ситуація ризику безпеки для переселенців визначається як небезпечна, але з метою опанування стресу задіюються механізми психологічного захисту та забезпечують можливість подальшого використання свідомих стратегій опанування стресу. Порівняно результати дослідження копінг-захисних механізмів вимушених переселенців в ситуації ризику безпеки під час проведення антитерористичної операції та на початку воєнного стану. Доведено, що безпосереднє реагування на ситуацію ризику безпеки пов'язано із механізмами психологічного захисту та реалізацією широкого репертуару копінг-стратегій.

Ключові слова: механізми психологічного захисту, копінг-стратегії, копінг-захисні механізми, психічна регуляція, стресова ситуація, переселенці.

Постановка проблеми. У сучасній психології проблематика ситуацій ризику безпеки розглядається науковцями разом із такими поняттями як психологічний захист, копінг-стратегії, стратегії подолання стресових ситуацій. Стресові ситуації примушують особистість розвивати вміння спрямовувати свою активність до здатності володіти прийомом емоційної стабілізації та самореалізації.

У науковій психологічній літературі виникла величезна кількість досліджень, присвячених вивченню психологічного захисту та копінг-стратегій особистості. В умовах фрустрації, психічної напруженості ресурси особистості забезпечують можливість побудови інтегрованої поведінки, дозволяють зберегти її цілеспрямованість, співвідносити власні потреби й вимоги оточення [1]. Особливості ресурсів особистості

сприяють вибору цілком певних копінг-стратегій, які реалізує людина в критичних життєвих ситуаціях. Зокрема, на думку Л. Ф. Бурлачука, потреба в копінг-стратегіях виникає в кризових ситуаціях і покликана знизити психологічне напруження та тривожність, інтенсивність яких зумовлена щонайменше двома умовами: особистісним, суб'єктивним чинником та реальною ситуацією [2]. Під суб'єктивним чинником потрібно розуміти особистісні характеристики, якими визначається інтенсивність психологічного дискомфорту [3].

Основною функцією психологічного захисту є «відмежування» сфери свідомості від негативних, травмуючих особистість переживань. В широкому розумінні даний термін використовують для позначення будь-якої поведінки, яка долає психологічний дискомфорт, в результаті

якого може сформуватися негативізм, змінитися система міжособистісних стосунків тощо [4].

У найширшому сенсі термін «психологічний захист» вживається для позначення поведінки, яке здійснюється на всіх рівнях психічної регуляції, з використанням усіх доступних способів і механізмів та має на меті усунути психологічний дискомфорт і зберегти цілісність особистості [5]. Психологічний захист в сучасних дослідженнях розглядається як реакція цілісної особистості, а не окремих її структур, властивостей, рис. Індивідуальна система психологічного захисту є рухомим багаторівневим структурно-функціональним утворенням і представлена репертуаром захисних механізмів, що сформувалися в онтогенезі [6].

Виділяються два основних підходи до впливу захисту на процеси розвитку і самореалізації особистості. У першому підході захисні механізми визначаються як нормальні, повсякденні адаптаційні засоби здорової особистості. Функціональне призначення їх полягає в запобіганні дезорганізації діяльності та деструкції особистості, ймовірність яких зростає у важких життєвих ситуаціях. Дослідники другого підходу однозначно оцінюють використання психологічного захисту як непродуктивного способу вирішення внутрішньо-зовнішнього конфлікту. Результатом розгортання психологічної активності, вважають вони, є обмеження пошукової активності і самоактуалізації суб'єкта.

У межах першого підходу, який в даний час є найбільш перспективним, вказуються тимчасові і енергетичні обмеження адаптивних функцій психологічного захисту. Так, ряд дослідників (С. П. Безносів, Р. М. Грановська, Л. М. Корнєєва та ін.) підкреслюють, що висока ефективність психологічного захисту має місце в конкретній ситуації, в довготривалій перспективі, в загальному плані функціонування особистості – її неуспішність прогнозована. При порушенні процесу соціалізації, психологічний захист, тимчасово дозволяє особистості позитивно сприймати об'єктивне неблагополуччя, стає все менш ефективним. Інакше кажучи, в складній особистісній ситуації наслідком психологічного захисту може стати відхід від реальної обстановки в адиктивну поведінку, що полягає в зміні свого стану за допомогою наркотиків, алкоголю, Інтернету, азартних ігор тощо [7]. Така форма поведінки є деструктивною і свідчить про зрив захисних механізмів.

Існує думка, що менш перспективними для розвитку особистості є механізми, що включають невротичну симптоматику, ведуть до грубих від-

хилень у розвитку (проекція, заперечення), а також фіксують стійкий стан внутрішнього благополуччя при прийнятному рівні зовнішньої адаптації (сублимація). Більш перспективними механізмами вважаються ті, які не вирішують виникле протиріччя, але створюють внутрішню умову і тимчасові ресурси для його вирішення (витіснення).

Таким чином, психологічний захист орієнтований насамперед на внутрішнє благополуччя особистості без вирішення зовнішнього протиріччя навколишньої реальності. Реальна діяльність суб'єкта в деяких аспектах заміщається внутрішніми зусиллями щодо збереження психологічного статусу в незмінних зовнішніх умовах. Інтрапсихічна активність при інтенсивному її функціонуванні спрямована на стабілізацію психічної сфери шляхом фільтрації, ігнорування інформації, перетворення способів її сприйняття. При оптимальному рівні активації несвідомі інтрапсихічні механізми, виконуючи мобілізуючу і стабілізуючу функції, ефективні в короткостроковому періоді. У разі підвищення інтенсивності та при розгляді довготривалої перспективи (в тому числі самопізнання особистості, реалізації її можливостей) психологічний захист стає неконструктивним адаптаційним способом, що призводить до різних типів соціально-психологічної дезадаптації.

Мета статті – порівняти результати дослідження взаємозв'язків копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту вимушених переселенців у ситуаціях ризику безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження психологічного захисту вимушених переселенців проводилось у ситуаціях ризику безпеки життєдіяльності, які є стресовими для особистості. До основної вибірки увійшли 66 вимушених переселенців Донецької, Луганської областей, які під час воєнного стану в Україні у березні 2022 року були змушені знов покинути свої домівки. Отримані дані порівнювались із результатами дослідження 76 переселенців, які переїжджали у 2014–2015 роках під час проведення антитерористичної операції та мали можливість повернутися до своїх будинків.

З метою дослідження копінг-стратегій вимушених переселенців було використано копінг-тест Р. Лазаруса, в адаптації Т. Л. Крюкової та співавторів. Було визначено вісім способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності: конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планування рішення проблеми, позитивна переоцінка.

За середніми значеннями в переселенців 2022 року представлені на високому рівні копінг-стратегії – втеча-уникнення (13,67 б.), позитивна переоцінка (13,72 б.), самоконтролю та планування рішення проблеми (13,42 балів, однакові показники). Це говорить про те, що вимушені переселенці в стресових ситуаціях використовують спроби втечі від загрози при відсутності будь-якої активної діяльності зі своєї сторони змінити цю ситуацію. Водночас, переселенці підвищують контроль над своїми діями, почуттями, свідомо стримують спонтанні дії, висловлювання, не покидають надію на позитивне вирішення ситуації, подавляють небажані негативні переживання для збереження рівноваги.

У переселенців на середньому рівні найбільш визначені копінг-стратегії – конфронтація (9,91 б.), дистанціювання (11,24 б.), пошук соціальної підтримки (10,94 б.), прийняття відповідальності (7,18 б.). Можна зазначити, що вимушені переселенці свідомо подавляють негативні емоційні переживання, відсторонюються від стресової ситуації та активно взаємодіють з оточуючими. Крім того, у них підсилюється імпульсивна активність, зберігається стереотипність поведінки.

Низького рівня копінг-стратегій не спостерігалось, вимушені переселенці використовують усі копінг-стратегії у ситуації ризику безпеки.

З метою діагностики механізмів психологічного захисту вимушених переселенців був використаний опитувальник Плутчика Келлермана Конте – методика Індекс життєвого стилю (Life Style Index, LSI).

За середніми значеннями у вимушених переселенців представлені на високому рівні такі механізми психологічного захисту, як: регресія (9,94 б.), заміщення (7,09 б.), заперечення (6,15 б.), компенсація (5,64 б.), гіперкомпенсація (6,09 б.). Вимушені переселенці в ситуаціях ризику безпеки переживають травмівнєві обставини поетапно, прагнуть знайти заміну власним неприємним почуттям або блокувати їх. Це дає можливість пережити людині стресові обставини, які вони не приймають та які можуть нанести загрозу їх самозбереженню.

Нормативні значення отримали механізми психологічного захисту вимушених переселенців – витіснення (5,06 б.), проєкція (5,6 б.) та раціоналізація (5,67 б.). Це говорить про те, що вимушені переселенці несвідомо неприйнятні для себе почуття і думки, а також неприємні емоційні переживання приписують іншим людям; за допомогою

логічних установок прагнуть перевести стресову ситуацію на протилежну або взагалі, заперечують існування ситуації як ситуації ризику безпеки.

Низького рівня механізмів психологічного захисту не спостерігалось, вимушені переселенці використовують усі механізми психологічного захисту у ситуації ризику безпеки.

У результаті аналізу кореляційних зв'язків між показниками копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту вимушених переселенців були виділено наступні особливості:

По-перше, найбільшу кількість зворотних кореляційних зв'язків встановлено між копінг-стратегією «втеча-уникнення» та психологічними захистами «регресія» ($r \leq -0,609$), «заміщення» ($r \leq -0,455$), «компенсація» ($r \leq -0,505$), «гіперкомпенсація» ($r \leq -0,421$), прямий кореляційний зв'язок з показником «заперечення» ($r \leq 0,36$). Отже, вимушені переселенці не приймають активних дій, сприймають складені обставини так, як вони є, що дає їм можливість опанувати травмуючу ситуацію за рахунок блокування неприємних переживань, відкидання тривожних емоцій. У цій ситуації механізми психологічного захисту створюють психологічні умови для вирішення проблем, життєвих завдань.

По-друге, існують зворотні кореляційні зв'язки між копінг-стратегією «самоконтроль» та психологічними захистами «гіперкомпенсація» ($r \leq -0,516$), «раціоналізація» ($r \leq -0,323$); між копінг-стратегією «конфронтація» та психологічним захистом «регресія» ($r \leq -0,437$); між копінг-стратегією «дистанціювання» та психологічними захистами «витіснення» ($r \leq -0,371$), «заміщення» ($r \leq -0,327$). Отже, вимушені переселенці підсилюють контроль за власними діями, прагнуть зберегти звичну форму поведінки, дистанціюються від оточення, що дозволяє їм протидіяти психологічному тиску, стримувати та аналізувати емоційні труднощі.

По-третє, існує прямий кореляційний зв'язок між копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» та психологічним захистом «витіснення» ($r \leq 0,301$) та зворотній кореляційний зв'язок з показником «гіперкомпенсація» ($r \leq -0,327$). Отже, вимушені переселенці емоційно включені в ситуацію, відчують гостру потребу в соціальному захисті та підтримці. Відчування страху блокується шляхом забування або заміни реальних стресових обставин.

Між показниками копінг-стратегій «планування вирішення проблеми», «позитивна переоцінка» та механізмами психологічного захисту

взаємозв'язку не встановлено. Такий механізм психологічного захисту як «проекція» не має зв'язку з копінг-стратегіями у переселенців.

Отже, вимушені переселенці під час воєнного стану використовують усі копінг-стратегії, серед них копінг-стратегії втечі-уникнення, самоконтролю, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка. Стають більш напруженими такі захисні механізми, як регресія, заміщення, заперечення, компенсація та гіперкомпенсація. Значні взаємозв'язки встановлено між копінг-стратегіями самоконтролю, втечі-уникнення та механізмами психологічного захисту. Найбільшу кількість взаємозв'язків з копінг-стратегіями утворює захисний механізм гіперкомпенсації, що дозволяє особистості долати стресову ситуацію та знижувати емоційне напруження. Значна кількість зворотних взаємозв'язків між копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту свідчить про те, що свідомо регуляція поведінки відбувається за умови зниження інтенсивності безсвідомих захисних механізмів. Вочевидь, система психологічного захисту переселенців виконує свою функцію: знижує емоційну напругу, забезпечуючи тим самим, можливість використання високоефективних проблеморозв'язувальних стратегій поведінки.

Додатково аналізувалися копінг-стратегії та механізми психологічного захисту у вимушених переселенців під час проведення антитерористичної операції у 2014–2015 роках. При аналізі кореляційних зв'язків між показниками копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту переселенців було виділено три основних моменти:

По-перше, встановлено кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями «визнання відповідальності» та «втеча-уникнення» ($r \leq 0,33$); між цими копінг-стратегіями та психологічними захистами «регресія» (відп: $r \leq 0,33$, $r \leq 0,47$), «заміщення» (відп: $r \leq 0,36$, $r \leq 0,49$), «компенсація» (відп: $r \leq 0,42$, $r \leq 0,41$), «раціоналізація» (відп: $r \leq 0,40$, $r \leq 0,34$). Отже, переселенці в стресових ситуаціях непослідовні у своїх діях, пасивні, орієнтуються на зовнішню оцінку ситуації, без прагнень зробити висновки. Переживають тривожність, емоційну напругу з депресивним відтінком, від яких вони хотіли би звільнитися шляхом зменшення значущості стресової ситуації.

По-друге, існують кореляційні зв'язки між копінг-стратегією «конфронтація» та психологічними захистами «заміщення» ($r \leq 0,49$), «компенсація» ($r \leq 0,49$); між копінг-стратегією «дис-

танціювання» та психологічними захистами «заперечення» ($r \leq 0,31$), «компенсація» ($r \leq 0,46$); між копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» та психологічним захистом «компенсація» ($r \leq 0,37$); між копінг-стратегією «позитивна переоцінка» та психологічним захистом «компенсація» ($r \leq 0,37$), «раціоналізація» ($r \leq 0,55$). Також встановлений кореляційні зв'язки між психологічними захистами «компенсація» та «проекція» ($r \leq 0,62$). Отже, переселенці посилюють свою активність, переключають увагу на інші форми діяльності, але емоційне напруження не дозволяє їм скоювати послідовні дії. Вони активно взаємодіють з іншими людьми з метою поділитися своїми переживаннями, інколи негативні емоційні переживання приписуються іншим людям.

Зазначимо, що у результаті аналізу були виявлені стійкі взаємозв'язки між копінг-стратегіями та захисним механізмом «компенсація» у переселенців. Захисний механізм «компенсація» утворює прямі кореляційні зв'язки з копінг-стратегіями «конфронтація», «дистанціювання», «пошук соціальної підтримки», «прийняття відповідальності», «втеча-уникнення» та «позитивна переоцінка» (відп: $r \leq 0,53$, $r \leq 0,52$, $r \leq 0,40$, $r \leq 0,42$, $r \leq 0,41$, $r \leq 0,34$). Отже, напруження механізму психологічного захисту «компенсація» виявляється у спробах переселенців знайти відповідну заміну реальним стресовим обставинам, вони прагнуть емоційно відсторонитися від ситуації, заперечити її існування. Не втрачають надії на позитивне вирішення проблеми, з одного боку, переселенці вимушені приймати ситуацію такою як вона є, з іншого, мають спроби проаналізувати обставини, що склалися.

Між показниками копінг-стратегій «самоконтроль», «планування вирішення проблеми» та механізмами психологічного захисту взаємозв'язку не встановлено. Такі механізми психологічного захисту як «витіснення», «проекція», «гіперкомпенсація» не мають зв'язку з копінг-стратегіями у переселенців.

Отже, переселенці в стресових ситуаціях використовують усі копінг-стратегії, серед них копінг-стратегії втеча-уникнення та самоконтроль. Стають більш напруженими такі захисні механізми, як заперечення, проекція та раціоналізація, менш представлені механізми психологічного захисту – заміщення та гіперкомпенсація. Стійкі значні взаємозв'язки встановлено між копінг-стратегіями «визнання відповідальності», «втеча-уникнення» та механізмами психологічного захисту. Найбільшу кількість взаємозв'язків

з копінг-стратегіями утворює захисний механізм компенсації, що дозволяє особистості долати стресову ситуацію та знижувати емоційне напруження. Водночас, це підтверджує більше вираження механізмів захисту по відношенню до копінг-стратегій.

Порівняльний аналіз результатів дослідження копінг-захисних механізмів вимушених переселенців після 2014–2015 рр. та на початку 2022 року в ситуації ризику безпеки проводився за допомогою t-критерію Стюдента. Статистично значущих змін у загальній напруженості копінг-захисних механізмів не виявлено. Отже, середня інтенсивність функціонування копінг-захисних механізмів у вимушених переселенців під час проведення антитерористичної операції та під час воєнного стану залишилася на колишньому рівні. Збільшення варіативності механізмів захисту та зростання ваги конструктивних копінг-стратегій дозволяє стверджувати, що система психічної регуляції особистості переселенців на початку 2022 року є більш досконалою та оптимальною. Переселенці 2014–2015 років були більш схильні контролювати власні негативні переживання у ситуації ризику безпеки шляхом стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації. Ймовірно, у якості модератору у стресовій ситуації на початку 2022 року додається фактор попереднього досвіду переживання дуже близької за змістом стресової ситуації 2014–2015 років. Таке припущення підтверджується також зростанням кількості зворотних взаємозв'язків між копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту у переселенців на початку 2022 року у порівнянні із переселенцями 2014–2015 років.

Отже, функціонування системи копінг-захисних механізмів переселенців пов'язане як із змістом важких життєвих ситуацій, так і з досвідом особистості. Очевидно, що ситуація ризику безпеки для переселенців початку 2022 року суб'єктивно визначалася ними як небезпечна, травмівнева. З метою опанування стресу були задіяні безсвідомі механізми психологічного захисту як адаптаційні стабілізаційні процеси, що забезпечило можливість подальшого використання свідомих стратегій опанування стресу.

Висновки з проведеного дослідження. Аналізуючи все вищезазначене, можна дійти таких висновків: вимушені переселенці під час воєнного стану використовують усі копінг-стратегії, серед них копінг-стратегії втечі-уникнення, самоконтролю, планування рішення проблеми та позитивної переоцінки. Стають більш напруженими захисні механізми як: регресія, заміщення, заперечення, компенсація, гіперкомпенсація. Встановлені стійкі взаємозв'язки між копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту переселенців, що дозволило з'ясувати функціональні особливості свідомих та несвідомих механізмів саморегуляції особистості в ситуаціях ризику безпеки. Можна припустити, що безпосереднє реагування на ситуацію ризику безпеки пов'язано із механізмами психологічного захисту, реалізація широкого репертуару копінг-стратегій, як свідомих засобів долання стресу обумовлена рядом чинників – ситуативних та особистісних.

Перспективними у даному напрямку вважаємо дослідження розширеного репертуару копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту в цілісну систему саморегуляції особистості.

Список літератури:

1. Исаева Е. Р. Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни : монография. СПб. : Издательство СПб ГМУ, 2009. 136 с.
2. Бурлачук Л. Ф., Коржова Е. Ю. Психология жизненных ситуаций : учеб. пособие. М. : Рос. пед. агентство, 1998. 263 с.
3. Корнієнко І. О. Генеза опанувальної поведінки у життєвому просторі особистості : дис. ... д-ра. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2018. 323 с.
4. Сергєєнкова О. П. Загальна психологія. Психологічний захист, його призначення та види [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/77439-psihologchniy-zahist-yogopriznachennyya-ta-vidi.html>
5. Кириченко Т. В. Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків : дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Нац.пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2001. 220 с.
6. Богомолов А. М., Портнова А. Г. Связь интенсивности психологической защиты личности с процессом самореализации. Психологическая наука и образование, 2004, № 2. С. 30–35.
7. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис. ... д-ра. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2013. 477 с.

Stepanenko L.V. COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE OF MIGRANTS IN SITUATIONS OF SECURITY RISK

The article presents the problem of the psychological defense of the individual in situations of security risk. The views of scientists on the effectiveness of coping strategies and psychological defense of the individual in a stressful situation are analyzed. The results of the experimental study of the priorities of forced migrants during martial law in the use of coping strategies and the peculiarities of the functioning of psychological defense mechanisms are presented. The average indicators and the levels of manifestation of the outlined phenomena have been analyzed. It has been determined that migrants in situations of security risk use all coping strategies; among them, there are coping strategies of self-control, escape-avoidance, problem-solving planning, and positive reappraisal. The high control of behavior, rationalization of the situation, use of previous experience, and reduction of the intensity of adverse emotions have appeared the most widespread attempts to overcome negative experiences among migrants. It has been proved that migrant people have got rather a high level of psychological defense mechanisms such as regression, substitution, denial, compensation, and hypercompensation. Significant interrelationships have been established between coping strategies of self-control, escape-avoidance, and psychological defense mechanisms. The largest number of interrelationships with coping strategies is formed by the protective mechanism of hypercompensation, which allows the individual to overcome a stressful situation and reduce emotional stress. It has been investigated that there are inverse correlations between indicators of coping strategies and mechanisms of psychological defense of migrants. The situation of security risk for the migrant persons is defined as dangerous, but in order to master the stress, psychological defense mechanisms are engaged, and they provide the possibility of further use of conscious stress mastering strategies. The results of the study of the coping-protective mechanisms of forced migrants in the situation of security risk during the anti-terrorist operation and at the beginning of martial law are compared. It has been proved that direct response to a situation of security risk is associated with psychological defense mechanisms and the implementation of a wide repertoire of coping strategies.

Key words: psychological defense mechanisms, coping strategies, coping-protective mechanisms, psychological regulation, stress situation, migrants.

Третяк Т.М.

Інститут психології імені Г.С. Костюка

Національної академії педагогічних наук України

ТВОРЧА МИСЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Розглядаються особистісні передумови системної організації творчої мисленнєвої діяльності. Формулюється визначення поняття «духовності» в контексті готовності до розв'язування задач. Аналізується співвідношення взаємодії зовнішніх і внутрішніх стимулів у процесі побудови стратегії вирішення актуальної задачі. Обґрунтовується значущість етапів творчого процесу для особистісного становлення людини. Подається аналіз когнітивної і поведінкової діяльності особистості як процесу розв'язування задач. Ситуація або подія, яка трапляється з людиною, відповідним чином аналізується, оцінюється нею на когнітивному рівні, як задачна, проблемна ситуація. І лише в результаті цього прискіпливого аналізу структурних і функціональних характеристик усіх її складових вибудовується певна поведінкова стратегія. При цьому оцінка індивідом власних дій, вчинків інших осіб, а також об'єктивних подій здійснюється за рахунок таких когніцій, як актуальний досвід, уявлення і переконання щодо структурно-функціональних властивостей елементів зовнішнього і внутрішнього світу, що формуються в процесі особистісного становлення і забезпечують здатність диференціювати та інтегрувати сприйману інформацію, а також конструювати свою відповідь на ці інформаційні потоки. Формулюються рекомендації щодо розвитку творчої мисленнєвої діяльності старшокласників за умов інформаційної невизначеності. З метою становлення психологічної готовності школярів до вирішення творчих задач мають бути створені можливості для забезпечення максимально самостійного розв'язування учнями творчих задач, як у процесі навчально-виховної роботи в школі: під час уроків, в позакласній роботі, так і в закладах позашкільної освіти: об'єднаннях за інтересами, гуртковій роботі в Будинках та центрах творчості, Малій Академії наук, технічних та еколого-натуралістичних центрах учнівської молоді.

Ключові слова: інформація, процес, задача, творче мислення, конструювання.

Постановка проблеми. Нерідко побудова шуканого розв'язку творчої задачі здійснюється за умов, коли неможливо знайти достатній для цього інформаційний потенціал. Якщо структурно-функціональний аналіз наявної інформації має рутинний характер, то задум вибудовується автоматично і однозначно.

Включення аналізованого об'єкта в нові системи зв'язків, що приводить до виявлення нових спектрів властивостей об'єкта, обумовлює знаходження його нового змістовного наповнення. Слід зазначити, що внесення об'єкта в нові системи зв'язків відбувається не лише на етапі побудови задуму вирішення задачі, а й на всіх інших етапах її розв'язання. Адже пошук нової інформації здійснюватиметься до тих пір, поки у розв'язуючого задачу не сформується суб'єктивна впевненість у тому, що вибудована конструкція є адекватною і ефективною для подальшої її реалізації за умов невизначеності ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конструювання шуканого задуму може набувати

алгоритмізованого характеру, якщо конструктивні дії автоматично зумовлені суто аналогізуючим розумінням ситуації, коли основу конструкції задуму складає дуже близький аналог, який залучається до складу конструкції майже без змін, так би мовити, «один до одного».

Разом з тим, відомо, що будь-яка задача може вважатись творчою, оскільки її вирішення здійснюється, строго кажучи, за інших умов. Врахування цих нових, відмінних умов виконує конструктивний вплив на побудову шуканої конструкції. А отже, в процесі прискіпливого структурно-функціонального аналізу задачної ситуації обов'язково виявляються нові структурні і функціональні властивості, врахування яких неодмінно впливає на кінцевий варіант побудови розв'язку задачі.

До того ж особистісні передумови і характеристики того, хто вирішує задачу, рівень його готовності до розв'язування творчих задач дозволяють скоротити кількість альтернативних рішень

і взагалі час пошуку оптимального розв'язку, який є результатом реалізації творчих пошукових дій, в т. ч. пов'язаних з виокремленням із числа багатьох інформаційних структур найбільш перспективних, їх трансформація відповідно до наявної задачної ситуації та інтеграція в нову шукану інформаційну структуру.

Адже для адекватного вирішення задачної ситуації має бути побудована певна стратегія, яка передбачає реалізацію якоїсь системи задачно і особистісно обумовлених дій. В іншому випадку ряд виконаних спорадичних дій, системно невпорядкованих, навряд чи забезпечить досягнення намічених цілей, пов'язаних з вирішенням ситуації взаємодії особистості з вимогами середовища.

Так, Б. Г. Ананьєв зазначає: «Людина – суб'єкт передусім основних соціальних діяльностей – праці, спілкування, пізнання, за допомогою яких здійснюється як інтеріоризація зовнішніх дій, так і екстеріоризація внутрішнього життя особистості. Баланс інтеріоризації – екстеріоризації визначає структуру людини як суб'єкта визначених діяльностей» [1, с. 81]. Адже, екстеріоризація передбачає поєднання внутрішньої організації діяльності особистості з умовами того оточення, середовища, в яких вона реалізується.

При цьому духовність як вищий рівень людської саморегуляції реалізується через вчинок, «дію, доля якої визначається не з наявної ситуації» [2, с. 202]. Зрозуміло, що характеристики певної конкретної ситуації можуть впливати на прийняття людиною рішень. Тоді вихід за межі ситуації дозволяє долати ситуаційну зумовленість поведінки, оскільки за межами систем, координат ситуації знаходяться нові, так би мовити, точки опори, актуальні для вирішення задачі.

Виходячи з вищезазначеного, можна вважати, що духовністю є здатність людини розв'язувати актуальні задачі в системі координат Божих заповідей (або простих норм моралі). Тобто, те наскільки людина готова діяти, вирішувати задачі, які зустрічаються їй у повсякденному житті, не виходячи за межі тих моральних координат, що забезпечують дотримання вимог Божих заповідей і характеризує, а в решті решт і вимірює рівень її духовності.

При взаємодії людини із своїм зовнішнім і внутрішнім світом важливими системними регуляторами є ті сенси, якими вона керується, вирішуючи актуальні задачі. Відомо, що сенсами прийнято вважати цінності і їх переживання в процесі їх формування і реалізації. Від адекватності сконструйованих значеннєвих підстав

прийняття рішень залежить ефективність життєдіяльності людини.

Адже і В. Франкл вважає: а) основною перешкодою особистісного зростання недосконалість, неадекватність самостійно розробленої системи цінностей; б) основною вродженою мотиваційною тенденцією поведінки і розвитку людини є пошук і реалізація свого сенсу життя. При цьому осмисленість життя реалізується через цінності переживання, ставлення і творчості [10, с. 301–302]. Функціонування системи наявних у людини і сформованих адекватних еталонів діяльності, а також здатність сформулювати нову мету і нові адекватні орієнтири дозволяють ефективно протистояти невизначеності за умов множинності альтернатив.

За умов інформаційної невизначеності в особистості людини відбувається, за М. Хайдеггером, «диференційоване інтегрування» різного роду інформаційних структур: моделей, розв'язків, засобів і гіпотез. При цьому характеристики задачної ситуації перестають відігравати домінуючу роль у формуванні стратегічних тенденцій у поведінці людини. На передній план висувається особистісний вибір у реалізації зусиль, засобів, здібностей з метою досягнення оптимального результату [8].

В зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема адаптації особистості. Оскільки адаптаційні процеси дозволяють людині реалізувати себе за різного роду обставин, основу чого складає її здатність розв'язувати актуальні задачі на різних етапах процесу творчої діяльності навіть у надскладних умовах. Причому, чим складнішими є умови реалізації діяльності людини, тим більшою мірою середовище, яке є актуальним для даної людини, стає для неї мінімально контрольованим і керованим.

Справа в тому, що адаптацію можна розглядати, з одного боку, як, скажімо, підпорядкування людини середовищу, а з іншого боку, як встановлення балансу взаємодії людини і середовища, забезпечення їх збалансованого функціонування на основі формування і підтримання відповідних структурних і функціональних властивостей особистості і середовища.

Процеси адаптації можна вважати базовими процесами індивідуального розвитку людини, оскільки визначають її взаємозв'язок із зовнішнім середовищем. До того ж Г. Сельє ототожнює адаптаційні процеси з поняттям життя та ідентифікації, коли доводиться занурюватись у систему цінностей, мотивів і цілей іншої людини [7, с. 22].

За А. Маслоу структуру особистості увінчує виявлення її духовних можливостей шляхом самореалізації, саморозуміння і світорозуміння, усвідомлення необхідності діяти в складних ситуаціях на основі віри в людяність і добро [4].

Самоактуалізацію він вважає ознакою психологічного здоров'я особи, яке проявляється через адекватну поведінку в різних життєвих ситуаціях, толерантне ставлення до негативної інформації, вміння її аналізувати і робити правильні висновки, прагнення мати адекватну картину світу. Трансцендерами А. Маслоу називає людей з більш високим рівнем духовності, здатних долати межі власної самоактуалізації.

Акцентуючи увагу на здатності адаптуватись до новизни: нових завдань, нових умов їх реалізації, він, зокрема, наголошував: «Майбутніх інженерів слід навчати бути творчими людьми, принаймні в тому розумінні, щоб бути здатними справлятися з новизною, імпровізувати. Вони не повинні боятися змін, навпаки, мають відчувати себе комфортно, маючи справу із змінами й новаціями і наскільки це можливо, мають бути здатними насолоджуватись ними» [4, с. 99].

І якщо уважно проаналізувати значущість кожного з етапів творчого процесу для становлення творчої особистості, то безумовно основним виявляється етап матеріалізації розробленого задуму. В тому сенсі, що призначення людини виявляється в творінні, матеріалізації Божої волі. В цьому призначення людини і її величезна відповідальність.

Дещо аналогічне читаємо у Е. Фромма: досягнення вищого ступеня людяності за рахунок реалізації творчого потенціалу і великої відповідальності за прийняття рішень: психологічна зрілість, творче сприйняття життя, реалізація спонтанної активності власних психічних сил для удосконалення зовнішнього і внутрішнього світу, прагнення до звільнення від стереотипної поведінки та внутрішніх деструкцій (ненависті, злості, заздрості, ірраціональних потягів) дозволяють людині поєднувати в собі репродуктивні і творчі функції, збагачувати світ своєю енергією [11].

Мета цієї публікації – розглянути особистісні передумови системної організації творчої мисленнєвої діяльності за умов інформаційної невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Успішність вирішення задачної ситуації за умов інформаційної невизначеності забезпечується, насамперед, загальною комплексністю її оцінки, тобто адекватністю структурно-функціонального аналізу

складових її елементів. Адже недооцінка певних її структур чи функцій, ігнорування якихось характеристик може лише ускладнити вирішення задачі, так само, як і перебільшуване ставлення, певною мірою аналогічне паніці, коли віддається перевага перебільшенню значущості різного роду негараздів у характеристиці задачної ситуації.

Побудова адекватної стратегії вирішення актуальної задачі передбачає оптимальне поєднання дій, як особистісно обумовлених, так і задачно обумовлених, і ця інтегрована система дій спрямовується на вирішення наявної задачі (за визначенням В. О. Моляко).

Зрозуміло, що готовність особистості до стратегіальної організації її творчої діяльності як системної здатності розв'язувати різного роду творчі задачі, в тому числі в ускладнених інформаційних умовах, залежить, з одного боку, як від наявності у неї максимально адекватної картини світу (тобто адекватної обізнаності щодо структурно-функціональних характеристик її об'єктивних і суб'єктивних складових), так і досконалості її творчого інструментарію (здатності вибудовувати стратегії вирішення творчих задач на основі вміння встановлювати близькі, віддалені чи навіть дуже віддалені аналогії, тобто на рівні антиподів, поєднувати їх в адекватні ефективні комбінації).

До того ж слід зауважити, що творчоскість людини визначається не настільки здатністю конструювати задум вирішення задачі, а здатністю, насамперед, помітити суперечність і сформулювати на цій основі умову задачі, а також вміння адекватно трансформувати початкові (задані) умови задачі в шукані її умови.

Особливої актуальності адаптивна поведінка набуває стосовно старшого шкільного віку, коли перед учнем постає безліч життєво важливих завдань, для вирішення яких ще замало відповідних умінь. Взаємодія зі світом та іншими людьми приводить до створення більш чи менш адекватної картини світу у формі досвіду, суб'єктивних переконань і уявлень про навколишній світ та причинно-наслідкову логіку подій, що відбуваються з людиною.

За допомогою таких «суб'єктивно вивіренних» конструкцій вона намагається інтерпретувати, пояснювати, розуміти і прогнозувати перебіг значущих для неї подій. Таке спонтанне розуміння-дослідження реальності і сприяє випробуванню, уточненню, удосконаленню цих інформаційних структур-фільтрів. В процесі цієї конструктивної діяльності нові знання про нові об'єкти долучаються до існуючих і вивіре-

них інформаційних схем. Ця асиміляція супроводжується редукцією нового досвіду щодо наявних інформаційних структур.

Взаємодіючи із зовнішнім і внутрішнім світом, людина диференціює і синтезує актуальну інформацію. При цьому формуються когнітивні схеми, які певною мірою пояснюють те, що відбувається з людиною. Як похідна цих пояснень, формується реакція на її сприйняття свого досвіду взаємодії з світом. А сукупність таких похідних стає підґрунтям для формування певних поведінкових тенденцій, які за відповідних умов можуть набувати характеру стратегій.

Аналізуючи проблему організації когнітивної сфери, М. О. Холодна виокремлює три рівні життєвого досвіду людини: когнітивний, метакогнітивний та інтенціональний. Ментальні структури, які трансформують, структурують і зберігають інформацію із зовнішнього світу, складають основу когнітивного досвіду. Метакогнітивний досвід забезпечує контроль когнітивних ресурсів людини і їх функціонування: інтелектуальну діяльність, метакогнітивну освіченість, активну пізнавальну позицію. Тоді, як інтенціональний досвід включає функціонування ментальних структур, що забезпечують реалізацію індивідуальних когнітивних здібностей [9].

Натомість Т. Чеснокова виокремлює чотири метакогнітивні структури: 1) ініціація когнітивної діяльності, цілеутворення і прогнозування результатів; 2) вибір засобів досягнення мети; 3) розробка послідовності виконання дій; 4) контроль виконаної діяльності [12].

Отже, в процесі взаємодії з навколишнім світом людина потрапляє в задачні ситуації, вирішення яких передбачає необхідність когнітивної інтерпретації актуальної ситуації, осмислення (структурно-функціональний аналіз її складових (подій, вражень і т. ін.)). Багаторазове сприймання аналогічних ситуацій обумовлює формування характерних для суб'єкта патернів поведінки. У підсумку утворюються і функціонують певні уявлення людини щодо проявів об'єктивної реальності. За умов частих повторень формується суб'єктивна впевненість у їх істинності як результат ефективності їх системної реалізації.

Системна і ефективна реалізація повторюваних когніцій сприяє трансформації уявлень у переконання, які обумовлюють інтерпретацію людиною всіх елементів її взаємодії з навколишнім світом.

За словами А. Бандури, «природу людини можна представити з точки зору соціального наування як набір можливостей, що можуть бути

сформовані та опосередковані набутим досвідом і презентовані широким різноманіттям форм в контексті біологічних обмежень» [2, с. 27]. А отже, становлення особистості має за основу процес набуття досвіду в конкретних життєвих умовах. При цьому досвід набувається як в результаті безпосередньої взаємодії з навколишнім світом, так і аналізу спостережень за діяльністю інших людей. Як зауважує А. Бандура, «принципи наування мали б обмежену цінність, якби попередні детермінанти могли формуватися тільки на основі особистого досвіду» [2, с. 95].

Таким чином, поведінку людини можна вважати складною конструкцією, що відображає форму її реагування на стимули зовнішнього середовища та творчу активність, спрямовану на вирішення актуальних задач. До того ж ця взаємодія є не лише адаптаційною реакцією індивіда, метою цієї взаємодії з світом (в т. ч. соціальної) є вдосконалення системи взаємозв'язків між індивідом і навколишнім світом, спрямоване на трансформацію і розвиток цього середовища і самого індивіда.

Розвиваючи поняття «вчинок», В. А. Роменець стверджує, що «саме вчинок виражає будь-яке відношення між особистістю і матеріальним світом; це відношення можна правильно зрозуміти, коли зміст поняття «особистість» вбирає в себе те, що вже є олюдненим, освоєним, набутим людською індивідуальністю – знання, уявлення, усвідомлені закони» [6, с. 271]. Тобто, вчинок є засобом адаптації до навколишнього середовища, самопізнання і самоактуалізації. Через певну послідовність вчинків людина оволодіває новими способами діяльності і водночас вчинок виступає результатом цієї творчої діяльності.

Зрозуміло, що діяльністю може вважатись лише цілеспрямована активність людини. В залежності від ціннісної системи координат об'єктивно позитивний результат може розглядатись людиною як невдача, тоді як здавалося б негативний результат може містити для суб'єкта позитивні сенси. Адже, в залежності від рівня психологічної готовності особистості до розв'язування творчих задач вона здатна конструктивно реагувати на невдачі, здійснювати адекватний структурно-функціональний аналіз задачної ситуації і реалізовувати його результат для організації своєї подальшої діяльності. Отже, діяльність детермінується особистісними, соціальними, середовищними чинниками, спрямовується на вирішення задачної ситуації з метою трансформації актуальної реальності. Діяльність нерозривно пов'язана з розвитком:

водночас вона є і його детермінантою, і процесом, і результатом.

Процес особистісного становлення старшокласника значною мірою може залежати від того, які регулятори поведінки: цінності, настановлення, переконання стосовно навколишнього світу та взаємодії з ним були сформовані в дитячому віці. Будучи елементами когнітивної сфери, вони водночас є і результатом становлення особистості. Відомо, що процес особистісного становлення реалізується в когнітивній, афективній та поведінковій сферах. Що стосується когнітивної сфери, то вона поєднує типові для індивіда когніції і когнітивні спрямованості. Когніції формуються переважно в дитячому віці і виявляють глибокі уявлення і переконання особи щодо побудови світу, інтерпретації подій, типові поведінкові та ін. реакції, в т. ч. в процесі міжособистісної взаємодії.

Когнітивні спрямованості передбачають певні орієнтації індивіда у процесі прийняття рішень: на минуле чи на майбутнє; на аналіз почуттів і переживань; на абстрактні, нематеріальні цінності; фіксацію на міжособистісній взаємодії; відстороненість роздумів. А отже, не можна виділити якусь когнітивну спрямованість як оптимальну, оскільки важливою є її адекватна реалізація з метою досягнення конструктивного результату.

Поведінкова сфера особистості містить поведінкові патерни індивіда та об'єктивні досягнення відповідно його рівня домагань. Об'єктивні досягнення є результатом особистісного становлення. Рівень домагань визначає рівень складності тих завдань, які особа прагне вирішити. І якраз причину так званої кризи підліткового віку слід вбачати в суперечності, яка має місце між рівнем психологічної готовності учня до розв'язування актуальних творчих задач і рівнем складності тих завдань, які він хоче вирішити. Тобто його психологічна готовність до творчої діяльності виявляється недостатньою і вступає в протиріччя з рівнем домагань.

В зв'язку з цим особливої актуальності набуває вирішення проблеми становлення психологічної готовності школярів до вирішення творчих задач. З цією метою мають бути створені можливості для забезпечення максимально самостійного розв'язування учнями творчих задач, як у процесі навчально-виховної роботи в школі: під час уроків, в позакласній роботі, так і в закладах позашкільної освіти: об'єднаннях за інтересами, гуртковій роботі в Будинках та центрах творчості, Малій Академії наук, технічних та еколого-нату-

ралістичних центрах учнівської молоді.

Оскільки творчою діяльністю прийнято вважати таку діяльність, результатом якої є продукт, що характеризується об'єктивною новизною і суспільно корисною значущістю, то саме на вирішення задач такого рівня творчості і варто орієнтувати школярів у процесі гурткової роботи. В такому разі розроблені гуртківцями конструкції відзначаються авторськими свідоцтвами на винахід чи займають перші місця на Всеукраїнських конкурсах науково-дослідних робіт учасників Малої Академії наук.

Однак при досягненні творчого результату, що має рівень суб'єктивної новизни, школярі проходять через усі ті етапи творчого процесу, що і професійні конструктори і науковці, чії доробки є винаходами і науковими відкриттями. Тому дуже важливою для навчання творчості є така організація навчально-виховної роботи з учнями, яка б орієнтувала їх на самостійне досягнення суб'єктивної новизни при виконанні творчих завдань.

Висновки. Типові патерни поведінки, які складають основу поведінкової сфери особистості, залежать не лише від об'єктивних характеристик зовнішнього стимулу, але й зокрема від уявлень та переконань. Тож когніції і поведінка індивіда є взаємопов'язаними і взаємозалежними. До того ж особистісне становлення старшокласників реалізується і відображається водночас і в когнітивній, і в поведінковій сфері.

Ситуація або подія, яка трапляється з людиною, відповідним чином аналізується, оцінюється нею на когнітивному рівні, як задача, проблемна ситуація. І лише в результаті цього прискіпливого аналізу структурних і функціональних характеристик усіх її складових вибудовується певна поведінкова стратегія. При цьому оцінка індивідом власних дій, вчинків інших осіб, а також об'єктивних подій здійснюється за рахунок таких когніцій, як актуальний досвід, уявлення і переконання щодо структурно-функціональних властивостей елементів зовнішнього і внутрішнього світу, що формуються в процесі особистісного становлення і забезпечують здатність диференціювати та інтегрувати сприйману інформацію, а також конструювати свою відповідь на ці інформаційні потоки.

Перспективи. В подальших дослідженнях передбачається вивчення проявів системної організації творчого мислення старшокласників у процесі розв'язування задач за умов інформаційної невизначеності.

Список літератури:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб : Питер, 2001. 288 с.
2. Бандура А. Теория социального научения : монография. Директ-Медиа, 2008. 532 с.
3. Леонтьев А. Н. Становление психологии деятельности. М. : Смысл, 2003. 440 с.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Пер. с англ. / Под общ. ред. Г. А. Балла, А. В. Киричука, Д. А. Леонтьева. М. : Смысл, 1999. 425 с.
5. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены). К. : Освита України, 2007. 388 с.
6. Роменець В. А. Історія психології. ХІХ – початок ХХ століття. К. : Либідь, 2007.
7. Селье Г. Стресс без дистресса. М., 1979. 84 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков : «Фолио», 2003. 503 с.
9. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. Питер, 2004.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
11. Фромм Э. Человек для самого себя. Пер. с англ. Э. Спиридоновой. М. : АСТ, 2010. 350 с.
12. Чеснокова Т. Е. Метакогнитивная психология: проблема предмета исследования. Вестник Поморского университета, 2011 (3). С. 153–158.

**Tretiak T.M. CREATIVE THINKING ACTIVITY
IN THE CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY**

The personality preconditions of the creative thinking activity system organization are considered. The definition of “spirituality” in the context of readiness to solve problems is formulated. The ratio of external and internal stimuli interaction in the process of building an actual task solving strategy is analyzed. The significance of creative process stages for a human personality development is substantiated. An analysis of the cognitive and behavioural activities of the individual as a task-solving process is presented. A situation or event that happens to a person is properly analyzed, evaluated by him at the cognitive level, as a task, a problematic situation. And only as a result of this meticulous analysis of the structural and functional characteristics of all its components, a certain behavioural strategy is built. Thus the assessment by the individual of own actions, actions of other persons, and also objective events is carried out at the expense of such cognitions as actual experience, representations and beliefs concerning structural and functional properties of elements of the external and internal world which are formed in the course of personal formation and provide ability to differentiate and integrate perceived information, as well as construct their response to these information flows. Recommendations for the development of senior pupils’ creative thinking in the conditions of information uncertainty are formulated. In order to establish the psychological readiness of pupils to solve creative tasks, opportunities should be created to ensure the most independent solution of creative tasks by students, both in the process of educational work at school: during lessons, in extracurricular activities and in out-of-school educational institutions: interest groups, group work in the Houses and centres of creativity, the Small Academy of Sciences, technical and ecological-naturalistic centres of student youth.

Key words: information, process, task, creative thinking, construction.

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПРОФЕСІЙНА Й ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/05>

Алексєєва А.В.

Університет сучасних знань

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ В КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проведене емпіричне дослідження присвячене вивченню взаємозв'язку між гендерною ідентичністю особистості та особливостями її професійної успішності.

В процесі проведення дослідження було застосовано наступний комплекс психодіагностичних методик: авторська анкета «Успіх», спрямована на визначення ціннісних пріоритетів в процесі професійної самореалізації та, відповідно, ціннісних еквівалентів професійної успішності та авторська модифікація методики С. Бем «Гендерна ідентичність».

За результатами проведеного емпіричного дослідження було виявлено, що маскулінні риси позитивно співвідносяться з прагненням досліджуваних до творчої самореалізації в процесі професійного самовизначення, тоді як орієнтація на підвищення вираженості маскулінних властивостей, навпаки, може обмежувати простір творчої реалізації професійних здібностей через надмірне прагнення до логічності та структурованості професійної діяльності. В свою чергу, бажання досліджуваних підвищити вираженість своїх маскулінних якостей супроводжується вищою орієнтацією на статусне зростання в процесі професійної самореалізації.

Вираженість фемінних властивостей та орієнтація досліджуваних на посилення власних фемінних якостей взаємопов'язана з їх спрямованістю на отримання суспільного визнання своїх професійних здобутків. Поряд з цим орієнтація на підвищення ступеню вираженості фемінних властивостей негативно взаємопов'язана зі спрямованістю на кар'єрне зростання.

Рівень гендерної самооцінки позитивним чином взаємопов'язаний з орієнтацією досліджуваних на творчу самореалізацію в процесі професійної діяльності, а саме задоволеність особистості своїми маскулінними та фемінними характеристиками активізує її креативний потенціал, що сприяє реалізації її творчих задумів та ідей.

Стереотипність гендерної ідентичності позитивним чином взаємопов'язана з прагненням досліджуваних до статусного зростання, але негативно співвідноситься з творчим професійним самоздійсненням, а саме прагнення відповідати визначеним гендерним стереотипам та стандартам знижує рівень креативності досліджуваних, обмежуючи простір реалізації творчих ідей.

Отримані в результаті емпіричного дослідження дані засвідчують наявність значущих та різноаспектних взаємозв'язків між гендерною ідентичністю особистості та особливостями її професійної успішності, що може бути враховано в контексті створення дієвих стратегій, спрямованих на оптимізацію процесу професійної самореалізації особистості.

Ключові слова: визнання, гендерна ідентичність, кар'єрне зростання, професійна успішність, творча самореалізація.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної науки проблематика професійної успішності особистості набуває особливої актуальності, привертаючи увагу науковців та практиків, спрямовану на створення продуктив-

них моделей підвищення професійної успішності особистості та досягнення успіху у пріоритетному напрямі професійної самореалізації.

Поліаспектність даної проблематики зумовлює значну кількість вітчизняних та закордонних

досліджень даного питання, предметом вивчення яких були різноманітні прояви успішності особистості у професійній діяльності.

Але, в той самий час, особистісні чинники професійної успішності особистості є недостатньо дослідженими, зокрема недостатньо вивченими залишаються гендерні аспекти успішності професійної самореалізації особистості. Так, переважна кількість досліджень присвячена визначенню виключно гендерних відмінностей за особливостями професійної самореалізації та професійної успішності, тоді як вплив маскулінно/фемінних складових гендерної ідентичності та гендерної самооцінки є практично недослідженим. Отже, пропонуване дослідження презентує особливості взаємозв'язку гендерної ідентичності та професійної успішності особистості.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження феномену професійної успішності охоплюють в собі різні аспекти, такі як з'ясування особистісних предиспозицій досягнення успіху в процесі професійної самореалізації, а також визначення об'єктивних та суб'єктивних вимірів успішності особистості в професійній діяльності.

Так, В. О. Толочек, розробляючи дану наукову проблематику вводить поняття ресурсів особистості, які зумовлюють її успішність в процесі професійної самореалізації [6], а у дослідженнях П. А. Тропотяги головними передумовами професійної успішності вважаються наявність інтернального локусу контролю та позитивного сприйняття особистістю свого професійного майбутнього [7]. У дослідженнях інших вчених виокремлюються такі чинники професійної успішності, як соціальність, динамічність, менеджерські здібності, а також здатність працювати у команді та відповідати сучасним вимогам до професійного рівня фахівців [11].

Безумовно важливою в контексті даного дослідження є диференціація зовнішніх та внутрішніх вимірів професійної успішності, зокрема, ціла низка вчених виокремлює у своїх дослідженнях зовнішні та внутрішні критерії професійного успіху [2; 3; 5]. Так, вчені вважають важливими ознаками професійної успішності не тільки наявність значущих соціально визнаних результатів, але й задоволеність самого фахівця процесом і результатами своєї праці та відчуття натхнення від можливості творчих пошуків й насолоди від результатів творчого самоздійснення.

Досить традиційним є трактування професійної успішності у вимірах кар'єрної компетентності, яка передбачає наявність мотивації на

підвищення професійного статусу та досягнення високих професійних позицій [1; 4], зокрема головними передумовами кар'єрного зростання вчені вважають здатність особистості проявляти гнучкість та прогностичність в процесі професійного розвитку, а також наявність відповідних ціннісних та інтелектуальних ресурсів [10], високого ступеня екстраверсії і проактивності [13].

Цікавим напрямом розробки даної тематики є дослідження гендерних чинників професійної успішності особистості, зокрема, предметом уваги науковців є гендерні особливості кар'єрного розвитку [9], а саме для жінок головними передумовами професійного успіху є здібності та наполеглива праця, тоді як для чоловіків важливу роль відіграють продуктивні професійні контакти [12]. Нетривіальним розгортанням даної тематики є вивчення впливу статевого гормону тестостерону, який за результатами дослідження підвищує кар'єрні орієнтації представників жіночої статі, що знаходять своє відображення у відповідних результатах професійної діяльності та є цілком закономірним [8].

Поряд з цим існуючі емпіричні дослідження не вичерпують всіх можливих напрямів розробки даної тематики, важливим аспектом вивчення якої є дослідження взаємозв'язку гендерної ідентичності та різних вимірів професійної успішності особистості, що зумовлює обраний напрямок емпіричного дослідження зазначеної наукової проблематики.

Метою статті є визначення взаємозв'язку між гендерною ідентичністю особистості та різними вимірами її професійної успішності.

Виклад основного матеріалу. Професійна успішність особистості може бути визначена як соціально-особистісний феномен, вимірами якого є як об'єктивні показники професійної діяльності, які є соціально зумовленими та можуть проявлятися у вигляді відповідного статусу та визнання професійних здобутків з боку певної професійної спільноти, так і суб'єктивні, індивідуальні для кожної людини ознаки професійної успішності, а саме задоволеність результатами праці й захопленість процесом творчого професійного самоздійснення.

Отже, в даному дослідженні професійна успішність буде розглядатись в контексті таких вимірів, як професійний статус, визнання професійних досягнень з боку соціуму та задоволеність особистості результатом та процесом професійної діяльності, свідченням чого може бути відчуття щастя, натхнення та творчої захопленості.

А саме, трактування професійної успішності як досягнення певного професійного статусу передбачає значну цінність для людини влади та домінування, що реалізується через прагнення до високої статусної позиції у суспільстві. Отже, у даному випадку надзвичайної цінності для людини набуває саме формальне підтвердження професійних досягнень, незалежно від змісту та ставлення до самого процесу професійної діяльності.

У випадку коли домінуючим орієнтиром для професійної діяльності є визнання професійних результатів з боку соціуму, що часто поєднується із надмірною занепокоєністю щодо збереження популярності серед соціального оточення, головною цінністю професійної самореалізації стає мотивація досягнення популярності серед певного професійного референтного кола.

І, у випадку коли пріоритетною є можливість проявити творчі здібності в процесі створення нових продуктів професійного самоздійснення, головним для людини є задоволення від самого процесу професійної діяльності. В даній ситуації головним стає орієнтація на створення чогось нового, що виходить за межі звичного та відрізняється високим ступенем оригінальності та новизни, що безумовним чином поєднується зі схильністю до ризику, бажанням діяти всупереч існуючим нормам і стандартам та високим ступенем незалежності від кінцевого результату діяльності, отже, від необхідності самого успіху.

Пріоритетним у даному дослідженні буде визначення взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями, які уособлюють в собі цінність для особистості того або іншого напрямку професійної самореалізації в контексті її уявлень щодо професійного успіху та складовими її гендерної ідентичності.

Зокрема, в даному дослідженні розглядаються як показники маскулінності/фемінності, так і рівень гендерної самооцінки та стереотипності гендерної ідентичності особистості, які також значущим чином взаємопов'язані з особливостями її професійної успішності.

А саме, гендерна самооцінка відображує ступінь відповідності реальних та ідеальних маскулінно/фемінних рис, тобто, високий ступінь відповідності бажаних та реальних проявів маскулінності/фемінності відповідає високій гендерній самооцінці, тоді як значна розбіжність між наявним та бажаним рівнем маскулінності/фемінності є свідченням низької гендерної самооцінки.

Стереотипність гендерної ідентичності відображує ступінь відповідності індивідуального

бажаного рівня маскулінності/фемінності ідеальним образам чоловіка та жінки, притаманним даному суспільству.

А саме, висока варіативність індивідуальних маскулінно/фемінних ідеалів по відношенню до маскулінно/фемінних стереотипів, існуючих у суспільстві засвідчує наявність низької стереотипності гендерної ідентичності. В свою чергу, висока відповідність бажаних маскулінно/фемінних рис ідеальним образам чоловіка та жінки, типовим для даного суспільства свідчить про наявність високого рівня стереотипності гендерної ідентичності.

Отже, запропоноване дослідження присвячено вивченню взаємозв'язку між гендерною ідентичністю особистості та різними проявами професійної успішності, зокрема, пріоритетною цінністю для особистості того або іншого напрямку професійної самореалізації.

Методи дослідження: для діагностики ціннісних орієнтацій, що визначають професійну самореалізацію особистості, спрямовану на досягнення того або іншого різновиду професійної успішності нами було використано авторську анкету «Успіх», яка дозволила з'ясувати ціннісні пріоритети досліджуваних. А саме, розроблена анкета дозволила визначити домінуючу спрямованість професійної діяльності особистості, яка може бути розглянутою у вигляді різних ціннісних категорій, таких як статус влада; визнання; задоволення від творчої самореалізації.

Для вивчення гендерної ідентичності було застосовано модифікований варіант тестової методики С. Бем «Гендерна ідентичність», до якого було додано відповідні елементи для оцінки бажаного рівня маскулінно/фемінних характеристик, що дало можливість визначити гендерну самооцінку особистості, що було здійснено за допомогою підрахунку семантичної відстані між бажаним та наявним рівнем вираженості маскулінно/фемінних рис досліджуваних. Також досліджуваним було запропоновано виділити маскулінно/фемінні риси, типові для ідеальних образів чоловіка та жінки, притаманних сучасному українському суспільству, що дозволило підрахувати ступінь розбіжності між індивідуальними та традиційними маскулінно/фемінними ідеалами та в результаті з'ясувати ступінь стереотипності гендерної ідентичності досліджуваних.

Вибірка дослідження складалась із 50 осіб, які отримували другу вищу освіту на базі Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України за фахом «менеджмент» та «психологія». Ста-

тистична обробка отриманих даних проводилась із застосуванням методу кореляційного аналізу.

Результати дослідження. За результатами кореляційного аналізу отриманих емпіричних даних прагнення до статусного зростання позитивним чином взаємопов'язане із вираженістю бажаних маскулінних якостей ($r=0,67$; $p\leq 0,01$), а саме чим більшим є рівень маскулінності, тим більшою мірою досліджувані прагнуть до підвищення свого професійного статусу.

Натомість, тенденція до посилення фемінних властивостей негативним чином взаємопов'язана із прагненням особистості до статусного зростання ($r=-0,52$; $p\leq 0,01$), що є цілком логічним та закономірним результатом.

Стереотипність гендерної ідентичності позитивно корелює із прагненням особистості до підвищення свого професійного статусу ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), а саме відповідність загальноприйнятим, традиційним для даного суспільства, образами чоловіка та жінки співвідноситься з більш вираженим бажанням досліджуваних підвищити свій професійний статус.

Пріоритетна орієнтація особистості на суспільне визнання, що уособлює для неї головний еквівалент її професійної успішності, позитивним чином взаємопов'язана із вираженістю її фемінних властивостей ($r=0,36$; $p\leq 0,05$). А саме, чим вищим є рівень традиційних фемінних проявів, тим більш вираженим є прагнення людини бути відомою для багатьох членів суспільства, які визнають її професійні досягнення.

Бажання підвищити ступінь вираженості фемінних якостей також позитивним чином взаємопов'язано із прагненням досліджуваних до отримання суспільного визнання власних професійних досягнень ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), на що вказує позитивний кореляційний взаємозв'язок між ідеальними рівнем фемінності та прагненням особистості до професійного визнання.

Орієнтація на творче самоздійснення як пріоритетний вимір професійної успішності позитивним чином співвідноситься з вираженістю маскулінних рис ($r=0,37$; $p\leq 0,05$), отже, чим більш виразними є маскулінні властивості, тим більшої пріоритетності набуває для досліджуваних можливість творчої самореалізації в процесі професійної діяльності.

Прагнення до підвищення ступеню вираженості маскулінних проявів, навпаки, негативним чином співвідноситься з орієнтацією особистості на творче самовираження у професійній діяльності ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$). А саме, досліджувані, які

прагнуть посилити свої маскулінні властивості певним чином обмежують себе у прояві власних творчих здібностей.

Рівень гендерної самооцінки також позитивним чином взаємопов'язаний з можливістю реалізації досліджуваними власних творчих здібностей ($r=0,63$; $p\leq 0,01$), а саме чим більшою мірою вони задоволені рівнем своїх маскулінно/фемінних рис, тим більшої значущості набуває для них втілення креативних задумів в процесі професійної діяльності.

Рівень стереотипності гендерної ідентичності негативно взаємопов'язаний з пріоритетністю для досліджуваних творчого типу професійної самореалізації ($r=-0,60$; $p\leq 0,01$), а саме чим більш традиційними є маскулінно/фемінні прояви досліджуваних, тим меншою мірою вони спрямовані на реалізацію власних творчих задумів в процесі професійної діяльності.

Дискусія та висновки. Отримані результати емпіричного дослідження засвідчили, що маскулінні характеристики досить неоднозначним чином взаємопов'язані з пріоритетністю тих або інших напрямів професійної діяльності, а саме орієнтація досліджуваних на маскулінні стандарти посилює їх прагнення до підвищення професійного статусу, але може дещо знижувати налаштованість на реалізацію власних творчих задумів в процесі професійної діяльності.

Орієнтація досліджуваних на відповідність певним стандартам жіночності, тобто, високий рівень наявних та бажаних фемінних якостей, підвищує їх прагнення до отримання визнання професійних здобутків з боку суспільства, тобто, відповідного схвалення від референтного кола осіб щодо результатів їх професійної діяльності. Поряд з цим високий рівень бажаних фемінних властивостей негативним чином взаємопов'язаний із прагненням особистості до статусного зростання, що засвідчує те, що чим більше емоційно виразною є людина, тим меншого значення для неї набувають зовнішні статусні підтвердження її професійних здобутків, тоді як пріоритетним стає любов та повага з боку референтного соціального оточення.

За результатами проведеного дослідження гендерна самооцінка позитивним чином взаємопов'язана із орієнтацією особистості на творче самоздійснення у професійній діяльності, що вказує на те, що наявність високого рівня задоволеності особистості власними маскулінно/фемінними характеристиками сприяє підвищенню її налаштованості на реалізацію творчих задумів та ідей та активізує її креативний потенціал.

Стереотипність гендерної ідентичності досить неоднозначним чином взаємопов'язана із проявами професійної успішності, а саме високий рівень стереотипності, отже, відповідності гендерної ідентичності маскулінно/фемінним стандартам, прийнятим у суспільстві співвідноситься з орієнтацією досліджуваних також і на відповідність певним статусним нормам, що зумовлює їх прагнення до кар'єрного зростання.

В той самий час, гендерна стереотипність негативним чином співвідноситься з орієнтацією особистості на творчу самореалізацію, а саме, прагнення відповідати певним нормам та традиціям проявляється також у сфері професійної творчості, що знижує рівень креативності особистості та може дещо обмежувати простір реалізації її творчих ідей.

Таким чином, результати проведеного емпіричного дослідження засвідчують наявність значущих взаємозв'язків між характеристиками гендерної ідентичності та різними вимірами професійної успішності, що має бути враховано в контексті оптимізації професійної самореалізації особистості, метою якої є оптимальне поєднання зовнішніх та внутрішніх аспектів професійної діяльності, результатом якої має стати не тільки визнання та соціальний успіх, але й задоволення від самого процесу професійної творчості.

Перспективи подальших досліджень даної проблематики передбачають подальше вивчення взаємозв'язку гендерної ідентичності з різними проявами професійної успішності особистості в контексті якісних вимірів її професійної самоідентифікації.

Список літератури:

1. Біскуп В. Декомпозиційна структура інтегральної кар'єрної компетентності та її складові. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 82–90.
2. Карачарова Ю. А. Психологические факторы профессиональной успешности участкового врача-терапевта : дис. канд. психол. наук: 19.00.03. Тверь, 2010. 210 с.
3. Коқун О. М. Детермінація самоздійснення фахівців різних професій. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2015. Вип. 743. Педагогіка та психологія. С. 109–115.
4. Кузнецов О. І. Кар'єрна спрямованість студентів технічних спеціальностей. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. Випуск 52. 2016. С. 78–86.
5. Назар Ю. О. Дефініція поняття успішності професійної діяльності в соціально-психологічному контексті. *SWorld* – 1–12 October 2013. URL: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2013>
6. Толочек В. А. Профессиональная успешность: понятия «способность» и «ресурсы» в объяснении феномена. *Человек. Сообщество. Управление*. 2010. № 2. С. 20–38.
7. Тропотяга П. А. Психологические детерминанты профессиональной успешности будущего специалиста. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Иркутск, 2009. 24 с.
8. Al-Ayadhi L. Y. Sex hormones, personality characters and professional status among Saudi females. *Saudi Med Journal*. 2004. 25 (6). P. 711–716.
9. Buddeberg-Fischer B., Klaghofer R., Abel T., Buddeberg C. The influence of gender and personality traits on the career planning of swiss medical students / B. Buddeberg-Fischer, R. Klaghofer, T. Abel, C. Buddeberg // *Swiss Med Wkly*. 2003. 133 (39–40). P. 535–540. doi: 2003/39/smw-10418
10. Popa D., Bazgan M., Tomozii S. E. Personality aspects involved in professional success / D. Popa, M. Bazgan, S. E. Tomozii. *Journal of Engineering Studies and Research*. 2012. 18 (2). P. 102–109.
11. Rodionova E., Nikiforov G., & Kruglova T. Personality characteristics of professional success: an analysis of the studies of the early 21st century / E. Rodionova, G. Nikiforov, & T. Kruglova. *Proceedings of the XVIII International Academic Congress "History, Problems and Prospects of Development of Modern Civilization"*. Japan, Tokyo, 25–27 January 2017.
12. Russo N. F., Kelly R. M., Deacon M. Gender and success-related attributions: Beyond individualistic conceptions of achievement / N. F. Russo, R. M. Kelly, M. Deacon. *Sex Roles*. 1991. 25 (5–6) P. 331–350. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00289760>
13. Turban B. D., Moake T. R., Wu S. Y-H., Cheung Y. H. Linking Extroversion and Proactive Personality to Career Success. The Role of Mentoring Received and Knowledge / B. D. Turban, T. R. Moake, S. Y-H. Wu Y. H. Cheung. *Journal of Career Development*. 2017. 44 (1), P. 20–33. <https://doi.org/10.1177/0894845316633788>

Alexeeva A.V. CORRELATIONS BETWEEN AN INDIVIDUAL'S PROFESSIONAL SUCCESS AND GENDER IDENTITY

The study purpose was to examine correlations between an individual's gender identity and the characteristics of his/her professional success.

The following methods were used: the author's questionnaire "Success", revealing the most important values determining professional self-realization and, accordingly, the values equivalent to professional success and the author's modification of the Bem Sex-Role Inventory.

The study found that a gender identity is significantly interrelated with measurements of a person's professional success.

Namely, masculine characteristics are positively correlated with the desire to the creative self-realization in the process of professional self-determination, while the focus on increasing the expression of masculinity, on the contrary, may limit the space of creative realization of professional abilities. In turn, the desire to increase the expression of masculine qualities is accompanied by a higher focus on status growth in the process of professional self-realization.

The expression of feminine characteristics and the orientation to increasing of femininity are interrelated with the focus on public recognition of professional achievements. Along with this, the focus on increasing the expression of feminine qualities is negatively interrelated with the focus on career growth, namely, the more emotionally expressive a person is, the less important for him is the status confirmation of the professional achievements.

The level of gender self-esteem is positively interrelated with the orientation on creative self-realization in the process of professional activity, namely, the satisfaction of the individual his masculine and feminine characteristics activates his creative potential, which contributes to realization of his creative ideas.

Stereotypes of gender identity are positively interrelated with the desire to career development, but negatively correlated with creative professional self-realization, namely the desire to correspond of the certain gender stereotypes and standards reduces the level of creativity and limites the space for creative ideas.

The obtained results testify to the existing significant and multifaceted correlations between an individual's gender identity and the peculiarities of his/her professional success, which should be taken into account to create effective strategies optimizing professional self-realization.

Key words: career growth, creative self-realization, gender identity, professional success, recognition.

Ніколаєв Л.О.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Чижма Д.М.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК КОМПОНЕНТУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті представлено теоретичний аналіз та емпіричне вивчення розвитку емоційного інтелекту як компоненту особистісної зрілості засобами тренінгових технологій. Висвітлено особливості прояву емоційного інтелекту та його роль у формуванні особистісної зрілості. Подано кількісну та якісну характеристику рівнів вираженості складових емоційного інтелекту та шкальних показників особистісної зрілості осіб юнацького віку до та після впровадження соціально-психологічного тренінгу. Констатується, що в основі особистісних змін лежить механізм рефлексії. Пріоритетної актуальності набуває психолого-педагогічна проблема підвищення особистісно-професійного розвитку здобувачів вищої освіти. Мета представленої статті полягає у дослідженні впровадження тренінгових технологій в навчально-виховний процес закладу вищої освіти з метою розвитку емоційного інтелекту як компоненту особистісної зрілості студентів психологічних спеціальностей. Запропонований варіант програми соціально-психологічного тренінгу, що спрямований на підвищення рівня складових емоційного інтелекту та оптимізацію соціально-психологічної адаптації передбачав включеність особистості студента в інтеграційні процеси навчальної групи та стосунків з оточенням. В якості найбільш продуктивних методів розвитку емоційного інтелекту було застосовано базові методичні прийоми соціально-психологічного тренінгу (групові дискусії, рольові ігри та засоби арт-терапії) завдяки яким вдалося прослідкувати якісну динаміку змін у ціннісно-мотиваційній сфері, рефлексивності та особистісного зростання загалом. Акцентовалася увага на важливості психолого-педагогічних умов для формування особистісної зрілості майбутніх психологів шляхом психологічного супроводу, який може здійснюватися завдяки психологічній службі закладу вищої освіти. Програма психологічного супроводу студентів у залежності від особливостей, проблем і вирішальних завдань особистісно-професійного розвитку студентів на кожному курсі навчання може мати специфічний зміст.

Ключові слова: емоційний інтелект, особистісна зрілість, соціально-психологічний тренінг, рефлексія, юнацький вік.

Постановка проблеми. Стрімкі зміни у політичній, соціальній, економічній сферах суспільства, диктує нові вимоги до системи вищої освіти. На даний момент випускнику закладу вищої освіти вже недостатньо володіти необхідними професійними знаннями і навичками, щоб бути успішним і конкурентоспроможним. На наш погляд, не менш важливою якістю, яка виступає базисом для самореалізації і професійного становлення, є особистісна зрілість студента. З огляду на актуальну ситуацію у вищій освіті, в умовах сьогодення, де весь процес навчання спрямований на засвоєння знань, а розвиток особистості носить стихійний характер, необхідна розробка системи психологічного супроводу формування особис-

тисної зрілості студентів. Дана система повинна будуватися на актуальних знаннях про фактичний рівень розвитку особистісної зрілості здобувачів вищої освіти для більш ефективного і цілеспрямованого впливу на ті показники, які недостатньо сформовані. Очевидно, що основний інструмент сучасного психолога – це його особистість. У цій статті ми зосередимося на підходах і технологіях з розвитку емоційного інтелекту як основного компоненту особистісної зрілості студентів-психологів. Адже для майбутніх психологів особистісна зрілість є необхідною якістю, яка визначає все їх подальше становлення як професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен психологічної зрілості через призму емоцій-

ного інтелекту розглядається різними зарубіжними і вітчизняними психологами. Відзначається складність і багатозначність визначення і трактування поняття зрілості взагалі й особистісної зрілості, зокрема. Розвиток емоційного інтелекту розглядається дослідниками переважно в двох аспектах: як онтогенетичні зміни у здатності до розуміння та управління емоціями (О. Власова, М. Белл, Р. Боятцис, С. Черниш, М. Елліс, Дж. Майер, П. Саловей та ін.) [1; 6], і як цілеспрямований (тренінговий) вплив на розвиток окремих складових емоційного інтелекту (Ю. Бреус, М. Манойлова, М. Нгуен, О. Приймаченко, С. Сарні, Стівен А. Де Лазаріні та ін.) [8; 9; 12].

Вивчення особливостей цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту пов'язане із зростаючою необхідністю завчасної профілактики емоційного здоров'я особистості [12], оскільки сучасне «технологізоване» життя, навчання в дистанційному форматі негативно відбивається саме на емоційній сфері. У сучасної людини зовнішнє благополуччя (сприятливий комунікативний статус) досить часто супроводжується неблагополуччям внутрішнім (соціальна фрустрованість, низька афіліативність), що призводить до зниження адаптаційних можливостей особистості в умовах мінливого соціально-психологічного середовища.

Поряд із тим, у літературі вже представлено результати досліджень, які засвідчують продуктивність цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту [8; 13] шляхом організації зовнішнього (тренінгового) впливу. Загалом у психологічній літературі зазначається, що презентація тренінгових програм розвитку емоційного інтелекту повинна базуватися на принципах наукової обґрунтованості та технологічної розробленості [1; 11].

Формулювання цілей статті. Дослідження впровадження тренінгових технологій в навчально-виховний процес закладу вищої освіти з метою розвитку емоційного інтелекту як компоненту особистісної зрілості студентів психологічних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу. Програма соціально-психологічного тренінгу спрямована на підвищення рівня складових емоційного інтелекту та оптимізацію соціально-психологічної адаптації, передбачає включеність особистості в інтеграційні процеси навчальної групи та стосунків з оточенням.

Програма тренінгу з розвитку емоційного інтелекту ґрунтується на основних принципах соціально-психологічної тренінгової практики – встановлення зв'язку (афіліація), спів-

переживання, прийняття інших, пізнавальна обробка досвіду (О. Бодальов, Ю. Ємельянов, Г. Марасанов, М. Найдьонов, Л. Петровська, Т. Яценко [5; 10; 13]). Базовим принципом є включення суб'єкта до процесу тренінгової взаємодії, у якому задіяно три основних сфери: когнітивна, емоційна, поведінкова – зміна однієї з яких, призводить до зміни всіх інших [5]. Теоретичним підґрунтям розробленої програми є положення про адаптивну та стресозахисну функції емоційного інтелекту (Е. Носенко, Н. Коврига [15]), роль емоційного інтелекту в процесі соціально-психологічної адаптації. У процесі розробки тренінгу було враховано положення про вікові особливості розуміння емоцій, про сенситивний розвиток внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту у юнацькому віці (О. Власова [3]).

Загальна концептуальна модель розвитку емоційного інтелекту побудована в руслі гуманістичної парадигми та суб'єктно-поведінкового підходу [3].

Внутрішню концепцію тренінгу виражено у діаді – «усвідомлення переживань – усвідомлення вибору», що відображає сприйняття особистості як суб'єкта переживання емоцій, та зорієнтоване на гармонізацію внутрішньої (оцінка, переживання) та зовнішньої (статусні позиції) сторін спілкування.

Основні засоби тренінгової роботи пов'язані з прийомами соціально-психологічної рефлексії та соціально-психологічної перцепції – осмислення власних переживань, переживань інших у процесі комунікативної взаємодії [4]. Поряд із тим, запропонований тренінг відрізняється від традиційних засобів впливу, спрямованих на оптимізацію внутрішньо-групової статусної структури [5]; предмет тренінгового впливу складають не внутрішньо-групові взаємини, а переживання особистості у процесі внутрішньо-групової взаємодії. В якості найбільш продуктивних методів розвитку емоційного інтелекту було застосовано базові методичні прийоми соціально-психологічного тренінгу (групові дискусії, рольова гра [17]) та засоби арт-терапії (танцювальна терапія, музикотерапія та ін.) [14].

Вибір арт-терапевтичних технік зумовлений наступними положеннями:

1) арт-терапія сприяє гармонізації особистості засобом розвитку здатності до самовираження та самопізнання;

2) арт-терапія забезпечує підвищення адаптаційних можливостей людини у повсякденному житті [8].

Таким чином, ми зазначаємо, що підвищення рівня здатності до розуміння та управління емоціями спеціально-організованими засобами (інформаційно-діагностичні заняття, соціально-психологічний тренінг) сприяє оптимізації соціально-психологічної адаптації особистості – включеності в інтеграційні процеси групи та стосунків з оточенням (зниженню рівня соціальної фрустрованості взаєминами з одногрупниками, стабільності показників комунікативного статусу та взаємовиборів у групі).

Аналіз феноменології емоційного інтелекту в процесі соціально-психологічного тренінгу повинен вказувати на позитивну динаміку внутрішньо-особистісних перетворень (від усвідомлення емоційних переживань до усвідомлення комунікативного вибору). Вияв-

лені в ході корекційно-розвивальної роботи «тренінгові ефекти» (зближення, емоційного знесилення, післядії) мають підтверджувати значимість рефлексії емоційних переживань у процесі внутрішньогрупової взаємодії та специфіку застосування арт-терапевтичних технік в інтеграції емоційних й інтелектуальних процесів.

До роботи з розвитку емоційного інтелекту як професійно значущої якості особистості було залучено 12 досліджуваних з вибірки, у яких показники за комплексом методик перебували на рівні середньому чи нижче норми.

Діагностика відбувалася за методикою «Емоційний інтелект» Н. Холла та методикою «Рівень вираження інфантилізму» А. Серьогіної. Значущість відмінностей у результатах діагностики до

Таблиця 1

Порівняння результатів дослідження рівня емоційного інтелекту студентів-психологів за методикою Н. Холла до та після тренінгу

n=12

Рівень показників	ЕО		УЕ		См		Ем		РЕІ		ІРЕІ	
	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу
Низький	50	25	85	55	30	35	40	65	55	55	60	55
Середній	50	65	15	45	45	40	60	30	40	45	40	45
Високий	0	10	0	0	25	25	0	5	5	5	0	0

Примітка:

ЕО – емоційна обізнаність;

УЕ – управління власними емоціями;

См – самомотивація;

Ем – емпатія;

РЕІ – розпізнавання емоцій інших людей;

ІРЕІ – інтегративний рівень емоційного інтелекту.

Таблиця 2

Рівні вираження шкальних показників особистісної зрілості студентів-психологів за методикою А. Серьогіної

n=12

Шкали особистісної зрілості	Рівні					
	високий		середній		низький	
	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу	до тренінгу	після тренінгу
Емоційно-вольова сфера	0	66,7	100	33,3	0	0
Трудова мотивація	0	33,3	100	66,7	0	0
Ціннісні орієнтації	0	41,7	100	58,3	0	0
Розваги, гедонізм	0	16,7	16,7	33,3	83,3	50
Рефлексія	0	50	91,7	50	8,3	0
Позиції утримання, залежність, безвідповідальність	0	41,7	25	25	75	33,3
Невпорядкованість, хаотичність поведінки	0	8,3	25	41,7	75	50
Долаюча поведінка	0	33,3	91,7	66,7	8,3	0

та після тренінгу доводилась шляхом використання t-критерію Стьюдента.

Як видно з табл. 1, після впровадження програми відбулися деякі зміни в показниках емоційного інтелекту. Значуще зріс показник емоційної обізнаності (ЕО) ($t=4,5$ – відмінності достовірні на рівні $p<0,001$).

Також позитивні зміни відбулися в показнику управління власними емоціями (УЕ) ($t=6,25$ – відмінності достовірні на рівні $p<0,001$).

Дещо менш значущі зміни встановлено в показника емпатійних рис (ЕМ) ($t=4,5$ – відмінності достовірні на рівні $p<0,01$).

Зазначимо, що зміни в показниках самомотивації (СМ), здатності до розпізнавання емоцій власних та оточуючих їх людей (РЕІ) та інтегративного рівня емоційного інтелекту (ІРЕІ) є незначущими.

За методикою «Рівень вираження інфантилізму» А. Серьогіної, яку ми використовували для встановлення рівня особистісної зрілості досліджуваних нами було отримано наступні результати:

- на рівні $p\leq 0,05$ у показниках за шкалами «Рефлексія» та «Позиції утримання, залежність, безвідповідальність»;
- на рівні $p\leq 0,01$ у показниках за шкалою «Емоційно-вольова сфера».

За шкалами «Трудова мотивація», «Ціннісні орієнтації», «Розваги, гедонізм», «Невпорядкованість, хаотичність поведінки» та «Долаюча поведінка» значущих змін не виявлено (табл. 2).

Тобто, ми можемо зробити висновок про те, що впроваджена тренінгова програма розвитку емоційного інтелекту як компоненту особистісної зрілості студентів-психологів є ефективною для його розвитку. Але, щоб підвищити рівень особистісної зрілості необхідна більш комплексна система роботи, яка може стосуватися розвитку ціннісно-мотиваційної сфери, рефлексивності та особистісного зростання загалом.

У цілому, психологічний супровід в освітньому середовищі ЗВО визначається як комплексний метод забезпечення психологічної безпеки студентів, досягнення ними фізичного, душевного та соціального пристосування до навколишнього середовища, озброєння їх ресурсами для самостійної протидії різним негативним впливам, самостійного та відповідального подолання труднощів у своєму особистісно-професійному становленні, формування власного способу самозахисту й самовдосконалення шляхом свідомого цілеспрямованого навчання [19]; як система заходів, спрямованих на створення психолого-педа-

гогічних умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень у ситуаціях життєвого вибору, успішного професійно-особистісного становлення, актуалізації сукупності особистісних якостей студентів, що зумовлює розвиток їхньої суб'єктності через активізацію процесів самосвідомості: самопізнання, самооцінювання, самоаналізу, самовизначення та саморозвитку [2].

У роботах В. Панка, Н. Євдокимової висловлюється точка зору, що основною метою психологічного супроводу підготовки фахівців у вищих навчальних закладах є підвищення ефективності навчально-виховного процесу, розвиток і формування зрілої особистості студента засобами практичної психології [7; 16].

М. Савчин у психологічному супроводі формування особистісної зрілості студентів виділяє психологічний і технологічний аспекти. Психологічний аспект полягає в життєвому самовизначенні, у підготовці до здійснення вибору у кризових ситуаціях, саморозкриття та усунення суб'єктивних перешкод до розвитку, у зміцненні психологічного здоров'я, а також наданні допомоги в конкретній психотравмуючій ситуації. Психологічний супровід формування особистісної зрілості студентів розглядається ученим у контексті розвитку їхньої суб'єктності, який передбачає сприяння в реалізації їх прагнення бути особистістю на інтраіндивідуальному, метаіндивідуальному рівнях; організацію взаємодії зі студентами, яка створює можливості для їхнього особистісного й професійного зростання [18].

У технологічному плані психологічний супровід формування особистісної зрілості виступає як система засобів, що містять у собі різні форми, методи і прийоми допомоги особистості. Їх підбір обумовлюється принципами особистісно-розвивальної освіти, яка заснована на гуманістичних ідеях та реалізується в суб'єктній взаємодії учасників освітнього процесу. Важливою підставою психологічного супроводу в умовах освітнього процесу, на думку М. Савчина, є довірливе спілкування, що свідчить про розуміння і прийняття суб'єктами освітньої діяльності один одного. Психологічний супровід формування особистісної зрілості студентів буде ефективним за умови його цілеспрямованості та системності; полісуб'єктності й особистісної орієнтованості; спрямованості на формування ситуації розвитку особистості та її основи, які є важливими для особистісного розвитку, а саме: позитивного ставлення до себе, емоційної стабільності, соціально-психологічної компетентності [18].

Психологічний супровід формування особистісної зрілості студентів ми визначаємо як систему заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для оптимізації системної детермінації даного процесу. Дотримуємося думки, що головною умовою формування особистісної зрілості студентів є діалог, враховуючи його фундаментальну роль в процесах розвитку особистості, її свідомості та самосвідомості.

Організаційною формою реалізації системи психологічного супроводу формування особистісної зрілості студентів може виступати психологічна служба закладу вищої освіти. Відповідно до існуючих нормативних документів, психологічна служба, яка має забезпечувати практичну реалізацію супроводу, являє собою багаторівневу організаційну систему, яка включає в себе основні структурні одиниці і забезпечує надання ефективної психологічної допомоги всім учасникам освітнього процесу.

Психологічний супровід формування особистісної зрілості студентів виступає як цілісний, безперервний процес вивчення, аналізу, формування, розвитку і корекції пізнавальної сфери й особистості студента в цілому, що потрапляє в поле діяльності працівників психологічної служби.

Програма психологічного супроводу студентів у залежності від особливостей, проблем і вирішальних завдань особистісно-професійного розвитку студентів на кожному курсі навчання може мати специфічний зміст:

перший курс – первинна діагностика сформованості особистісних якостей, необхідних для успішного опанування майбутньою професією; адаптаційний тренінг; індивідуальне психологічне консультування;

другий курс – діагностика міри розвитку психічних пізнавальних процесів; тренінг психічних пізнавальних процесів; індивідуальне психологічне консультування;

третій курс – діагностика сформованості комунікативних умінь; тренінг ділового (професійного) спілкування; індивідуальне психологічне консультування;

четвертий курс – психологічна служба проводить блок занять, спрямований на засвоєння навичок саморегуляції психічних станів, формування особистісної зрілості. Він складається з діагностики психічного стану, стилю саморегуляції психічної поведінки, тренінгу навичок саморегуляції психічних станів, індивідуального психологічного консультування;

другий (магістерський) рівень вищої освіти – контрольна діагностика міри сформо-

ваності особистісних і професійно значущих якостей, необхідних для успішної професійної діяльності; тренінг формування особистісної зрілості; індивідуальне психологічне консультування.

Психологічний супровід – це багатогранний, складно організований процес, що вимагає від психолога спеціальних знань і умінь, стійкої професійної мотивації і бажання розвиватися разом з суб'єктом супроводу. На кожному віковому етапі супровід має свою специфіку, проте загальним на всіх етапах є опора на власні ресурси і здібності особистості.

Для формування особистісної зрілості психологічний супровід може бути реалізовано через організацію наступних психолого-педагогічних умов:

- формування комплексу знань у студентів про особистісну зрілість;

- організація продуктивної взаємодії в системі «викладач-студент» у процесі подолання бар'єрів спілкування, оволодіння стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях, тактик комунікативної взаємодії, навичок персоніфікованих висловлювань і прийомів активного слухання; формування суб'єктної позиції студентів у процесі участі в групових дискусіях, рольових іграх, мозковому штурмі, кейс-методи, груповій роботі, майстер-класах;

- організація проектної та волонтерської діяльності, що забезпечує формування здатності до саморозвитку, позитивних міжособистісних відносин і самоорганізації;

- корекційно-розвивальна діяльність психолога ЗВО, здійснювана в індивідуальній та груповій формі, що спрямована на формування навичок рефлексії і самоприйняття особистості.

Висновки. Одержані емпіричні дані дослідження дають підставу констатувати, що апробовані на практиці прийоми і засоби з розвитку емоційного інтелекту як компоненту особистісної зрілості студентів-психологів, включені в програму соціально-психологічного тренінгу для підвищення рівня складових емоційного інтелекту та оптимізацію соціально-психологічної адаптації, є ефективними. Зазначимо, що результативність тренінгового впливу забезпечили не внутрішньогрупові взаємини, а переживання особистості у процесі внутрішньогрупової взаємодії. В якості найбільш продуктивних методів розвитку емоційного інтелекту виступають базові методичні прийоми такі як групова дискусія, рольова гра та засоби арт-терапії.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, що розглядається. Для того, щоб підвищити рівень особистісної зрілості необхідна

більш комплексна система роботи, яка буде стосуватися розвитку ціннісно-мотиваційної сфери, рефлексивності та особистісного зростання загалом.

Список літератури:

1. Андреева И. Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и характеристик социально-психологической адаптации личности. *Практична психологія і соціальна робота*, 2010. № 12. С. 63–67.
2. Василенко Л., Василенко І. Психолого-педагогічні умови активізації особистісно-професійного саморозвитку майбутнього педагога. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2011. № 2. С. 407–411.
3. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.
4. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта: пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 301 с.
5. Деревянко С. П. Развитие эмоционального интеллекта в тренинговых группах. *Психологический журнал*. Минск, 2008. № 2 (18). С. 79–84.
6. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / 2-е изд. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 368 с.
7. Євдокимова Н. О., Лановенко І. І. Психологічний супровід інституціоналізованої підготовки правознавців до майбутньої професійної діяльності. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Сер.: Психологічні науки. 2012. Т. 2. Вип. 9. С. 95–99.
8. Забаровська С. М. Програма тренінгу емоційної компетентності для практичних психологів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 9. С. 47–50.
9. Коврига Н. В. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / Київ, 2003. 20 с.
10. Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / наук. ред. В. О. Татенко. Київ : Либідь, 2006. 360 с.
11. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. *Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования* / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. М. : Институт психологии РАН, 2004. С. 29–36.
12. Манойлова М. А. Развитие эмоционального интеллекта будущих педагогов. Монография. Псков : ПГПИ, 2004. 60 с.
13. Мельник О. Г. Емоційний інтелект і критичне мислення. *Наукові Записки Національного університету «Острозька академія»* : зб. наук. праць. Серія «Психологія і педагогіка». Випуск 12. Тематичний випуск: «Сучасні дослідження когнітивної психології». Острого, 2009. С. 122–131.
14. Нгуен М. А. Развитие эмоционального интеллекта. *Ребенок в детском саду*. 2007. № 5. С. 80–87.
15. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект як інтегральна особистісна властивість. *Практична психологія і соціальна робота*, 2008. № 9. С. 22–27.
16. Панок В. Г. Практична психологія. Теоретико-психологічні засади розвитку. Чернівці : Технодрук, 2010. 486 с.
17. Поплужный В. Л. Роль и развитие интеллектуальных чувств в познавательной деятельности личности : дис. ... канд. психол. наук: 731 / Киев, 1969. 263 с.
18. Савчин М. В. Психологічний супровід розвитку особистості студента з обмеженими можливостями. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_41 (дата звернення: 20.10.2020).
19. Система соціального і психолого-педагогічного супроводу дітей пільгових категорій : навчально-методичний посібник / О. І. Василькова, І. В. Родигіна, М. І. Гринчук та ін. Донецьк : ДонІППО. «Витоки», 2006. 206 с.

Nikolaiev L.O., Chyzhma D.M. TRAINING TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A COMPONENT OF PERSONAL MATURITY OF HIGHER EDUCATION STUDENTS

The article presents a theoretical analysis and empirical study of the development of emotional intelligence as a component of personal maturity by means of training technologies. The peculiarities of the manifestation of emotional intelligence and its role in the formation of personal maturity are highlighted. Quantitative and qualitative characteristics of the levels of expression of the components of emotional intelligence and scale indicators of adolescents' personal maturity before and after the introduction of socio-psychological training

are presented. It is stated that the mechanism of reflection underlies personal changes. The psychological and pedagogical problem of increasing the personal and professional development of higher education seekers is becoming a priority. The purpose of this article is to study the implemented training technologies in the educational process of higher education in order to develop emotional intelligence as a component of personal maturity of students of psychological specialties. The proposed version of the socio-psychological training program, which aimed to improve emotional intelligence components and optimize socio-psychological adaptability, included the incorporation of the student's personality in the research group's integration processes and relationships with others. The most productive methods of emotional intelligence development were the basic methods of socio-psychological training (group discussions, role-playing games and art therapy), which traced the qualitative dynamics of changes in the value-motivational sphere, reflexivity and personal growth in general. The importance of psychological and pedagogical settings for the formation of future psychologists' personal maturity was emphasized through psychological support, which can be provided through higher education's psychological service. Depending on the features, problems and crucial tasks of personal and professional development of students in each course of study, the program of psychological support for students may have a specific meaning.

Key words: *emotional intelligence, personal maturity, socio-psychological training, reflection, adolescence.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9:316.6

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/07>

Кривоногова О.В.

КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Паламарчук Д.О.

Комунальна установа «Обласний центр методичної роботи і соціальних виплат»

Романюк А.В.

Комунальна установа «Обласний центр методичної роботи і соціальних виплат»

Орленко І.М.

КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

НАДАННЯ ПОСЛУГИ РАННЬОГО ВТРУЧАННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

У статті здійснено теоретичний аналіз сучасних досліджень послуги раннього втручання. Визначено сутність системи раннього втручання та представлені результати дослідження стану та основних потреб членів сімей, які отримують послугу раннього втручання під час воєнних дій в Україні.

Охарактеризовано труднощі, з якими стикнулися сім'ї послуги раннього втручання Одещини під час воєнних дій в Україні. У всіх дорослих підвищився рівень тривоги, з'явилися страхи, з'явилося відчуття невпевненості в завтрашньому дні та неможливість планувати майбутнє, з'явилися нав'язливі думки, пов'язані з темою війни, нав'язливі дії (перегляд новин в інтернеті, перегляд речей в «тривожній валізі»), погіршився сон. В родинях, які змінили місце перебування в межах України або були тимчасово переміщені закордон, актуальними стали цілі для дитини, пов'язані з труднощами перебуванням в новій оселі, пов'язаними зі зміною соціального оточення, складнощі з отриманням необхідних медикаментів, мовний бар'єр. Констатовано, що в період війни змінились умови звичайного життя родин та виникла необхідність щодо перегляду актуальних цілей. Зазначено, що в перший місяць війни всі сім'ї припинили робити прогулянки, змінили місце для сну, змінили звичний режим харчування та туалетний графік дітей. Переважаючи більшість батьків перестали або стали рідше грати зі своїми дітьми. У сімей, які залишились в Україні, новою щоденною активністю стало відвідування бомбосховища під час сирени.

Дослідження виявило значущість для сімей отримання послуги раннього втручання в час війни та важливість основних характеристик послуги: сімейноцентрованість, регулярність, робота щодо організації щоденного життя сімей. За результатами повторного анкетування, супровід фахівцями послуги раннього втручання сімей є важливою та потужною підтримкою для всієї родини, з використанням дистанційних технологій регулярні зустрічі сприяють стабілізації психічного стану і батьків і дитини.

Ключові слова: *раннє втручання, стан сімей, підтримка, воєнні дії в Україні.*

Постановка проблеми. За заявою Юнісеф на 03.06.2022 року, три мільйони дітей в Україні та понад 2,2 мільйони дітей у країнах, які приймають переміщених осіб, зараз потребують гуманітарної та психологічної допомоги. Майже двох

з кожних трьох дітей було переміщено внаслідок бойових дій [1].

Під час надзвичайної ситуації виникає широке коло проблем на різних рівнях: на рівні особистості, сім'ї, громади і суспільства. На всіх рівнях

погіршуються природні механізми підтримки, збільшуються ризики виникнення різних проблем і, як правило, підсилюються актуальні проблеми. Проблеми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в надзвичайних ситуаціях тісно взаємопов'язані; при цьому, здебільшого, це проблеми соціального або психологічного характеру [2; 3].

В останні роки в Україні стрімко розвивається система раннього втручання.

Раннє втручання – поєднує медичну, психологічну, соціальну та освітню складові, спрямовується на раннє виявлення та профілактику порушень розвитку у дітей, поліпшення їх розвитку, підвищення якості життя, супровід і підтримку сімей з дітьми віком до чотирьох років, які мають порушення розвитку або в яких існує ризик виникнення таких порушень [6; 7].

Звичайно, розвиток дитини не зупиняється під час воєнного стану. Діти продовжують рости, та розвиватися. На дітей сильно впливають події навколо них. Навіть незважаючи на те, що вони можуть не розуміти, що саме бачать і чують, вони поглинають і відчують вплив людей, на любов і безпеку яких вони покладаються. Постійні, безперервні негативні переживання, відомі як «токсичний стрес», негативно позначаються на зростанні та розвитку дитини. Батьки та опікуни грають дуже важливу роль у тому, щоб допомогти немовлятам та маленьким дітям впоратись з травматичним досвідом. У часи стресу дітям знадобляться додаткові обійми, гра й увага, що може бути важким, оскільки, ймовірно, ви також зіткнетеся з багатьма емоціями та потребами [2]. Проте, батьки та опікуни в період військових дій також зустрічаються зі стресом, тому знайти час та ресурс для того, щоб надавати ефективну заботу та підтримку дітям, у важкі часи важко і дорослим людям.

У надзвичайно складних умовах для України, в умовах воєнного стану, продовжується робота щодо надання послуги раннього втручання для сімей з дітьми, які мають порушення розвитку або в яких існує ризик отримання таких порушень, на місцевому рівні. Допомогти дитині з порушенням розвитку або з ризиком виникнення таких порушень адаптуватися й поліпшити якість життя всієї сім'ї – основне завдання фахівців команди раннього втручання [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток послуги раннього втручання доволі новий напрям у національній науці і суспільна значущість цього питання зумовила інтерес сучасних українських вчених до нього. Так, Г. Кукуруза та А. Крав-

цова розглядають послугу раннього втручання як систему фасилітації розвитку дитини з психомоторними порушеннями. Вчені ґрунтовно підводять нас до розуміння того, що батьки, як основні експерти своєї дитини, виконують функцію фасилітації розвитку дитини. При цьому фахівець раннього втручання формує психологічний простір у діаді «дорослий-дитина», створюючи умови для соціалізації дитини (5). М. Кропівницька у своєму дослідженні розглядала національну законодавчу базу, якою регламентуються правовідносини в системі послуг раннього втручання. Вченою було сформульована низка пропозицій щодо перспектив створення, розвитку та функціонування єдиної комплексної міжвідомчої системи раннього втручання для дітей в Україні (4).

Також, питанням раннього втручання значну увагу приділяє і світова наукова спільнота. Вчені Еллісон С. Наміас (Allison S. Nahmias), Мелані Пеллеккіа (Melanie Pellecchia), Обін С. Стамер (Aubyn C. Stahmer), Девід С. Менделл (David S. Mandell) досліджували програми раннього втручання (EI) для дітей з розладом аутистичного спектру (РАС) та підтвердили ефективність цих програм в порівнянні з іншими послугами. Зміни в когнітивному, комунікативному, соціальному та адаптивному функціонуванні до лікування та після лікування оцінювалися з використанням стандартизованих середніх балів приросту. За результатами дослідження у кожному із чотирьох доменів спостерігався статистично значущий приріст [8].

У своєму дослідженні Саллі Дж. Роджерс (Sally J. Rogers), Обін Стамер (Aubin Stamer), Меган Телботт (Meaghan Talbott), Грегорі Янг (Gregory Young), Елізабет Фуллер (Elizabeth Fuller), Мелані Пеллеккіа (Melanie Pellecchia), Анджела Барбер (Angela Barber), Елізабет Гріффіт (Elizabeth Griffith) використовували модель партнерства між спільнотою та академічними колами для адаптації засновану на фактичних даних раннього втручання, що включають 35 тренерів та 34 пар батьків та сімей у шести штатах (МТ, Арізона, Каліфорнія, Колорадо, Пенсільванія, Алабама). Вчені працювали над адаптацією стратегій батьківського коучінга Денверської моделі раннього старту (ESDM). Оскільки зміни дитини на моделях, опосередкованих батьками, залежать від здатності батьків проводити втручання, і оскільки виконання дій батьками залежить від фахівців, які навчають батьків, ці результати показали, що на дві з цих трьох ланок ланцюга позитивно вплинуло втручання. Основним методом роботи,

у цьому дослідженні, було використання дистанційних технологій для успішної передачі стратегій від існуючих ефективних моделей послуги раннього втручання спільноті та батькам [11].

Метааналіз впливу раннього втручання на результати соціального спілкування для маленьких дітей із розладами аутистичного спектру провели вчені Фуллер Е. А. та Кайзер А. (Fuller E.A & Kaiser A.). Соціальна комунікація, за думкою вчених, необхідна для ініціювання спільної уваги, регуляції поведінки та участі у соціальній взаємодії. Ці ранні навички соціального спілкування є важливими попередниками експресивного мовлення у дітей з РАС, особливо у випадку спільної уваги. Кореляційні дослідження виявили значний зв'язок між навичками спільної уваги та пізнішими мовленнєвими здібностями, тому діти з більш ранньою поведінкою спільної уваги демонструють кращі довгострокові результати експресивного мовлення. За результатами дослідження, вчені передбачають, що втручання, які покращують навички соціального спілкування дитини, можуть призвести до покращення використання мовлення, включаючи кращі довгострокові результати мовлення та спілкування [10].

Але всі ці успішні практики та дослідження не розкривають сутності основних потреб сімей, які отримують послугу раннього втручання під час воєнних дій в нашій країні.

Мета статті – аналіз стану та основних потреб членів сімей, які отримують послугу раннього втручання під час війни в Україні.

Методи та результати дослідження. В дослідженні прийняли участь 60 дорослих членів сімей, які отримували послугу раннього втручання в Одеській області до початку війни, та продовжили отримувати її в період військових дій. З них 43 сім'ї залишились в Україні, 17 виїхали закордон.

Серед дорослих членів сімей було проведено анкетування, метою якого було з'ясування труднощів, з якими сім'ї стикнулись на початку війни та шляхів їх подолання. Анкетування проводили двічі: в перший місяць війни та через 3 місяці після початку війни. Також ми попросили визначити ефективність послуги раннього втручання в період війни та особливості процесу надання послуги у надзвичайних умовах.

Серед соціальних труднощів, з якими стикнулись всі сім'ї одразу після початку війни були наступні: зниження рівня матеріального достатку – 100 % сімей, неможливість відвідання дітьми дитячих садків, відсутність програм реабілітації для дитини, складнощі з отриманням медичної допомоги (табл. 1). Також всі сім'ї відмічали, що стикнулись зі складнощами з оформленням необхідних документів щодо участі у різних соціальних програмах, які впроваджує держава, громадські організації та фонди.

Таблиця 1

Соціально-побутові труднощі, які відмічали сім'ї, на початку та через 3 місяці війни

№ зп	Труднощі, з якими стикнулись сім'ї	Група 1 (43 особи)		Група 2 (17 осіб)	
		1-й місяць війни, абс./%	через 3 місяці війни, абс./%	1-й місяць війни, абс./%	через 3 місяці війни, абс./%
1	Зниження рівня матеріального достатку	43/100 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
2	Неможливість відвідання дітьми дитячих садків	43/100 %	43/100 %	15/88 %	15/88 %
3	Зміна місця проживання	12/28 %	16/37 %	17/100 %	17/100 %
4	Зміна соціального оточення	12/28 %	16/37 %	17/100 %	17/100 %
5	Іншомовне середовище	0/0 %	0/0 %	17/100 %	17/100 %
6	Складнощі з оформленням необхідних документів щодо участі у різних соціальних програмах	43/100 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
7	Відсутність близьких людей поряд	0/0 %	0/0 %	17/100 %	17/100 %
8	Складнощі з медикаментами	13/30 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
9	Складнощі з продуктами	22/51 %	27/63 %	17/100 %	10/59 %
10	Відсутність реабілітаційної допомоги	43/100 %	20/47 %	17/100 %	17/100 %
11	Складнощі з медичною допомогою	27/63 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
12	Пошук нових знайомств для спілкування	2/5 %	14/33 %	4/9 %	17/100 %
13	Пошук спеціалістів (переважно медичних) для надання допомоги	4/10 %	28/65 %	3/7 %	17/100 %
14	Складнощі, пов'язані з адаптацією до нового середовища	16/37 %	16/37 %	17/100 %	17/100 %
15	Складнощі, пов'язані з необхідністю пристосовуватись до нових побутових умов	43/100 %	13/30 %	17/100 %	17/100 %

Близько половини з усіх опитаних сімей вимушені були змінити власне місце проживання з дітьми (48 %), з них більша частина (59 % з тих, що змінили місце проживання) виїхали за межі України.

Всі сім'ї, які змінили місце проживання, стикались з труднощами, пов'язаними зі зміною соціального оточення, складнощі з отриманням необхідних медикаментів складнощі з придбанням продуктів пошук нових знайомств для спілкування, пошук спеціалістів (переважно медичних) для надання допомоги.

Сім'ї, які виїхали за межі України, додатково відмічали, що мають складнощі, пов'язані з перебуванням у іншомовному середовищі та відсутністю близьких людей поряд, складнощі, пов'язані з адаптацією до нового середовища та нових побутових умов (табл. 1).

Вже впродовж першого місяця війни, батьки або опікуни дітей, в сім'ях, що отримували послугу раннього втручання відмічали у себе ознаки, пов'язані зі змінами у стані ментального здоров'я.

У всіх дорослих підвищився рівень тривоги, з'явилися страхи, з'явилося відчуття невпевне-

ності в завтрашньому дні та неможливість планувати майбутнє, з'явилися нав'язливі думки, пов'язані з темою війни, нав'язливі дії (перегляд новин в інтернеті, перегляд речей в «тривожній валізці»), погіршився сон. Майже всі дорослі, які залишились в Україні (88 %) та більш ніж половина дорослих, які виїхали закордон (65 %) відмічали зміни апетиту (відсутність або надмірний). Також всі дорослі, які не виїхали з країни (100 %) та більш ніж половина дорослих, які переїхали закордон (53 %), відмічали у себе схильність до уникнення соціальних контактів в перший місяць після початку військових дій в Україні (табл. 2).

За свідченням дорослих членів родин, які продовжували отримувати послугу раннього втручання в час війни, у дітей також відмічались реакції, пов'язані зі стресом (табл. 3).

У всіх дітей в перший місяць війни відмічались підвищена тривожність та тривожна реакція на звуки (навіть звичайні, побутові).

У більшості дітей відмічались відмова від їжі та пиття або зниження харчової цікавості.

Більш ніж у половини дітей відмічався регрес навичок та страх чужих людей.

Таблиця 2

Зміни у стані ментального здоров'я (дорослі)

	Група 1 (43 особи)		Група 2 (17 осіб)	
	1-й місяць війни, абс./%	через 3 місяці війни, абс./%	1-й місяць війни, абс./%	через 3 місяці війни, абс./%
Втрата роботи				
Підвищився рівень тривоги, з'явилися страхи	43/100 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
З'явилося відчуття невпевненості в завтрашньому дні та неможливість планувати майбутнє	43/100 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
З'явилися нав'язливі думки, пов'язані з темою війни	43/100 %	43/100 %	17/100 %	17/100 %
Нав'язливі дії (перегляд новин в інтернеті, перегляд речей в «тривожній валізці»)	43/100 %	32/74 %	17/100 %	17/100 %
Погіршився сон	43/100 %	36/84 %	17/100 %	3/7 %
Змінився апетит (відсутність або надмірний)	38/88 %	19/44 %	11/65 %	1/6 %
Уникнення соціальних контактів	43/100 %	8/19 %	9/53 %	0/0 %

Таблиця 3

Зміни у стані ментального здоров'я (діти)

	Група 1 (43 особи)		Група 2 (17 осіб)	
	1-й місяць війни	через 3 місяці війни	1-й місяць війни	через 3 місяці війни
Відмічався регрес навичок	28/65 %	13/30 %	10/59 %	3/17 %
Підвищена тривожність	43/100 %	35/81 %	17/100 %	6/35 %
Тривожна реакція на звуки (навіть звичайні)	43/100 %	43/100 %	17/100 %	10/59 %
Відмова від їжі та пиття/ або зниження харчової цікавості	35/81 %	23/53 %	17/100 %	11/65 %
Прояви агресії та аутоагресії	27/63 %	15/34 %	5/29 %	2/11 %
Страх чужих людей	30/70 %	17/40 %	10/59 %	8/47 %

Також у дітей з'явилися прояви агресії та ауто-агресії – при цьому здебільшого в тих сім'ях, які залишилися в Україні (63 %) порівняно з тими, які виїхали закордон (29 %).

Сім'ї відмічали, що після початку війни змінився їх звичайний режим дня (табл. 4).

В перший місяць війни всі сім'ї припинили робити прогулянки, змінили місце для сну, змінили звичний режим харчування та туалетний графік дітей. Діти припинили відвідувати дитячий садок.

Переважаючи більшість батьків перестали або стали рідше грати зі своїми дітьми. У сімей, які залишилися в Україні, новою щоденною активністю стало відвідання бомбосховища під час сирени.

40 % сімей, які залишилися в країні та 24 % сімей, які виїхали, відмічали, що намагаються раніше лягти спати, щоб не думати про війну.

Зміни режиму щоденного життя призвели до необхідності внести корективи до індивідуального сімейного плану раннього втручання кожної сім'ї.

Особливістю послуги раннього втручання є те, що батьки в партнерстві з фахівцями працюють над цілями, які пов'язані з організацією щоденного життя. В період війни змінилися умови звичайного життя родин та виникла необхідність щодо перегляду актуальних цілей. Нові цілі, які було сформульовано родинами стосувались наступних аспектів:

- правила поведінки під час тривоги;
- доступна для дитини інформація про те, що відбувається під час війни;
- правила психологічної допомоги для батьків;
- необхідність досягнення цілей в рутині в новому середовищі;
- інформаційний супровід під час евакуації.

В родині, які змінили місце перебування в межах України або були тимчасово переміщені закордон, актуальними стали цілі для дитини, пов'язані з труднощами перебування в новій оселі: необхідність пересування ліфтом, прийом їжі в громадських місцях, перебування на новому дитячому майданчику, адаптація до нового спального місця, необхідність вживання нових незвичних для дитини продуктів, спілкування та гра з іншими дітьми на майданчику, правила користування громадським транспортом дитиною та дорослими.

Дорослі відмічали складнощі, пов'язані з необхідністю ознайомлення з інфраструктурою в новому місці: знаходження магазину з необхідними товарами, дитячого майданчику, медичного закладу, гуманітарного штабу, соціальних сервісів. Також труднощі стосувались необхідності налагодження взаємодії та спілкування з іншими сім'ями: мовний бар'єр, різниця культури.

Через 3 місяці після початку війни всі учасники дослідження пройшли повторне анкетування.

За даними анкетування, ситуація щодо соціально-побутових труднощів майже не змінилась або, навіть, ускладнилась (табл. 1). Так, всі сім'ї, які не виїхали за межі України, відмічали складнощі з медикаментами (відсутність певних ліків в аптеках або значне підвищення цін на ліки). Значна частка сімей вимушені були змінити сімейного лікаря, невролога або психіатра тому, що лікарі, у яких сім'ї обслуговувались раніше, були переміщені до інших областей України або закордон (65 %). Проте через 3 місяці війни в м. Одеса та Одеській області відновили свою роботу реабілітаційні центри, тому більшості сімей (53 %) вдалось відновити отримання послуг з реабілітації. Також, через 3 місяці після початку війни, більшість сімей відмічали, що встигли адаптуватися до умов щоденного життя в період війни та звикли до нових побутових умов (70 %).

Таблиця 4

Зміни, які відбулись у звичайних життєвих активностях сімей під час війни

Зміна у режимі дня сімей	Група 1 (43 особи)		Група 2 (17 осіб)	
	1-й місяць війни	через 3 місяці війни	1-й місяць війни	через 3 місяці війни
Відсутність прогулянок	43/100 %	3/7 %	17/100 %	5/29 %
Намагаються раніше лягти спати	17/40 %	6/14 %	4/24 %	0/0 %
Зміна місця для сну	43/100 %	23/53 %	3/8 %	0/0 %
Відвідання бомбосховища	34/79 %	17/40 %	0/0 %	0/0 %
Перестали або рідше стали грати з дітьми	34/79 %	17/40 %	17/100 %	10/59 %
Зміна звичного режиму харчування	43/100 %	9/21 %	17/100 %	13/76 %
Зміна туалетного графіку дітей	37/86 %	20/47 %	13/76 %	7/41 %
Почали відвідувати новий дитячий садок	0/0 %	0/0 %	0/0 %	4/24 %
Припинили відвідувати дитячий садок	30/70 %	30/70 %	17/100 %	13/76 %

Дорослі члени родин відмічали, що через 3 місяці війни їх психічний стан дещо покращився. Так у більшості батьків з'явилося бажання мати соціальні контакти (81 %), відновився апетит (56 %), у деяких покращився сон (16 %) та зменшились прояви нав'язливих дій (перегляд новин в інтернеті, перегляд речей в «тривожній валізі», тощо) (26 %). Проте продовжували зберігатись тривожність та страхи, пов'язані з темою війни, та зберігалось почуття невпевненості в завтрашньому дні та неможливість планувати майбутнє.

У дітей також відмічалось деяке покращення стану ментального здоров'я. Так, регрес навичок відмічався лише у 30 % дітей, які залишились в Україні та 17 % тих, які виїхали закордон. Прояви агресії та аутоагресії зберігались у 34 % дітей першої групи та 11 % дітей другої групи. Туалетний графік відновився у 39 % дітей в Україні та 35 % дітей закордоном. Страх чужих людей був присутнім у 40 % дітей першої групи та 47 дітей другої групи. Вище показник зменшився майже удвічі з моменту початку війни. Такі покращення 100 % батьків зв'язували з тим, що весь цей період сім'ї продовжували отримувати послугу раннього втручання та працювали над вирішенням вищезазначених труднощів. Проте, у більшості дітей все ще зберігались підвищений рівень тривожності (81 %), тривожна реакція на звуки (100 %) та зниження харчової цікавості (53 %).

В середньому більш ніж у половини сімей через 3 місяці війни відновився звичний режим дня та звичні життєві активності: відновились прогулянки, спільна гра з дітьми, повернулись до звичного режиму харчування, тощо. Залишились труднощі пов'язані з тим, що діти в Україні припинили відвідувати дитячий садок, а діти, які виїхали з сім'єю за межі України, вимушені були адаптуватись до умов нового дошкільного закладу (табл. 4).

Відповідаючи на питання, що ви отримуєте від послуги раннього втручання у військовий час, батьки відмічали наступне:

- «раннє втручання – це люди, які допомагають вирішити купу питань, пов'язаних зі складнощами у звичайному житті і відповідають на безліч питань»;
- «важливо, що це – регулярні зустрічі, кожного тижня ти отримуєш необхідну підтримку»;
- «важливо, що навіть коли виїхав з країни, маєш можливість отримувати послугу у форматі онлайн та не втрачається цінний час»;
- «в ранньому втручанні підтримку отримує не лише дитина, а й уся наша сім'я – це дуже цінно, особливо у важкі часи для нашої Країни».

Серед сильних сторін послуги раннього втручання, які є значимими для сімей в період війни, було визначено наступні:

- сімейноцентрованість – послуга надається всій сім'ї, що особливо важливо, коли вся сім'я стикається з ситуацією переживання військової травми;
- регулярність – систематичні щотижневі зустрічі;
- безперервність – є можливість отримувати послугу у різних форматах (вдома, в центрі, онлайн і комбіновано), щоб забезпечити її постійність та гнучкість до змін у житті сімей (переїзди та інше);
- робота щодо організації щоденного життя сімей – особливо у військовий час, коли щоденне життя сімей змінилось, послуга допомагає адаптуватись до змін, знайти та організувати розв'язкові можливості для дитини.

Висновки. В період війни в Україні сім'ї стикнулись з труднощами, пов'язаними з соціально-побутовими факторами: зниження рівня матеріального достатку сім'ї, переміщення до нової оселі в Україні або закордоном, зміни побутових умов, труднощі з отриманням медичних, соціальних та освітніх послуг. Також відбулись зміни щодо звичних щоденних активностей родини: відмова від прогулянок, зменшення часу для спільних ігор з дітьми, зміна режиму харчування сім'ї, туалетного графіку дітей. З'явилися нові активності, пов'язані з життям в умовах військових дій: відвідання бомбосховища під час повітряної тривоги, неможливість йти на прогулянку під час тривалих комендантських годин.

Дорослі члени сімей відмічали зміни власного психічного стану (підвищений рівень тривожності, нав'язливі дії, порушення сну та харчування, невпевненість у завтрашньому дні та складнощі з плануванням майбутнього) та психічного стану дітей (тривога, прояви нетипової поведінки, відмова від їжі або зміна харчових звичок, порушення сну, страх чужих людей).

Всі сім'ї відмічали важливість отримання послуги раннього втручання в час війни та значимість основних характеристик послуги: сімейноцентрованість – послуга надається всій сім'ї, що особливо важливо, коли вся сім'я стикається з ситуацією переживання військової травми; регулярність – систематичні щотижневі зустрічі; безперервність – можливість отримання послуги у різних форматах (вдома, в центрі, онлайн і комбіновано), для забезпечення її постійності та

гнучкості до змін у житті сімей (переїзди та інше); сімей змінилось, послуга допомагає адаптуватись до змін, знайти та організувати розвиткові можливості для дитини.

Список літератури:

1. Війна в Україні: підтримка дітей і сім'ї (Unicef). Електронний ресурс: <https://www.unicef.org>
2. Важливі навички в періоді стресу (Ілюстроване керівництво), ВООЗ, 2010. 127 с.
3. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки К 36 в умовах надзвичайної ситуації – Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 216 с.
4. Кропивницька М. Природа раннього втручання у сфері забезпечення прав дитини в контексті теорії та законодавства. Юридичний вісник № 2, 2017. С. 34–39. <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/1415/1384>
5. Кукуруза Г. В., Кравцова А. М. Раннє втручання як система фасилітації розвитку дитини з психомоторними порушеннями. Медична психологія. 2017. Т. 12, № 3. С. 44–47.
6. Міністерство соціальної політики України. Раннє втручання. Електронний ресурс: <https://www.msp.gov.ua/>
7. Розпорядження Кабінету міністрів України № 517 від 26 травня 2021 року Концепція створення та розвитку системи раннього втручання.
8. Allison S. Nahmias, Melanie Pellecchia, Aubyn C. Stahmer, David S. Mandell. Effectiveness of community-based early intervention for children with autism spectrum disorder: a meta-analysis. Journal of Child Psychology & Psychiatry. Volume 60, Issue 11, Pages: i–iv, 1149–1250, November 2019. <https://doi.org/10.1111/jcpp.13073>
9. Ashburner J., Vickerstaff S., Bitge J., Copley J. Remote and face-to-face delivery of early intervention programs for children with autism spectrum disorders: Perceptions of rural families and service providers. Res autism spectrum disorder. 2016; 23: 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2015.11.011>
10. Fuller E. A., Kaiser A. Impact of early intervention on social outcomes in children with autism spectrum disorder: a meta-analysis. J Autism Dev Disord. 2020; 50 (5): 1683–700. <https://doi.org/10.1007/s10803-019-03927-z>
11. Sally J. Rogers, Aubin Stamer, Meaghan Talbott, Gregory Young, Elizabeth Fuller, Melanie Pellecchia, Angela Barber, Elizabeth Griffith. Possibility of parent-led NDBI interventions in low-resource settings: a pilot randomized controlled trial, Journal of Neurodevelopmental Disorders, 10.1186/s11689-021-09410-0, 14, 1, (2022).

Kryvonogova O.V., Palamarchuk D.O., Romaniuk A.V., Orlenko I.M. PROVISION OF EARLY INTERVENTION SERVICES IN THE CONDITIONS OF MILITARY ACTION IN UKRAINE

The article provides a theoretical analysis of modern research on early intervention services. The essence of the system of early intervention is determined and the results of the study of the state and basic needs of family members who receive early intervention during hostilities in Ukraine are presented.

The difficulties faced by families in the early intervention of the Odesa region during the hostilities in Ukraine are described. All adults have increased anxiety, fears, feelings of uncertainty about the future and inability to plan for the future, obsessive thoughts related to the war, obsessive actions (watching news on the Internet, viewing things in the "anxious suitcase"), worsened sleep. In families that have changed their place of residence within Ukraine or have been temporarily relocated abroad, the goals for the child related to the difficulties in staying in a new home, changes in the social environment, difficulties in obtaining the necessary medication, language barrier have become relevant.. It was stated that during the war the conditions of ordinary life of families changed and there was a need to reconsider the current goals. It is noted that in the first month of the war, all families stopped walking, changed their place to sleep, changed their usual diet and toilet schedule. The vast majority of parents have stopped or become less likely to play with their children. For families who stayed in Ukraine, visiting the bomb shelter during the siren was a new daily activity.

The study found the importance for families of receiving early intervention services during the war and the importance of the main characteristics of the service: family focus, regularity, work on the organization of daily life of families. According to the results of the repeated questionnaire, support by specialists of the early intervention service is an important and powerful support for the whole family, with the use of remote technologies regular meetings help to stabilize the mental state of both parents and child.

Key words: early intervention, state of families, support, military actions in Ukraine.

Миколюк С.М.

Західноукраїнський національний університет

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

У статті обґрунтовано необхідність та виняткову роль соціального супроводу як форми соціальної допомоги для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо під час воєнних дій на території України. Зокрема, зазначено, що в тривалому стресовому стані, спричиненому виникненням небезпеки, дитина позбавляється нормальних умов для розвитку і виховання. Окреслено види державної фінансової допомоги, які надаються державою. Наголошено, що фінансуються виплати на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають у сімейних формах виховання. Як винагороду за виховання батьки-вихователі та прийомні батьки отримують також щомісячні виплати від держави за утримання і виховання дитини – грошове забезпечення у вигляді заробітної плати. З'ясовано, що окрім соціальних виплат здійснюється і соціальний супровід родин, котрі взяли на виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Розглянуто та проаналізовано основні завдання соціального супроводу, а саме: послуги соціально-економічні, послуги соціально побутові, послуги юридичні, послуги соціально-педагогічні, соціально-медицинські послуги та інформаційні. З'ясовано, що стабільність та тривалість перебування у сімейних формах виховання сприяють зростанню та процесу формування особистості кожної дитини, котра влаштована у сімейні форми виховання. Стандарти й форми соціального супроводу постійно переглядаються та оновлюються з урахуванням досвіду, найкращої практики, наукових досліджень.

Під час дії воєнного стану в Україні виїзд дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовані до сімейних форм виховання за межі України відбувається тільки у супроводі прийомних батьків. Це забезпечує безпеку дітей і одночасно відповідний контроль за подальшим місцем перебування кожної дитини. Саме тому соціальний супровід стає важливою та необхідною формою соціальної допомоги дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовані до сімейних форм виховання, під час воєнних дій на території України.

Ключові слова: соціальний супровід, соціальна допомога, розвиток дитини, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, сімейні форми влаштування.

Постановка проблеми. Діти – майбутнє нашої країни і ми повинні про нього дбати. Діти мають рости здоровими, в умовах миру і поваги гідності. Це прагнення покладено в основу організації системи соціальної допомоги, насамперед захисту інтересів дітей, їх прав та свобод, особливо це стосується дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Особливо ця теза актуальна під час воєнних дій на території України. Саме тому актуальність теми роботи обумовлена нагальною необхідністю розгляду такої багаторівневої та складної проблеми як ефективність соціального супроводу родин, котрі взяли на виховання та проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Дана проблема корелюється із сучасним станом соціального самоусвідомлення

українського суспільства щодо необхідності та доцільності якісного забезпечення законних інтересів та прав дітей на рівні світових стандартів з тим, щоб кожна дівчинка чи хлопчик, котрі проживають у прийомних родин, ставали повноцінними громадянами українського суспільства, розвивалися як високоосвічені та високоморальні, рівноправні та вільні особистості європейської спільноти.

Соціальні аспекти виховання, розвитку та функціонування прийомних родин, їх соціальний супровід висвітлені відносно широко у вітчизняній науці, зокрема, різні аспекти цієї проблеми розкриті у працях С. С. Алексеевої, В. Я. Брича, С. О. Воскобойникової, З. Т. Зайцевої, Л. В. Кузьменка, В. Т. Слісаренка, Т. Семигіной, та іншими вченими.

Формулювання цілей статті. Віддаючи належне працям даних науковців варто зауважити, що питання соціального супроводу прийомних родин під час воєнних дій на території України не знайшло належного наукового викладу, а тому становить науковий і практичний інтерес.

Виклад основного матеріалу. Головною метою прийомної родини є надання можливості вихованцям зростати у сімейному оточенні, адже зазвичай у такі родини потрапляють діти, вихованням яких не займаються рідні батьки, адже за певних життєвих обставин їх батьки позбавлені батьківських прав або можливості виховувати рідних дітей у своїй родині.

За даними Мінсоцполітики, в Україні на кінець 2021 року було майже 69 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З них понад 63,5 тисяч дітей виховувались у сімейних формах виховання, близько 4 тисяч – проживали в інтернатах, а ще понад тисячу – навчалися у професійно-технічних навчальних закладах [1].

До прийомних сімей можуть бути також влаштовані діти-сироти та діти, у яких живі рідні батьки, але вони знову ж таки у силу певних обставин не в змозі їх виховувати. Прикладом може бути перебування та утримання рідних батьків у місцях позбавлення волі, на можливих заробітках, зниклих безвісті, у зв'язку з важкою хворобою тощо. У разі припинення дії негативних обставин, наприклад після повернення батьків із місць позбавлення волі, за сприятливих обставин, діти також мають можливість повертатися до рідних батьків.

Рідна сім'я – є зазвичай є найоптимальнішим та найкращим середовищем для проживання та виховання дітей, але у випадках коли рідна сім'я замінюється прийомною сім'єю, прийомні батьки мусять бути достатньо підготовленими до складних життєвих обставин, з якими потрібно зустрітися при вихованні прийомних дітей.

Згідно чинного законодавства потенційні опікуни, батьки-вихователі та прийомні батьки потребують психологічної підготовки, яка орієнтована на задоволення інтересів та потреб прийомної дитини, а не на розв'язання та вирішення власних проблем.

У процесі підготовки опікунів (піклувальників), батьків-вихователів та прийомних батьків розглядається можливість зберегти контакти з біологічними батьками, маючи надію на можливу додаткову гарантію матеріальної та моральної підтримки дітей вихованців у подальшому житті.

Фахівці котрі здійснюють соціальний супровід опікунської сім'ї, прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу та супровід дітей у таких родинах (соціальні працівники, психологи, працівники служби у справах дітей, які займаються питаннями усиновлення та влаштування статусних дітей, лікарі, педагоги) надають підтримку як вузькогалузеві спеціалісти батькам-вихователям, опікунам/піклувальникам та прийомним батькам.

В процесі виховання прийомних дітей важливо задля обміну досвідом отримати підтримку інших прийомних батьків.

Опікуни/піклувальники, прийомні батьки та батьки-вихователі мають не лише задовольняти потреби дитини у сімейному вихованні та повноцінному розвитку, але поважати та любити дитину.

Родини, які взяли на виховання дітей зі статусом підтримує держава. Дитина-вихованець та прийомна дитина зберігає власний статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування і відповідно має право користуватися усіма гарантованими державою пільгами. Як винагороду за виховання батьки-вихователі та прийомні батьки отримують щомісячні виплати від держави на утримання і виховання дитини та грошове забезпечення у вигляді заробітної плати.

Державою фінансуються виплати на дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають у сімейних формах виховання. Розмір цієї допомоги залежить від віку дитини. Місячна норма соціальних виплат на дітей складає 2,5 неоподаткованих прожиткових мінімуми визначених законодавством для даного віку дитини, для дітей з інвалідністю – 3.5 прожиткових мінімуми.

Окрім соціальних виплат здійснюється і соціальний супровід родин, котрі взяли на виховання дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальний супровід – це форма соціальної допомоги, яка є тривалим процесом та спрямована на здійснення системи комплексних заходів різними спеціалістами щодо соціальної реабілітації соціально незахищених верств населення.

Соціальний супровід сімей де виховуються та проживають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування та – це вид соціальної допомоги, яка передбачає надання фахівцями (або групою фахівців) соціально\сфери комплексу соціально-педагогічних, психологічних, юридичних, соціально-медичних, інформаційних послуг, які спрямовані на забезпечення належних умов проживання дітей.

Особливою формою державної соціальної підтримки сім'ї в інтересах дитини є соціальний супровід. Соціальні працівники здійснює його за місцем проживання прийомної/опікунської сім'ї або дитячого будинку сімейного типу.

Метою соціального супроводу є захист та забезпечення дотримання прав і інтересів дітей при наданні соціальних послуг опікунській родині, прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу.

Соціальний супровід охоплює такі завдання:

- послуги соціально-економічні (перевірка своєчасності отримання батьками державних виплат на утримання дітей; допомога в залученні додаткових коштів для лікування, оздоровлення; сприяння щодо працевлаштування прийомних дітей після навчання чи досягнення повноліття, при вирішенні проблеми житла тощо);
- послуги соціально побутові (допомога в забезпеченні побутовою технікою, інвентарем, засобами малої механізації, продуктами харчування тощо);
- послуги юридичні (проведення заходів по захисту прав та інтересів батьків та дітей, консультування згідно законодавства; захист прав та інтересів прийомних родин, допомога в оформленні державної допомоги, пілг, пенсій; перевірка наявності всіх необхідних документів у справах прийомних родин);
- послуги соціально-педагогічні, тобто сприяння у вирішенні здобуття освіти прийомними дітьми, вирішенні проблемних питань, які виникають під час навчання. Діти мають бути забезпечені посібниками, книгами, науково-дослідницькою інформацією. Бажано щоб побільше було практичних занять, щоб діти розвивали свою думку, мислення. Для дітей із вадами розумового або фізичного розвитку доцільно проводити індивідуальне навчання. Тут потрібний спеціальний підхід до кожної дитини, так як захворювання у кожного різне. Головне, щоб ці діти відчували від педагогів турботу, бажання їх навчити. Послуги повинні сприяти формуванню життєвих навичок дитини, планування свого життя та здійснення цих планів, допомога у розв'язанні конфліктів, підготовка до виходу із сім'ї, уміння приймати відповідальні рішення. Під правильним контролем і наглядом відбувається формування цих навичок. Ці послуги також включають навчання батьків методам виховання без покарання, контролю своїх емоцій, розумінню своїх почуттів та почуттів дітей, допомога батькам у здійсненні статевого виховання. Важливе значення приділяється нала-

годження стосунків з біологічною сім'єю, мінімізація негативних наслідків попередніх травм, відкоригування поведінки дитини, консультування, організація сімейної психотерапії;

- соціально-медичні послуги, які включають підтримку, збереження та охорону здоров'я прийомних дітей, інформування щодо здорового способу життя, інформування про венеричні захворювання та ВІЛ/СНІД. Контроль за проходженням прийомними дітьми медичного огляду, виконання призначень лікаря, щорічного оздоровлення дітей;

- послуги інформаційні включають в себе інформацію про ресурси громади, про їх використання для дітей (дитсадочки, заняття в спортивних школах, про діяльність різних спортивних секцій, гуртків, про культурні заходи), можливість отримати довготривалої підтримки після виходу із сім'ї.

Соціальний супровід як форма соціальної допомоги базується на цілісному підході до догляду та виховання дітей, він передбачає підтримку дитини в її емоційному, інтелектуальному, психофізіологічному, духовному та соціальному розвитку [3].

Батьки-вихователі, опікуни та прийомні батьки не просто замінюють дитині сім'ю, але вони потребують підтримки та професійних знань соціальних працівників і повинні діяти як одна команда, залучаючи всі можливі методи для забезпечення повноцінного розвитку дитини. В опікунських родин, прийомних сім'ях та будинках сімейного типу повинні бути дотримані права дітей та врахована їх думка, з урахуванням їх зрілості. Стабільність та тривалість перебування у сімейних формах виховання сприяють зростанню та процесу формування особистості.

Дітям, які перебувають у сімейних формах виховання, допомагають підтримувати дружні та сімейні зв'язки, цінувати та розуміти власну релігійну, культурну, етнічну спадщину.

Стандарти й процедури соціального супроводу постійно переглядаються та оновлюються з урахуванням досвіду, найкращої практики, наукових досліджень.

Соціальний працівник котрий веде соціальний супровід опікунської родини, прийомної сім'ї чи будинку сімейного типу повинен бути коректним та толерантним. Він не повинен використовувати інформацію про приватне життя опікунської/прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу, якщо це незумовлене конкретними обставинами, вимогами чинного законодавства, чим і забезпе-

чує принцип конфіденційності надання соціальних послуг.

Головним принципом проведення соціального супроводу є індивідуальний підхід до кожної сім'ї, кожної дитини з урахуванням їхніх особливостей та потреб [4].

Формами соціального супроводу є: консультування, бесіда, телефонна розмова, відвідання сім'ї; організація зустрічей соціального працівника з педагогічним персоналом, зустрічей дитини з біологічними батьками; діагностика, тестування, інтерв'ю; документування; проведення тренінгів; написання клопотань, звернень, листів.

Під час здійснення соціального супроводу прийомних сімей чи будинку сімейного типу ролі соціального працівника можуть бути об'єднані у такі основні групи:

- керівні – адміністратор, керівник персоналу;
- практичні – помічник клієнта, консультант;
- посередницькі – керуючий справами клієнта, захисник його прав та інтересів;
- сервісні – викладач;
- дослідницькі – дослідник, експерт.

Соціальний працівник одночасно виконує ці ролі, тобто він є лідером спеціалістів, залучених до роботи з сім'єю (роль керівника). Соціальний працівник є безумовно помічником як дітей, так і батьків, консультантом (практична роль). Він виступає захисником інтересів та прав дітей та батьків, є посередником між сім'єю та різними установами та організаціями (посередницька роль). Соціальний працівник аналізує основні тенденції розвитку сім'ї, досліджує сім'ю (дослідницька роль).

Соціальний працівник також виконує такі функції:

- допоміжна – вирішує питання, які сім'я неспроможна сама вирішити;
- організаційна – з метою задоволення потреб сім'ї, об'єднує зусилля різних установ та організацій;
- оцінювальна – оцінює ресурсів та конкретних потреб сім'ї;
- консультативна – консультування щодо вирішення проблем;
- освітньо-виховна – навчання членів сім'ї необхідних знань і навичок;
- адвокатська – захист інтересів і прав батьків та прийомних дітей;
- координаційна – координація процесу, що надається установами та організаціями;
- посередницька – направлення дітей та батьків до конкретних установ та відповідних фахівців;

• аналітична – збирання та аналізування інформації, необхідної для прийняття рішень.

Отже, соціальний працівник повинен розумітися в багатьох питаннях, вміти виконувати конкретну практичну роботу, володіти комплексом теоретичної підготовки для надання соціального супроводу як форми соціальної допомоги щоб підтримати сім'ю, яка виховує дитину-сироту чи дитину, позбавлену батьківського піклування.

З дати прийняття офіційного рішення про створення прийомної сім'ї й передачі на виховання та проживання до неї дитини/дітей розпочинається соціальний супровід.

Перед початком соціального супроводу вивчаються потреби кожної дитини. Перевіряється інформація про дитину, звертається увага на стан здоров'я дитини, її психічний стан, щеплення, шкідливі звички (вживання алкоголю, тютюнопаління), відставання в розвитку чи інвалідність.

Оцінюються та вивчаються потреби кожної дитини та соціальним працівником складається план соціального супроводу. Це план спільних дій спеціалістів, які надають соціальні послуги, соціального працівника, членів прийомної сім'ї, який спрямований на допомогу у створенні нормальних умов для розвитку дитини. Він може змінюватися, коригуватися за участю батьків та дітей з урахування їх зрілості.

При складанні плану соціального супроводу соціальний працівник відіграє таку роль:

- спільне визначення з батьками існуючих проблем;
- індивідуальні потреби батьків, їх орієнтація;
- встановленні довіри між прийомними батьками та соціальним працівником;
- використанні різних методів визначення потреб розвитку батьків.

Соціальний працівник визначає, чи потенціал та ресурси батьків можуть забезпечити відповідний догляд, задовольнити потреби дитини у здоров'ї, освіті, навичках самообслуговування. Також соціальний працівник аналізує, чи прийомні батьки та батьки-вихователі зможуть дітям дати емоційне тепло й розвиток, відчуття захищеності та стабільності.

Коли прийомна/опікунська сім'я чи будинок сімейного типу припиняє свою діяльність, соціальний супровід завершується.

Причинами припинення діяльності можуть бути:

- діти досягають повноліття;

- батьки досягають дозволеного віку, Передбаченого Положенням про прийомну сім'ю, або змінюють місце проживання;
- діти-вихованці чи прийомні діти усиновлюються, чи повертаються до рідних батьків;
- несприятливі умови для проживання та виховання дітей – важка хвороба прийомних батьків, конфліктні ситуації;
- смерть дитини чи одного з батьків.

Перед завершення соціального супроводу складається звіт про підсумки та причини припинення функціонування прийомної/опікунської сім'ї чи будинку сімейного типу соціальним працівником.

Війна в Україні завдала шкоди всім дітям: і тим хто постраждав фізично, і тим, хто дістав психологічних травм, хто був змушений залишити свою домівку чи прихистити у свою домівку інших дітей. За офіційними даними, в Україні на цей час загинули 243 дитини, 446 дітей зазнали поранень. За даними Нацсоцслужби України, без батьківського піклування сьогодні залишилися ще майже 2 тисячі дітей. Водночас Національна соціальна сервісна служба звітує, що через війну і задля безпеки дітей 272 заклади (із 706) здійснили евакуацію усіх або частини дітей в межах України або за кордон. У безпечні регіони України та за кордон переміщено (евакуйовано) 12 984 дитини із закладів з цілодобовим перебуванням дітей та дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштованих до сімейних форм виховання.

В межах України найбільше дітей переміщено у Львівську область, Закарпатську, Чернівецьку, Івано-Франківську. Серед іноземних держав найбільше дітей із закладів прийняли Польща, Німеччина, Італія [2].

Висновки. Під час дії воєнного стану в Україні виїзд дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовані до сімейних форм виховання за межі України відбувається тільки у супроводі прийомних батьків. Це забезпечує безпеку дітей і одночасно відповідний контроль за подальшим місцем перебування кожної дитини.

Сам виїзд дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, за межі України є безперечно вимушеним кроком, адже держава Україна, відповідно до Конституції України, несе відповідальність за життя та здоров'я кожної такої дитини. Дбає щоб кожна дитина-сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування, була, насамперед, в безпеці, не залишилися без соціального захисту та піклування. Поза сумнівом, що після отримання перемоги Україною та закінчення військових дій повернення кожної дитини із соціальним статусом в Україну буде під особливим контролем держави. Саме тому соціальний супровід стає важливою та необхідною формою соціальної допомоги дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовані до сімейних форм виховання, під час воєнних дій на території України.

Список літератури:

1. Кожна дитина України від цієї війни постраждала: скільки маленьких життів забрала та покалічила Росія. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220601-kozhna-dytyna-ukrayiny-vid-cziyeyi-vijny-postrazhdala-skilky-malenkyh-zhyttiv-zabrала-ta-pokalichyla-rosiya/>
2. При евакуації дітей з вразливих категорій забезпечується контроль за їх перебуванням за кордоном та поверненням в Україну. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21494.html>
3. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. Наказ Міністерства соціальної політики України від 11.08.2017 № 1307. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17>
4. Про соціальні. Закон України послуги від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

Mykoliuk S.M. SOCIAL SUPPORT AS A FORM OF SOCIAL ASSISTANCE FOR ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

The article substantiates the necessity and exceptional role of social support as a form of social assistance for orphans and children deprived of parental care, especially during military operations on the territory of Ukraine. In particular, it is stated that in a prolonged state of stress caused by the occurrence of danger, the child is deprived of normal conditions for development and upbringing. The types of state financial assistance provided by the state are outlined. It was emphasized that payments for orphans and children deprived of parental care, who are in family forms of education, are financed. As a reward for upbringing, foster parents and adoptive parents also receive monthly payments from the state for the maintenance and upbringing of the child – monetary support in the form of wages. It was found that, in addition to social payments, social support is also provided to families that have adopted orphans and children deprived of parental care. The main tasks of social support were considered and analyzed, namely: socio-economic

services, social household services, legal services, social-pedagogical services, social-medical services and informational services. It was found that the stability and duration of stay in family forms of education contribute to the growth and process of personality formation of each child who is placed in family forms of education. Standards and forms of social support are constantly reviewed and updated taking into account experience, best practice, and scientific research.

During the period of martial law in Ukraine, the departure outside of Ukraine of orphans, children deprived of parental care, who are arranged for family forms of upbringing, takes place only accompanied by adoptive parents. This ensures the safety of children and, at the same time, appropriate control over the future location of each child. That is why social support becomes an important and necessary form of social assistance for orphans, children deprived of parental care, who are arranged for family forms of upbringing, during military operations on the territory of Ukraine.

Key words: *social support, social assistance, child development, orphans and children deprived of parental care, family forms of arrangement.*

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/09>

Берегова Н.П.

Хмельницький національний університет

Джигун Л.М.

Хмельницький національний університет

Ігумнова О.Б.

Хмельницький національний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті проведено теоретичний аналіз особливостей психологічного розвитку юнаків, особливостей формування ціннісних орієнтацій у юнацькому віці.

Зазначено, що життєві цінності як одне із центральних особистісних утворень виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й у цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі сторони діяльності. Розкрито поняття «цінності», що означає ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина і суспільство. Визначено види цінностей: цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Проаналізовано основні підходи дослідників щодо розуміння природи цінностей та життєвих орієнтацій. Досліджено, що провідну роль у формуванні цінностей відіграє міжособистісне спілкування, яке задає тон у визначенні основних ліній розвитку моральних духовних і матеріальних цінностей. Основною формування ціннісних орієнтацій є також потреби, мотиви, інтерес, мета (ціль). Виділено групи ціннісних орієнтацій, які притаманні юнацькому віку, серед них: цінності особистого життя (здоров'я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя тощо); індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, самостійність, сміливість, нетерпимість до недоліків, життєрадісність тощо); етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність, милосердя тощо); цінності професійної спрямованості (цікава робота, суспільне визнання, впевненість у собі, освіченість, самоконтроль, відповідальність тощо); цінності розвитку і пізнання (розвиток, творчість, активне діяльне життя тощо).

Також здійснено практичний аналіз результатів проведеного дослідження, спрямованого на вивчення термінальних та інструментальних ціннісних орієнтацій досліджуваних юнаків. Переважаючими життєвими цінностями юнаків є орієнтованість на спілкування з оточуючими людьми, взаємодія із ними, досягнення високого соціального статусу та пізнання нового, розширення системи знань про оточуючий світ та різні оточуючі явища. Досліджувани юнаки переважно зорієнтовані на досягнення результатів у житті.

Зазначено подальші перспективи у напрямку дослідження ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку.

Ключові слова: особистість, образ «Я», термінальні і інструментальні цінності, ціннісні орієнтації, спілкування, мотиви, потреби, інтереси, цілі, юнацький вік.

Постановка проблеми. Проблема ціннісних орієнтацій як важливої особистісної характеристики особистості є досить актуальною та займає провідне місце у психології. Від ціннісних орієнтацій залежить процес становлення особистості. Цінності впливають на людську поведінку, визна-

чають трансформацію культурних цінностей у мотиви та стимули діяльності особистості.

Особливе значення ціннісно-сміслові орієнтації мають для формування особистості юнацького віку. В цей віковий період особистість індивіда досягає високого рівня інтелекту,

формується цілісний «Я-образ», який відображається у всіх сферах життя. Сформовані ціннісні орієнтації в юнацькому віці визначають можливість вибору різних способів поведінкової активності та діяльності, які є адекватними визначеним соціальним відносинам, нормам та умовам, в яких вони реалізуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі ціннісних орієнтацій на сучасному етапі присвячено значну кількість наукових напрацювань, зокрема: С. Анісімова, І. Бокачева, В. Алексєєва, І. Бех, Л. Божович, Ф. Василюк, Є. Волков, О. Леонтьєв, В. Мясіщев, С. Л. Рубінштейн, Г. Костюк, Г. Йолов, Д. Катц, Р. Перрі, А. Маслоу, Г. Олпорт, М. Рокич, М. Вебер, М. Сміт.

Психологічні аспекти ціннісних орієнтацій у юнацькому віці розкрито у дослідженнях К. Роджерса, Н. Волкової, Н. Антонової, Н. Іванцевої, Н. Максимчук, Л. Романюк, К. Грейс, Е. Еріксон, І. С. Кон та ін.

Актуальність проблеми ціннісних орієнтацій та перспективність дослідження зумовили вибір теми наукового дослідження.

Мета дослідження – здійснити теоретичний та практичний аналіз психологічних особливостей ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Життєві цінності як одне із центральних особистісних утворень виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й у цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі сторони діяльності (Б. Г. Ананьєв, В. Отрут, М. Рокич). Оволодіння системою цінностей, набуває статусу принципів життєвої орієнтації та настанов, які пов'язані зі спрямованістю діяльності індивіда.

Цінності – це ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина і суспільство. Існують загальнолюдські цінності: універсальні (любов, престиж, повага, безпека, знання, гроші, речі, національність, воля, здоров'я), внутрішньо-групові (політичні, релігійні), індивідуальні (особистісні) [6, с. 35].

Поведінка особистості відображає цінності і сама становить цінність. Функції цінностей різноманітні: вони є орієнтиром життя людини, тому потрібні для підтримки соціального порядку, діють як механізм соціального контролю, втілюються у ситуативній поведінці і спричиняють виникнення норм та орієнтирів людського життя.

Сучасна психологія розрізняє два класи цінностей – цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Найважливішими є термінальні цінності, які відображають довгострокову

життєву перспективу особистості, визначають сенс її життя, що для неї є важливим і значущим.

Термінальні цінності варті того, щоб кожна людина могла досягти їх як кінцеву мету індивідуального існування. Інструментальні, до яких відносяться, наприклад, моральні цінності і вартості компетенції, виступають у ролі переконань. З функціональної позиції інструментальні цінності активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі лише модусу поведінки, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і можливих способів їх досягнення [8, с. 147].

Отже, виходячи з ціннісного підходу до вивчення особливостей формування свідомості особистості, всі явища дійсності, у тому числі і вчинки людей, можна подати у вигляді набору цінностей, котрі відображають суб'єктивну оцінку особою цих явищ з огляду на їхню вагомість у задоволенні її інтересів.

Основні підходи щодо розуміння природи цінностей та життєвих орієнтацій, що концептуально об'єднуються в аксіосферу особистості, можна поділити на декілька груп залежно від школи та наукової традиції, до якої приналежний дослідник. Психоаналіз розглядає цінності як утворення Супер-Его – психічної інстанції, яка є носієм моральних, естетичних та ідеологічних вимог і виконує роль цензора. Оскільки становлення Супер-Его відбувається через подолання комплексу Едіпа, тобто психічної амбівалентності щодо соціального авторитету батька, то цінності можуть розглядатись як форма «інтеріоризованого соціального контролю» (Т. Шибутані). Репресії Супер-Его призводять до трансформації інстинктів, їх ушляхетнення, яке Фройд називає сублімацією. Отож, цінність – продукт сублімованого інстинкту, морального, естетичного та ідеологічного маскування тваринного єства людини, наслідок культурної невротизації.

В когнітивній психології, з погляду теоретичного дослідження, цінності, норми поведінки і настановлення позначені неабияким інтересом завдяки концепціям А. Бека та Дж. Келлі. Перший говорить про автоматизовані думки як наслідок домінування у психічній сфері особи хибних базових посилянь. Неадаптивні когнітивні процеси впливають із таких базових засновків (цінностей), які є наслідком дитячих вражень та психопатологічного впливу сім'ї.

В екзистенційно-феноменологічній концепції В. Франкла цінності поділяються на цінності досягнення, відношення і переживання. Перші є цілепохідними і визначаються ефективністю

діяльності, ступенем адекватності мети та результату; другі відіграють роль настанов сприйняття унікальності іншого, а тому задіяні в комунікацію та діалог; треті відображають екзистенційно-афективну сторону особистості, її спроможність до життя за будь-яких обставин [4, с. 98].

«Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда всією сукупністю його переживань і обмежують значуще для цієї людини від незначущої, несуттєвого» [1, с. 72].

Ціннісні орієнтації, будучи механізмом особистісного росту і саморозвитку, носять розвивальний характер, виступаючи при цьому динамічною системою.

Провідну роль у формуванні цінностей відіграє міжособистісне спілкування, яке задає тон у визначенні основних ліній розвитку моральних духовних і матеріальних цінностей. Утверджується спілкування, яке проявляється у відборі співбесідників, форм комунікації, видів поведінки, що базуються на інтересах, уподобаннях, бажаннях. Особою вибирається еталон та похідні взірці для наслідування, що визначає зміст цінностей та їх прояв у життєдіяльності. Адекватно сформовані цінності стосовно середовища існування збільшують групову та соціальну активність індивіда, що дає змогу правильно організовувати, сприяти і корегувати загально значущі види його діяльності [5, с. 98].

Ціннісні орієнтації як предмет психологічного дослідження і діагностики психічних властивостей та якостей особистості постають на перетині двох предметних сфер: мотиваційної сфери, з одного боку, і світоглядних структур свідомості – з іншого. Значущість даного психологічного утворення полягає у беззаперечній залежності поведінкових реакцій від атитюдів, цільових настановлень людини.

Основою формування ціннісних орієнтацій є також потреби і мотиви. Виділяють ціннісні мотиви (мораль, робота, самостійність, ставлення до оточення, тощо), потреби постають основою інтересів, а їх змістом є ціннісні орієнтації.

Наступною ланкою ціннісно-орієнтаційної сфери людської діяльності є інтерес, під яким розуміється реальна причина соціальних дій, подій, здійснень, що постає за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями, намірами індивідів, котрі беруть участь у цих діях, від імені соціальних груп, організацій, класів.

Інтерес як усвідомлення потреби він є безпосередньою причиною людських дій – індивіду-

альних і групових. Інтерес – це завжди вибіркове ставлення до предметів і явищ як результат розуміння їхнього значення й емоційного переживання значущих ситуацій. Загалом інтереси визначаються генеральною спрямованістю особистості. Вони зумовлені її приналежністю до певної соціальної групи, ситуативно спричинені системою її потреб, хоча зв'язок інтересів з потребами має не прямолінійний характер.

Інтереси можуть бути позитивними і негативними. Вони не тільки стимулюють людину до діяльності, а й самі формуються в ній. Наявність певних інтересів у студентів є сприятливою передумовою їхньої майбутньої професійної діяльності, розвитку здібностей, успішного навчання та самореалізації у подальшому професійному житті.

Наступною ланкою в усвідомленні потреб, інтересів і стимулів є мета (ціль). Ціль – один з елементів поведінки і свідомої діяльності людини, що характеризує передбачення в мисленні результату діяльності і шляхів його реалізації за допомогою певних засобів. Мета – спосіб інтеграції різних дій у деяку послідовність чи систему. Аналіз цілеспрямованої діяльності припускає виявлення невідповідності між наявною ситуацією і метою. Тому здійснення мети – це процес подолання особистістю цієї невідповідності [6, с. 65].

Побудова і переоцінка системи цінностей – основний процес морального розвитку в юнацькому віці. Переоцінка цінностей виступає чинником зміни ставлення до ризику, у зв'язку з чим деякі молоді люди беруть участь у багатьох ризикованих заходах [2, с. 145].

Науковці зазначають, що в юності виробляються ціннісні орієнтації, в яких виявляється сама сутність людини, складається світогляд як система узагальнених уявлень про світ в цілому, навколишню дійсність, інших людей, самого себе і готовність керуватися ним в діяльності; формується усвідомлене, узагальнене, підсумкове ставлення до життя, яке дозволяє вийти на проблему сенсу життя людини [5, с. 102].

Життєва орієнтація формується в залежності від того, носієм яких цінностей є те чи інше коло занять для людини, і якого значення набувають дані цінності в її свідомості. Як компонент юнацької свідомості, життєва орієнтація включає в себе всі характерні для ціннісних орієнтацій рівні:

- емоційний, що характеризується, в першу чергу, соціальними почуттями;
- когнітивний, що виражає свідому спрямованість на форми життєдіяльності;

– поведінковий, що виражає готовність зайнятися тією чи іншою діяльністю [7, с. 214].

Юнацький вік – це вже значне коло діяльності. Юнаки тяжіють до різних видів активності, що виявляється у широкому спектрі ціннісних орієнтацій. Зміст останніх засвідчує: якщо підліток – це «відкриття “Я”», то юнак – «відкриття себе у світі».

За цих умов постає завдання на впорядкування своїх стосунків зі світом, пошуку свого місця у ньому.

Найважливішою характеристикою свідомості в юності виступає орієнтація на майбутнє, яка створює позитивний емоційний фон ставлення особистості до себе, стимулює її активність і є основою її розвитку. Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи є центральним новоутворенням психічного та особистісного розвитку в цьому віці [3, с. 158].

Юнацькому віку притаманна наступна ієрархія груп ціннісних орієнтацій:

1) цінності особистого життя (здоров'я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя тощо);

2) індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, самостійність, краса, високі домагання, сміливість, тверда воля, нетерпимість до недоліків, життєрадісність тощо);

3) етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність, милосердя тощо);

4) цінності професійної спрямованості (цікава робота, суспільне визнання, впевненість у собі, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, відповідальність, ефективність у справах тощо);

5) цінності розвитку і пізнання (розвиток, творчість, активне діяльне життя тощо) [1, с. 164].

Їх спрямованість може бути: індивідуальною, соціальною та професійною.

З метою практичного аналізу, на базі Хмельницького національного університету, нами було проведено дослідження, яке спрямовано на вивчення ціннісних орієнтацій юнаків за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч). Вибірку склали студенти-юнаки 17–19 років, в загальній кількості 30 осіб.

Методика «Ціннісні орієнтації» дала можливість визначити життєві цінності студентів, вивчити їх пріоритети. У процесі використання цієї методики отримано наступні результати:

- зі списку термальних життєвих цінностей юнаки в основному обирали такі, як: розвиток, навчання – 27 % любов – 25 %, фінансове забезпечення – 20 %, щаслива сім'я – 13 %, друзі – 7 %,

цікава робота, розваги – 5 %, здоров'я – 2 %, свобода – 2 %.

Результати вивчення термінальних цінностей показують, що провідна роль у житті юнаків належить розвитку, навчанню, щасливій сім'ї, любові, матеріально забезпеченому життю. Менш вираженими цінностями у досліджуваних осіб є: робота, здоров'я, свобода, розваги. Визначені термінальні цінності підтверджують прагнення юнаків до самовираження, яке є важливою потребою у даному віковому періоді. Інші термінальні цінності юнаків: мудрість, суспільне визнання, пізнання світу, вихованість фактично не виражені, їх зафіксовано менше ніж 1 % вибірки досліджуваних.

- зі списку інструментальних життєвих цінностей юнаки обрали наступні: життєрадісність – 27 %, незалежність – 26 %, сміливість у відстоюванні своєї думки (18 %), широта поглядів, відповідальність 12 %, самоконтроль 6 %.

Визначені інструментальні цінності вибірки досліджуваних відображають найбільш актуальні для них способи досягнення бажаних результатів у різних сферах життєдіяльності. Юнаки прагнуть до життєвої та професійної самореалізації і вважають, що прояв незалежності та відстоювання власних поглядів є тактикою поведінки, яка сприятиме досягненню цього новоутворення в юнацькому віці. Серед вагомих інструментальних цінностей юнаків також є життєрадісність, набуття досвіду, відповідальність та самоконтроль.

Такі інструментальні цінності як: вихованість, відповідальність, охайність, ретельність, тверда воля, чесність, терпимість, чуйність, широта поглядів не є значущими цінностями для юнаків, так як виявлені вони у менше ніж 1 % досліджуваних вибірки.

Переважаючими життєвими цінностями юнаків є орієнтованість на спілкування з оточуючими людьми, взаємодія із ними, досягнення високого соціального статусу та пізнання нового, розширення системи знань про оточуючий світ та різні оточуючі явища. Досліджувані юнаки переважно зорієнтовані на досягнення результатів у житті.

Висновки. Отже, юнацький вік є періодом інтенсивного формування ціннісних орієнтацій, які впливають на становлення характеру і особистості юнака в цілому. Дослідження ціннісних орієнтацій особливого значення набуває в юнацькому віці, так як саме з цим віковим періодом пов'язаний той рівень формування ціннісних орієнтацій, який забезпечує їх функціонування в соціумі, впливає на спрямованість особистості та її соціальну позицію.

Подальшими перспективами у цьому напрямку можуть стати: поглиблений теоретичний та практичний аналіз з даної проблеми, робота розвивально-корекційної програми, яка буде спрямована на формування системи ціннісних орієнтацій юнаків.

Список літератури:

1. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Каравела, 2014. 399 с.
2. Головінський І. З. Педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Аконтіт, 2003. 287 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Проколієнко; Уклад. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
5. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2005. 280 с.
6. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. 188 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посібник. Дрогобич : Відродження, 2005. 360 с.
8. Сергєєнкова О. П. Вікова психологія : навч. посібник. Київ : «Центр учбової літератури», 2012. 346 с.

Beregova N.P., Dzhigun L.M., Igumnova O.B. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VALUE ORIENTATIONS OF THE PERSONALITY OF ADOLESCENCE

The article provides a theoretical analysis of the peculiarities of the psychological development of young people, the peculiarities of the formation of value orientations in adolescence.

It is noted that life values as one of the central personal formations reveal a person's conscious attitude to social reality and in this capacity determine the broad motivation of his behavior and affect all aspects of activity.

The concept of "value" is revealed, which means ideas, ideals, goals to which man and society aspire. Types of values are defined: values-goals (terminal) and values-means (instrumental). The main approaches of researchers to understanding the nature of values and life orientations are analyzed. It is investigated that the leading role in the formation of values is played by interpersonal communication, which sets the tone in determining the main lines of development of moral, spiritual and material values. The basis for the formation of value orientations are also needs, motives, interest, purpose (goal).

There are groups of value orientations that are inherent in adolescence, among them: the values of personal life (health, love, good and faithful friends, happy family life, etc.); individual values (material security, independence, courage, intolerance of shortcomings, cheerfulness, etc.); ethical values (politeness, sensitivity, honesty, mercy, etc.); values of professional orientation (interesting work, public recognition, self-confidence, education, self-control, responsibility, etc.); values of development and cognition (development, creativity, active life, etc.).

Also, a practical analysis of the results of the study aimed at studying the terminal and instrumental value orientations of the studied young people. The predominant life values of young people are the focus on communication with others, interaction with them, achieving high social status and learning new things, expanding the system of knowledge about the world around them and various environmental phenomena. The young people studied are mainly focused on achieving results in life.

Further prospects in the direction of research of value orientations of the person of youth are noted.

Key words: *personality, image of "I", terminal and instrumental values, value orientations, communication, motives, needs, interests, goals, adolescence.*

Дробот О.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОСОБИСТІСНА ТРИВОЖНІСТЬ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: СПЕЦИФІКА ГЕНДЕРНИХ ПРОЯВІВ

У статті здійснено узагальнення теоретичних та емпіричних результатів дослідження психологічних особливостей зв'язку гендерних особливостей та прояви тривожності в юнацькому віці.

Тривожність розуміється як відносно стійке утворення, властивість особистості, що проявляється в схильності людини до частих і інтенсивних переживань стану тривоги, а також в низькому порозі її виникнення. Найчастішими проявами тривожності в юнацькому віці є апатія і млявість. Особи з високим рівнем тривожності мають низьку самооцінку, невпевнені в собі, безініціативні. Однією з детермінант прояву тривожності молоді є гендерні особливості, які зумовлені соціально-культурними чинниками та передбачають, що хлопці і дівчата мають певні відмінності психіки, зокрема емоційного стану. Аналіз наукових джерел показав, що дівчата більш емоційні та схильні до переживання підвищеної тривожності.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає в емпіричному дослідженні впливу гендерних особливостей на прояв тривожності юнацтва.

Методи. Було підібрано методичний інструментарій і проведено діагностику гендерних особливостей та проявів тривожності молоді з використанням наступних методик: для визначення гендерної ролі респондентів – «Визначення гендерної ролі» С. Бем, для виявлення типу гендерної ідентичності юнаків і дівчат – «Визначення гендерної ідентичності» Л. Б. Шнейдера, для виявлення домінуючого типу тривожності (особистісна/ситуативна) – «Шкала тривоги Спілбергера-Ханіна», для виявлення рівня тривожності – «Шкала явної тривожності» Дж. Тейлора.

Результати. Здійснено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів, внаслідок чого встановлено, що більша половина респондентів мають андрогінний тип гендерної ролі, тобто можуть проявляти фемінні та маскулінні риси одночасно. За методикою Л. Б. Шнейдера приблизно половина опитаних мають дифузний статус гендерної ідентичності, що говорить про несформованість уявлення щодо образу жінки та чоловіка. Методика Спілбергера-Ханіна продемонструвала схильність дівчат до підвищеної особистісної тривожності, на відміну від хлопців, які мають приблизно однакові результати за обома типами. За методикою Дж. Тейлора половина дівчат також підвищену тривожність, серед юнаків лише четверть має високі показники.

Висновки. Кореляційний аналіз виявив взаємозалежність між особистісною тривожністю молоді та їх біологічною статтю і підтвердив, що дівчата більш тривожніші.

Ключові слова: біологічна стаття, гендер, гендерні особливості, тривожність, юнацький вік.

Постановка проблеми. Численні зміни в сучасному світі, такі як пришвидшення темпів урбанізації, природні та техногенні катастрофи, соціальні та політичні зміни, масові захворювання, в тому числі на COVID-19, неминуче підвищують тривожність соціуму. Тривожність виявляється на психологічному рівні – поява деструктивних емоційних переживань – та на фізіологічному рівнях – зміна функціонування внутрішніх органів людини [12; 13; 17]. Певною мірою прояви тривожності залежать і від гендерних особливостей особистості. Найбільш чутливим віком для формування та закріплення

гендерних відмінностей є юнацький вік [7; 8; 10]. Гендерні особливості, які в юнацькому віці стають яскравіше окресленими, впливають на різні сфери життєдіяльності особистості, серед яких комунікативна поведінка, професійна самореалізація та емоційна сфера [9; 11; 14].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначена проблема висвітлювалась у багатьох галузях наукового пізнання, що пов'язані безпосередньо з людиною, проте найдетальніше її розглянули дослідники в галузі психології. Зокрема, гендерну специфіку прояву тривожності розглядали як зарубіжні (К. Хорні [20], Ч. Спілбергер [18],

Ш. Берн [2]), так і радянські вчені (А. М. Прихожан [16]).

Дискусія навколо питання про стать і тривожність розгорнулася ще в 90-ті роки минулого століття. Так, деякі вчені припускали, що в проявах тривожних симптомів можуть бути задіяні фактори, пов'язані зі статтю (Silverman W. K., Jaccard і Carter R. [23]). Натомість інші дослідження показали, що рівень тривожності у юнаків і дівчат однаковий або тривожність не залежить від біологічної статі (Masi, Mucci, Favilla, Romano та Poli [22]). Таким чином, на сьогодні однозначних висновків про зв'язок між біологічною статтю і тривогою не зроблено. Водночас орієнтація на гендерні ролі, згідно з дослідженням R. Carter, W. K. Silverman та J. Jaccard, очевидно, більш важливий чинник для пояснення рівнів підліткових тривожних симптомів [21].

Низка вітчизняних досліджень взаємовпливу гендерних особливостей та проявів тривожності особистості, представлених у працях Ю. В. Александрова [1], Т. В. Говорун, О. М. Кікінежди [6], А. Я. Гринечко [7], М. І. Дубиніної [8], Є. О. Неведомської та Т. О. Михайловської [15], С. М. Томчук і М. І. Томчук [19], навряд чи можуть дати остаточну відповідь на порушене питання та потребують ретельного його розгляду саме в аспекті особистості юнацького віку.

Мета дослідження полягає в емпіричному дослідженні залежності проявів тривожності від гендерних особливостей особистості в юнацькому віці.

Методи дослідження: «Визначення гендерної ролі» С. Бем; «Визначення гендерної ідентичності» Л. Б. Шнейдер; «Шкала тривоги Спілбергера-Ханіна», «Шкала загальної тривожності» Дж. Тейлора. Задля верифікації зв'язку між гендерними особливостями та рівнем тривожності особистості було використано критерій Спірмена; з метою встановлення залежності рівня тривожності від гендерних особливостей юнаків – регресійний аналіз.

Виклад основного матеріалу, результати дослідження. Аналіз отриманих результатів емпіричного дослідження, під час якого було визначено гендерні особливості молоді та їх рівень тривожності, дає можливість узагальнити наступні особливості їх прояву. (Вибірка. З метою виявлення впливу гендерних особливостей на прояв тривожності студентів було проведено експериментальне дослідження, учасниками якого стали 42 респонденти у віці 17–22 роки (21 дівчина та 21 хлопець), які на даний момент здобувають

освіту у закладах вищої освіти за спеціальностями технічного та гуманітарного профілю (49 % дівчат і 51 % хлопців – технічного та 51 % дівчат і 49 % – гуманітарного). Розподіл вибірки за технічним та гуманітарним напрямом не враховується.)

Визначення гендерної ролі показало, що 81 % респондентів поєднують в собі чоловічі й жіночі риси: мають андрогінний тип гендерної ролі, 12 % – фемінний і 7 % – маскулінний. Розподіл результатів окремо юнаків та дівчат представлено на рис. 1.

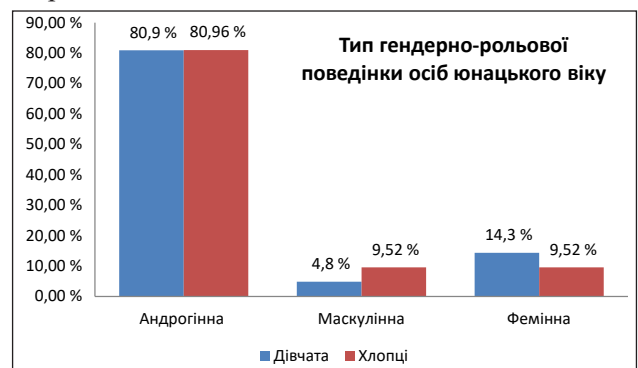

Рис. 1. Кількісні показники розподілу респондентів за критерієм гендерних ролей

Очевидно, що більшість дівчат і юнаків проявляють андрогінність, що дає їм можливість менш стереотипно і жорстко ставитись до статеворольових норм та легко переходити від занять традиційно жіночими видами діяльності до чоловічих і навпаки. Носії фемінних гендерних ролей жіночої статі більш залежні від думки оточуючих, прагнуть отримати схвалення з боку інших, більш життєрадісні та поруч з цим уразливіші. На противагу їм маскулінні дівчата відрізняються раціональністю мислення й поведінки, часто прагнуть займати лідируючі позиції в різних соціальних групах.

Результати діагностики юнаків показали однакову кількість фемінних та маскулінних респондентів. Маскулінні юнаки характеризуються наявністю таких рис як сміливість, впевненість у собі, стриманість, відстоювання власної думки, швидке прийняття рішень тощо. Також вони схильні до підтримки гендерно-рольових стереотипів та часто піддаються їх впливу. Фемінні юнаки в свою чергу менш радикальні, мають ширше коло друзів та проявляють більший спектр емоційних реакцій, здатні поступатися та охоче приймають допомогу від оточуючих.

За методикою «Визначення гендерної ідентичності» Л. Б. Шнейдер отримано такі результати: загалом у вибірці 57 % респондентів мають дифузну гендерну ідентичність, 24 % – перед-

часну, 7 % – мораторій, 7 % – псевдоідентичність і лише 5 % – досягнуто. У підвибірці дівчат 76,2 %, а у вибірці юнаків 38,1 % мають дифузний тип гендерної ідентичності – ці респонденти ще не сформували свій власний образ жінки та чоловіка, в них не сформована система цінностей, відсутні життєві цілі, а також бажання їх визначити. Особи з дифузною ідентичністю мають занижену самооцінку, ригідну «Я-концепцію», незадоволені собою, вважають, що не в змозі викликати повагу з боку оточуючих, сконцентровані на власних недоліках, звинувачують себе у ситуаціях поразки. 38,1 % юнаків та 9,5 % дівчат мають передчасну гендерну ідентичність, яка формується під впливом інших значимих осіб, у зв'язку з чим її називають «нав'язаною ідентичністю».

Наступний тип гендерної ідентичності – мораторій. Даний статус респондентів характерний для 9,5 % дівчат та 4,8 % юнаків, яким притаманна підвищена тривожність, самоповага, розвинена рефлексія, більш диференційовані культурні інтереси. Лише 4,8 % респондентів в обох групах досягнули зрілої ідентичності та 14,2 % респондентів-юнаків мають виражену псевдоідентичність.

Результати застосування методики «Шкала тривоги Спілберґера-Ханіна» засвідчили, що в юнацтва здебільшого особистісна тривожність (високий рівень у 52 %) переважає над ситуативною (34 %). Кількість осіб з низькими рівнями майже однакова – 14 % (ситуативна) і 17 % (особистісна). Кількісні показники респондентів окремо у жіночій та чоловічій групах оприямино на рис. 2. та рис. 3.

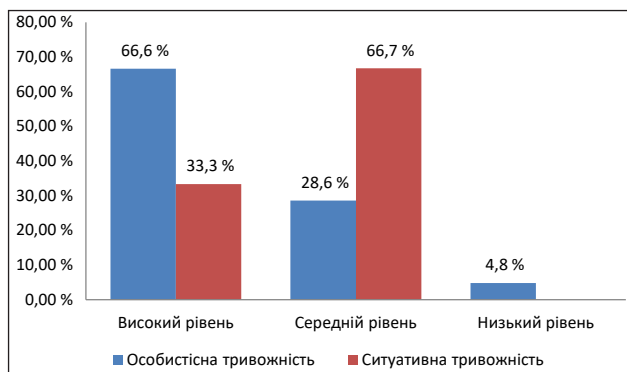

Рис. 2. Розподіл показників особистісної та ситуативної тривожності у дівчат

Переважаання особистісної тривожності у дівчат при високому рівні виявляється в схильності сприймати значну кількість життєвих ситуацій як загрозу самооцінці, самоповазі та обумовлене більшою емоційністю та емпатійністю. Поряд з цим виявлено, що у 33,3 % дівчат наяв-

ний високий рівень ситуативної тривожності, коли вони переживають занепокоєння та стурбованість. Лише 4,8 % юнок мають низький рівень особистісної тривожності.

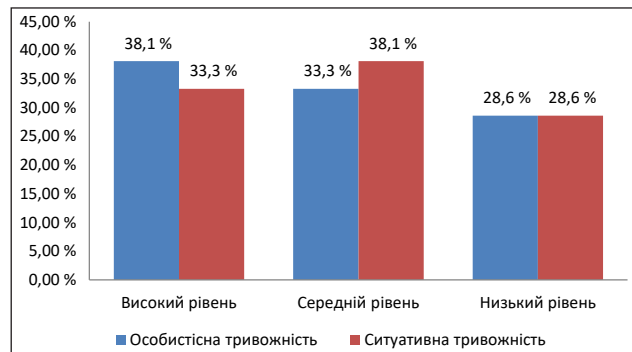

Рис. 3. Розподіл показників особистісної та ситуативної тривожності у юнаків

Як бачимо, що юнаки, які мають високий рівень особистісної тривожності, мають високий рівень і ситуативної. Такий же зв'язок спостерігається у тих, хто має середній та низький рівні цих проявів.

З використанням «Шкали загальної тривожності» Дж. Тейлора було отримано результати, які свідчать, що значна частина респондентів має підвищені показники проявів тривожності: 31 % високий, 7 % – вище середнього, 38 % – середній, 17 % – нижче середнього і лише 7 % – низький рівень. Порівняльну картину результатів чоловічої та жіночої підвбірок представлено на рис. 4.

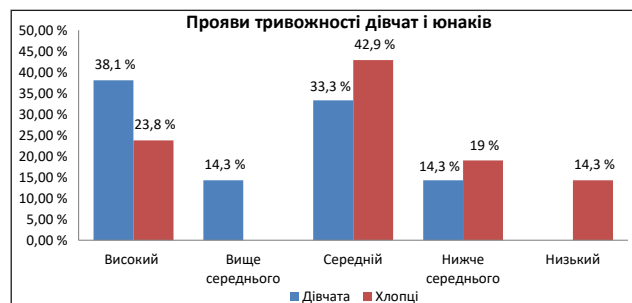

Рис. 4. Розподіл кількісних показників тривожності у юнаків і дівчат

Порівнюючи результати двох вибірок, бачимо, що більша частина дівчат має підвищену тривожність, тоді як серед юнаків цей показник вдвічі менший. Ці дані результати можуть бути детерміновані прагненням дівчат до визнання та до схвалення з боку оточуючих, бажанням зайняти провідні позиції в соціальній групі та довести іншим, що вони в змозі бути лідерами, керівниками, що, як зазначалося раніше, обумовлено вимогами суспільства, які воно висуває задля подолання гендерно-рольових стереотипів.

Після аналізу результатів за методиками шукаємо відповідь на питання, наскільки взаємопов'язані прояви тривожності та гендерні особливості молоді. Використовувався метод попарних порівнянь результатів (табл. 1)

Таблиця 1

Розподіл респондентів за рівнем особистісної, ситуативної тривожності та гендерної ролі (%)

Рівні тривожності		Респонденти					
		дівчата			юнаки		
		гендерна роль					
		фем.	мас.	анд.	фем.	мас.	анд.
Ситуативна	Високий	4,8	4,8	23,8	9,5	—	23,8
	Середній	9,5	—	57,1	—	—	38,2
	Низький	—	—	—	—	9,5	19
Особистісна	Високий	9,5	—	57,1	9,5	—	28,6
	Середній	4,8	4,8	4,8	—	9,5	23,8
	Низький	—	—	19	—	—	28,6

Отже, більшість андрогінних дівчат має високий рівень особистісної тривожності, що зумовлено їх активною життєвою позицією та прагненням бути залученими до різних видів діяльності, навіть незнайомих, але цікавих для них. Стільки ж андрогінних дівчат показали середній рівень ситуативної тривожності, адже вона намагаються знайти себе в декількох сферах та набувають різних соціальних ролей одночасно. При виникненні труднощів з виконанням обов'язків, характерних для якоїсь із ролей, дівчата відчувають тривогу.

Серед юнаків приблизно однакова кількість андрогінних осіб, що демонструють всі три рівні прояву як особистісної, так і ситуативної тривожності.

Такі юнаки, мають активну життєву позицію та мотивацію досягнення успіху. Проблеми, що виникають у них в повсякденному житті, змушують їх переглянути власні цілі та характеристики, що могли б бути корисними або заважати їх досягненню. У зв'язку з цим вони мають досить нестабільну самооцінку і ситуативна тривожність призводить до підвищення особистісної.

Фемінні дівчата та юнаки здебільшого демонструють високі показники обох видів тривожності: вони схильні більш емоційно поводитися в групі, часто прагнуть бути в компанії лідерів, великої уваги приділяють власному зовнішньому вигляду.

Не менш важливим чинником проявів тривожності є гендерна ідентичність молодшої людини. Кількісний аналіз співвідношення даних характеристик показав, що респонденти розподілилися за рівнем загальної тривожності та проявом гендерної ідентичності наступним чином. Дівчата з дифузним типом гендерної ідентичності схильні до прояву підвищеної тривожності; більшість юнаків з передчасним статусом ідентичності мають середній рівень загальної тривожності. Отже, показники тривожності за методикою Дж. Тейлора у осіб з типом мораторію також співпали з попереднім співвідношенням за методиками Л. Б. Шнейдера та Спілбергера-Ханіна: рівень тривожності підвищений у обох груп.

Варто додати, що серед основних причин підвищеної тривожності молодь виділяє: умови навчального процесу, нестабільну ситуацію в країні, індивідуальні особливості, пов'язані з емоційно-вольовою та мотиваційною сферою, кризу самовизначення, взаємовідносини з значущими людьми.

З метою верифікації гіпотези про наявність зв'язку між гендерними особливостями та проявами тривожності було проведено кореляційний аналіз для виявлення зв'язку між змінними (табл. 2).

Таблиця 2

Кореляційний аналіз показників загальної, ситуативної, особистісної тривожності, гендерної ролі, ідентичності та біологічної статі

		Ситуативна тривожність	Особистісна тривожність	Загальна тривожність
Гендерна роль	Коефіцієнт кореляції	0,094	0,082	0,136
	Знч. (2-сторон)	0,554	0,604	0,390
	N	42	42	42
Гендерна ідентичність	Коефіцієнт кореляції	-0,013	0,077	0,010
	Знч. (2-сторон)	0,933	0,626	0,948
	N	42	42	42
Біологічна стать	Коефіцієнт кореляції	0,183	0,336*	0,292
	Знч. (2-сторон)	0,247	0,030	0,060
	N	42	42	42

**. Кореляція значима на рівні 0.01 (2-стороння).

*. Кореляція значима на рівні 0.05 (2-стороння).

Проведений кореляційний аналіз дозволяє стверджувати, що гендерні відмінності та тривожність є взаємозалежними феноменами. Чинником такої залежності є біологічна стать: чим більше серед респондентів є представників жіночої статі, тим частіше зустрічається підвищена тривожність. Що ж до гендерної ролі та гендерної ідентичності, то вони безпосередньо не пов'язані з проявами тривожності, і це може бути зумовлене тим, що більшість респондентів мають андрогінну гендерну роль або дифузний статус гендерної ідентичності.

Висновки. Отже, за результатами кореляційного аналізу ми можемо стверджувати, що на прояв особистісної тривожності впливає біологічна стать особи. Більше половини респондентів мають андрогінний тип гендерної ролі, тобто можуть проявляти фемінні та маскулінні риси одночасно. За методикою Л. Б. Шнейдера приблизно половина опитаних мають дифузний статус гендерної ідентичності, що говорить про несформованість уявлення щодо образу жінки та чоловіка. Методика Спілбергера-Ханіна продемонструвала схильність дівчат до підвищеної особистісної тривожності на відмінну від хлоп-

ців, які мають приблизно однакові результати за обома типами. За методикою Дж. Тейлора половина дівчат також мають підвищену тривожність, а серед хлопців лише четверть проявляють високі показники. Кореляційний аналіз виявив взаємозалежність між особистісною тривожністю молоді та їх біологічною статтю і підтвердив, що дівчата більш тривожніші.

Дівчата за рахунок ширшого репертуару емоційної поведінки та високої рефлексії більш схильні до особистісної тривожності, яка проявляється в нестабільній самооцінці, постійному порівнянні своїх дій та можливостей з діями та можливостями оточуючих, прагненні довести свою значущість іншим, зокрема в професійній сфері. Юнаки, в свою чергу, більш стримані, мають високу самооцінку, знають свої сильні сторони та вміють ними користуватися, що дозволяє їм впевнено почуватися в соціумі та зберігати свій емоційний стан стабільним.

Перспективи дослідження. У подальших дослідженнях варто розглянути вікову градацію існування зазначеної проблеми, вивчивши особливості тривожності представників раннього, середнього та старшого юнацького віку.

Список літератури:

1. Александров Ю. В. Теоретичні аспекти дослідження гендерних особливостей емоційних станів в юнацькому віці. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців в умовах сучасного освітнього простору* : V наук.-практ. інтернет-конф. Харків : ХДАФК, 2019. С. 5–9. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6331>
2. Берн Ш. *Гендерная психология* : перевод. 2-е междунар. изд. Санкт-Петербург : Прайм-еврознак: Нева, 2001. 318 с.
3. Волошок О. В. Особистісні чинники тривожності студентської молоді. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2012. Т. 17 (8). С. 479–484. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2012_17_8_58
4. Гаранина Е. Ю. Социально-психологические проблемы тревожности в современном образовании. *Психология и педагогика: методология и проблемы практического применения*. Новосибирск, 2008. С. 30–33.
5. Геруш І., Дікал М., Білоус Т. Оцінка рівня тривожності іноземних студентів першого курсу медичного університету. *Наука і освіта*. 2018. № 1. С. 124–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2018_1_19
6. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерний дискурс в психологічній науці та педагогічній практиці. *Психологічний часопис*. 2016. № 1. С. 41–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2016_1_6
7. Гринечко А. Я. Типологія проявів тривожності в онтогенезі особистості. *Освіта регіону* : збірник наукових праць Рівненського інституту ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини». Київ : Університет «Україна». 2011. № 2. С. 282–287.
8. Дубиніна М. І. Гендерні особливості професійної самореалізації жінок. *Теорія і практика сучасної психології* : зб. наук. праць. 2018. № 3. С. 24–27.
9. Єгорова О., Асланян Т. Роль самоактуалізації в подоланні тривожності у дівчат та юнаків, студентів педагогічних вишів. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2019. № 6. С. 339–348. DOI: [https://doi.org/10.31865/2077-1827.6\(98\)2019.197472](https://doi.org/10.31865/2077-1827.6(98)2019.197472)
10. Каськов І. В., Марчевська А. А. Теоретичні аспекти тривожності та її вплив на самооцінку в юнацькому віці. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 4. С. 230–235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_4_41
11. Кодацька Н. О., Терпімова П. Є. Гендерні аспекти прояву страхів і тривожності у студентів юнацького віку. *Молодий вчений*. 2016. № 7. С. 317–321. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_7_78

12. Кондратюк А. Ю., Литвиненко С. А. Гендерні відмінності самореалізації особистості в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2014. Вип. 3. С. 73–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2014_3_24
13. Ляшенко В. М., Туманова В. М., Корж Є. М. Дослідження особистісної тривожності студентів, що займаються футболом. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (3). С. 89–92. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/4.3/19.pdf>
14. Мірошніченко О. М. Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки з позицій гуманістичної теорії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 27. С. 311–318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2011_27_36
15. Неведомська Є. О., Михайловська Т. О. Як подолати педагогу тривожність студентів? *Освітологічний дискурс*. 2016. № 1. С. 131–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2016_1_15
16. Прихожан А. М. *Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика*. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : МОДЭК, 2000. 304 с.
17. *Психические состояния* / сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 512 с.
18. Спилбергер Ч. Д. *Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. Тревога и тревожность* : хрестоматія / под ред. В. М. Астапова. Москва : ПЕР СЭ, 2008. 240 с.
19. Томчук С. М., Томчук М. І. *Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі*. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
20. Хорни К. *Психология женщины*. СПб. : Питер, 2018. 330 с.
21. Carter R., Silverman W. K. & Jaccard J. Sex Variations in Youth Anxiety Symptoms: Effects of Pubertal Development and Gender Role Orientation. *Clin Child Adolesc Psychol*. 2011; 40 (5): 730–741. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2008.07.005>
22. Masi G., Mucci M., Favilla L., Romano R., Poli P. Symptomatology and comorbidity of generalized anxiety disorder in children and adolescents. *Comprehensive Psychiatry*. 1999. 40. P. 210–215. [https://doi.org/10.1016/S0010-440X\(99\)90005-6](https://doi.org/10.1016/S0010-440X(99)90005-6)
23. Silverman W. K., Carter R. Anxiety disturbance in girls and women. In: Worell J., Goodheart C. D., editors. *Handbook of girls' and women's psychological health: Gender and well-being across the lifespan*. Oxford University Press; New York : 2006. Pp. 60–68.

Drobot O.V. PERSONAL ANXIETY IN ADOLESCENCE: SPECIFICS OF GENDER MANIFESTATIONS

The article summarizes the theoretical and empirical results of studying psychological features of the relationship between gender features and manifestations of anxiety in adolescence.

Anxiety is understood as a relatively stable formation, a property of the individual, which is manifested in a person's propensity to frequent and intense experiences of anxiety, and also in the low threshold of its occurrence. The most common manifestations of anxiety in adolescence are apathy and lethargy. People with a high level of anxiety have low self-esteem, insecurity and lack of initiative. One of the determinants of youth anxiety manifestation is gender features, which are determined by socio-cultural factors and suggest that boys and girls have certain differences in psyche, namely emotional state. The analysis of scientific sources showed that girls were more emotional and prone to experiencing increased anxiety.

The purpose of the study. *The purpose of the study is to empirically study the impact of gender features on the manifestations of youth anxiety.*

Methods. *Methodical tools were selected and the diagnosis of gender features and manifestations of youth anxiety was conducted using the following methods: to determine the gender role of respondents – “Defining the Gender Role” by S. Bem; to identify the type of gender identity of boys and girls – “Defining Gender Identity” by L. B. Schneider; to identify the dominant type of anxiety (personal/situational) – “Spielberger-Khanin personal anxiety scale”; to identify the level of anxiety – “Taylor Manifest Anxiety Scale” by J. Taylor.*

Results. *The obtained results were analyzed and interpreted, as a result of which it was found that more than half of the respondents had an androgynous type of gender role, i. e. they can manifest feminine and masculine traits at the same time. According to the method of L. B. Schneider, approximately half of the respondents have a diffuse status of gender identity, which indicates a lack of ideas about the image of women and men. The Spielberger-Khanin method showed a tendency of girls to increased personal anxiety, in contrast to boys, who have approximately the same results for both types. According to the method of J. Taylor, half of girls also have increased anxiety, while only a quarter from among boys have high indicators.*

Conclusions. *Correlation analysis revealed interdependence between young people's personal anxiety and their biological gender and confirmed that girls are more anxious.*

Key words: *biological gender, gender, gender characteristics, anxiety, adolescence.*

Мельничук А.Ю.

Хмельницький національний університет

Комар Т.В.

Хмельницький національний університет

П'ЯТИКРОКОВИЙ АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕННЯ СУПЕРВІЗІЇ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЗАСОБАМИ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ Н. ПЕЗЕШКІАНА

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми вигорання фахівців соціономічного профілю та перспективи попередження даного явища засобами позитивної психотерапії Н. Пезешкіана. Зокрема, представлено алгоритм проведення супервізії фахівців соціономічного профілю за п'ятикроковою моделлю консультування.

Проблема вигорання залишається актуальною та цікавою безлічі науковців, адже нові виклики сьогодення (пандемія Covid-19, повномасштабна війна в Україні тощо) мотивують до пошуку нових засобів та методів попередження синдрому вигорання та збереження психічного здоров'я фахівців соціономічного профілю, оскільки саме ці спеціалісти найбільше стикаються з високим рівнем стресу при виконанні професійних обов'язків та потребують формування стресостійкості та адаптивності до нових умов життя.

Позитивну психотерапію часто задають як новітній інтегративний, гуманістичний, психодинамічний, транскультурний та ресурсорієнтований метод, який був заснований Н. Пезешкіаном та офіційно визнаний Європейською Асоціацією Психотерапії (ЕАР) у 1996 році. Назва Позитивної психотерапії походить від лат. *positum*, що значить «даний», «фактичний», «дійсний», «той, що є насправді».

У даній роботі представлено механізм попередження синдрому вигорання через призму п'ятикрокової моделі консультування Н. Пезешкіана. Супервізійний алгоритм складається з наступних кроків: 1. Спостереження, дистанціювання. Цей крок дозволяє особистості краще зрозуміти ситуацію, побачити її в цілому. Подивитися на ситуацію як на шанс для розвитку та вдосконалення і ознайомитися із різними способами реагування в цій ситуації. Знизити емоційне напруження, переживання проблеми, дистанціюватися від неї, зайняти позицію спостерігача, відійти від звичного проблемного способу реагування; 2. Інвентаризація. Орієнтується на дослідження та усвідомлення причин, які призводять до стресу та зумовлюють емоційне вигорання фахівців і спонукають до створення конфліктних ситуацій; 3. Ситуативне підбадьорення. На цьому кроці здійснюється пошук зовнішніх та внутрішніх ресурсів особистості та активізуються минулі вміння та успіхи для вирішення конфлікту; 4. Вербалізація. Орієнтується на вирішення проблемних ситуацій та моделювання нової поведінки і створення нових способів реагування на стресові ситуації; 5. Розширення цілей. Створення нових цілей, можливостей та способів вирішення конфліктів, якими особистість може користуватися у майбутньому. Формується вміння бачити перспективи майбутнього, які так чи інакше засновані на отриманому досвіді. Підкріпити у фахівців впевненість у собі, визначити кроки, дії, альтернативні життєві можливості. Робота над позитивними майбутніми установками, які формують стресостійкість та попереджають емоційне вигорання.

Ключові слова: вигорання, супервізія, позитивна психотерапія, п'ятикрокова модель консультування, фахівці соціономічного профілю.

Постановка проблеми. Сучасні виклики життя фахівців соціономічного профілю та людства загалом: пандемія Covid-19, повномасштабна війна в Україні тощо, зумовлюють неабиякі стресори та негативно впливають на психічне здоров'я особистості.

Синдром вигорання найбільше вражає саме фахівців соціономічного профілю, ті які перебувають у постійному емоційному контакті з людьми: педагоги, психологи, соціальні працівники, лікарі, поліцейські тощо. Це спричинено тісними емо-

ційними взаєминами між фахівцями та їхніми клієнтами, постійною зміною вимог до даних фахівців та потребою у постійному удосконаленні та розвитку. Це все мотивує до пошуків нових засобів попередження синдрому вигорання та формування стресостійкості, адже із змінами у Світі змінюється сама особистість та потребує новітніх інструментів збереження психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вигорання цікавить безліч науковців і з кожним роком збільшується кількість праць дослідження проблеми даного явища. Зокрема, проблему вигорання досліджували: С. Арефніа, О. Баранов, І. Брецько, М. Буріш, І. Діденко, В. Ковальчук, Н. Левицька, С. Максименко, О. Паркулаб, Н. Сургунд, Я. Шпет. Виділяють супервізію як дієвий засіб профілактики вигорання: І. Іванюк, О. Крикун, М. Міщенко та інші.

Досліджували особистість та вплив на неї через призму позитивної психотерапії: Н. Пезешкіан, В. Карікаш, Ю. Бондар, Т. Жуматий, В. Завірюха, Ю. Кобзева, Ю. Москаленко, О. Радченко, І. Тітов, Т. Тітова, Е. Филиппова, Н. Ханецька, Т. Шкода та інші.

Формулювання цілей статті. Здійснити теоретичний аналіз проблеми вигорання та представити алгоритм проведення супервізії фахівців соціономічного профілю через призму позитивної психотерапії задля попередження синдрому вигорання та збереження психічного здоров'я в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Серед основних порушень психічного здоров'я часто згадують синдром емоційного вигорання, який є надзвичайно актуальним в наші часи. Хоча термін «вигорання персоналу» вперше був згаданий Бредлі (1969) у статті про співробітників служби пробації, які проводять програму лікування за місцем проживання неповнолітніх злочинців. Проте, Герберт Фрейденбергер (1974), як правило, вважається батьком-засновником синдрому емоційного вигорання його впливова стаття про вигорання персоналу підготувала ґрунт для впровадження цієї концепції. Як волонтер, Фрейденбергер працював у Нью-Йоркській безкоштовній клініці для наркозалежних, у якій працювали в основному молоді, вмотивовані волонтери. Фрейденбергер зауважив, що багато хто з них відчували поступове виснаження енергії та втрату мотивації, що супроводжувалося широким спектром психічних та фізичних симптомів, які зазвичай проявлялися приблизно через рік після того, як волонтери починали працювати у клініці.

Приблизно в той же час Христина Маслач (1976), соціальний психолог, зацікавилася тим, як співробітники соціальних служб справляються з емоційним перевантаженням на роботі. Вона описує «вигорання» як процес поступового виснаження, цинізму і втрату прихильності до своїх колег [8, с. 383].

Отже, найчастіше «вигорання» як “burnout” використовується для характеристики психологічного стану здорових людей, які знаходяться в інтенсивному спілкуванні з клієнтами (пацієнтами) в емоційно навантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги.

В оновленому МКХ-11, вигорання входить до категорії факторів, які впливають на стан здоров'я або контакт зі службами системи охорони здоров'я. Згідно з МКХ-11, вигорання – це синдром, який характеризується як результат хронічного стресу на робочому місці, який не вдалося успішно подолати. Він визначається трьома рисами: 1) відчуття виснаження; 2) підвищена психічна віддаленість від роботи, або почуття негативізму чи цинізму, пов'язані з роботою; і 3) відчуття неефективності на роботі [5]. В МКХ-11 акцентують увагу, що синдром вигорання виникає як наслідок виконання професійних обов'язків, тобто в ідентичності професіонала, і не варто вживати в контексті інших ідентичностей. Проте, безліч науковців вживають цей термін не лише в контексті професійної ідентичності, алей у шлюбно-сімейних, батьківсько-дитячих відносинах тощо.

Бовдир О., Вельдбрехт О., Самкова О., зазначають, що емоційне вигорання розвивається під впливом хронічного стресу і постійного навантаження, що призводить до виснаження емоційно-енергетичних та індивідуальних ресурсів людини. Воно виникає в результаті накопичення негативних емоцій, що не були своєчасно вивільнені. Наслідком цього є зниження якості роботи, втрата інтересу до неї і навіть зміна професійної діяльності, порушення психічного і фізичного здоров'я, що призводить до професійної дезадаптації людини [1, с. 32].

Як описує Паловські Ю., вигорання не визнається хворобою, а тлумачиться як фактор, що спричиняє порушення адаптації і впливає на стан здоров'я. Наукові та професійні спільноти в усьому світі докладають багато зусиль для вивчення організаційних і психологічних чинників вигорання, щоб запобігти його виникненню, але проблема досі далека від вирішення. Воно поширюється серед представників дедалі більшого кола професій та поширюється як вірус,

знижуючи якість праці та загрожуючи здоров'ю фахівців. Це все вимагає від психологів-практиків, психологів-науковців пошуку нових шляхів та механізмів попередження синдрому вигорання [4, с. 42].

Синдром вигорання складне явище, яке потребує постійного вдосконалення засобів дослідження та профілактики. Серед засобів позитивної психотерапії є безліч технік та концепцій, які можуть бути ефективними у дослідженні, профілактиці та корекції синдрому вигорання: три техніки позитум-підходу (позитивна реінтерпретація, транскультурний підхід, метафора), актуальні здібності, балансна модель, модель для наслідування, п'ятикрокова стратегія психотерапевтичної допомоги, Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної терапії (WIPPF) тощо [2, с. 124].

Позитивна психотерапія – це новітній гуманістичний напрямок сучасної психотерапії, офіційно визнаний Європейською Асоціацією Психотерапії (ЕАР) у 1996 році. Назва позитивної психотерапії походить від лат. *positum*, що значить «даний», «фактичний», «дійсний», «той, що є насправді» [3].

Серед дієвих засобів профілактики синдрому вигорання безліч науковці виокремлюють інтервізії та супервізії. Як зазначає І. В. Іванюк (2018), Концепція супервізії (лат., *super* – зверху, *visio* – бачення) виникла і міцно утвердилася в галузі психологічного консультування, охорони здоров'я, широко використовується у соціальній роботі. В українській мові у змістовному плані найближчим поняттям є «наставництво», у значенні допомоги, професійного спілкування з досвідченішими колегами. Супервізор (куратор, наставник) має давати поради і направляти. Супервізія є необхідним напрямком у професійній діяльності. Саме супервізія може підштовхнути до пошуку нових знань, можливостей, і мотивувати піклування про себе. Якщо ігнорувати супервізійну підтримку, то з'являється велика вірогідність виникнення синдрому «вигорання» як емоційного, так і професійного [6, с. 36].

Видатні психологи – дослідники супервізії П. Хоукінс та Р. Шохет пропонують шість базових етичних принципів супервізії: 1. Дотримання балансу між відповідальністю за роботу супервізованого і повагою до його самостійності. 2. Прояв належної турботи про благополуччя клієнта і його захист, повага до автономії. 3. Дія в межах своєї компетенції, звернення по допомогу за необхідності. 4. Лояльність. 5. Відмова від використання

насилюючих дій. 6. Відкритість критиці і зворотному зв'язку разом із зобов'язанням продовжувати навчання.

Ми розуміємо супервізію як процес, у якому розширюється бачення фахівця соціономічного профілю своєї проблемної ситуації та здійснюється пошук ефективних способів вирішення конфліктів та викликів. Серед основних завдань супервізії ми вбачаємо підвищення рівня дидактичних та особистісних компетенцій фахівця. Даний алгоритм супервізії вирішує ці завдання та може бути ефективним у збереженні психічного здоров'я. Крім цього, цінність супервізії в тому, що вона є дуже потужним джерелом професійної підтримки, що дуже важливо для будь-якого фахівця, а особливо для початківця.

П'ятикрокова стратегія психотерапевтичної допомоги або п'ятикрокова модель консультування містить наступні етапи:

1. Спостереження, дистанціювання. Це крок дозволяє особистості краще зрозуміти ситуацію, побачити її в цілому. Подивитися на ситуацію як на шанс для розвитку та вдосконалення і ознайомитися із різними способами реагування в цій ситуації.

2. Інвентаризація. Визначається зміст проблемної ситуації, де застосовуються когнітивні здібності.

3. Ситуативне підбадьорювання. На цьому кроці здійснюється пошук зовнішніх та внутрішніх ресурсів особистості та активізується минулі вміння та успіхи для вирішення конфлікту.

4. Вербалізація. Орієнтується на вирішення проблемних ситуацій тощо.

5. «Розширення цілей». Створення нових цілей, можливостей та способів вирішення конфліктів, якими особистість може користуватися у майбутньому. Формується вміння бачити перспективи майбутнього, які так чи інакше засновані на отриманому досвіді [3; 7].

Даний алгоритм можна використовувати в межах групової та індивідуальної супервізії, а також самосупервізії, де фахівець соціономічного профілю зможе сам себе підтримати у складній стресовій ситуації та стати для себе внутрішнім супервізором, що полягає у здатності об'єктивно аналізувати роботу, самостійно виявляти недоліки та корегувати помилки під час виконання професійних обов'язків. Отже, алгоритм, який ми пропонуємо складається із п'яти кроків, де на кожному клієнт має дати собі відповідь на наступні запитання (таблиця 1).

Висновки. Проблема вигорання залишається актуальною та цікавою безлічі науковців, адже нові виклики сьогодення (пандемія Covid-19, повномасштабна війна у Україні тощо) мотивують до пошуку нових засобів та методів попередження синдрому вигорання та збереження психічного здоров'я фахівців соціономічного профілю, адже саме ці спеціалісти найбільше стикаються з високим рівнем стресу при виконанні професійних обов'язків та потребують формування стресостійкості та адаптивності до нових умов життя. Серед ефективних методів попередження синдрому вигорання може бути позитивна психотерапія, яка містить важливі компоненти збереження психічного здоров'я.

У даній роботі представлено механізм попередження синдрому вигорання через призму п'ятикрокової моделі консультування Н. Пезешкіана. Супервізійний алгоритм складається з наступних кроків: 1. Спостереження, дистанціювання. Цей крок дозволяє особистості краще зрозуміти ситуацію, побачити її в цілому. Подивитися на ситуацію як на шанс для розвитку та вдосконалення і ознайомитися із різними способами реагування в цій ситуації. Знизити емоційне напруження, переживання проблеми, дистанціюватися від неї, зайняти позицію спостерігача, відійти від звичного проблемного способу реагування; 2. Інвентаризація. Дослідження та усвідомлення причин, які призводять

Таблиця 1

**П'ятикроковий алгоритм проведення супервізії фахівців соціономічного профілю
засобами позитивної психотерапії**

Крок	Запитання	Ціль
1. Спостереження Дистанціювання	Чому (для чого) тобі потрібна супервізія? Яке значення для тебе має ситуація, яку ти обрав(-ла)? Які можливості приховані у цій ситуації? Який потенціал відкриває для тебе цей супервізійний випадок? Які переваги ти бачиш у цьому випадку? Які здібності відкриває цей випадок? Як даний випадок впливає на твою балансну модель? Які макро або мікроподії виникають у цій ситуації?	Знизити емоційне напруження, переживання проблеми, дистанціюватися від неї, зайняти позицію спостерігача, відійти від звичного проблемного способу реагування
2. Інвентаризація	Як дану супервізійну ситуацію ти вирішував(-ла) раніше? Що спільного ти помітив(-ла) між ситуацією та концепціями своїх батьків? Коли з'явилося бажання розглянути цей випадок? Як розвивалося бажання розглянути цей випадок на супервізії? Які твої девізи (концепції) використовуються у даному випадку? Які твої актуальні здібності проявляються у даному випадку? Якими принципами ти керуєшся у даному випадку? Що ти хочеш змінити у цій ситуації?	Дослідження та усвідомлення причин, які призводять до стресу та зумовлюють емоційне вигорання фахівців
3. «Ситуативне підбадьорювання»	Як ти зараз розглядаєш цей випадок? Яку користь для себе ти бачиш у цій ситуації? Як ти долав/вирішував(-ла) проблемні випадки раніше? Які актуальні здібності розвиваються у цій ситуації? Від чого тебе оберігає дана ситуація?	Розкриття можливостей, які відкриваються в стресовій ситуації. Виявити ресурсні можливості учасників, які можуть бути основою розв'язання ситуації.
4. «Вербалізація»	Як би ти хотів(-ла) даний супервізійний випадок вирішити? Що ще потрібно вирішити у даному супервізійному випадку? Яким шляхом ти будеш вирішувати дану ситуацію? Що для тебе означає цей супервізійний випадок? Що ти хотів(-ла) ним досягнути? Що для тебе є «болючим» у даному випадку? Що можна поліпшити у цій ситуації?	Моделювати свою поведінку та створюють нові способи реагування на стресові ситуації і шукають шляхи вирішення їх.
5. «Розширення цілей»	Що ти робив(-ла) якби вирішила цей супервізійний випадок? Що ти робив(-ла) якби у тебе не було цього випадку? Чому ти можеш навчитися у інших своїх колег? Який твій інтерес у цьому випадку? Які відкрилися перед тобою можливості? Які у тебе нові цілі на майбутнє? Як метафорично ти себе зараз почуваєш? Який висновок ти можеш зробити з цієї супервізійної ситуації? Які поради собі можеш дати зараз?	Підкріпити у фахівців впевненість у собі, визначити кроки, дії, альтернативні життєві можливості. Робота над позитивними майбутніми установками, які формують стресостійкість та попереджають емоційне вигорання.

до стресу та зумовлюють емоційне вигорання фахівців і спонукають до створення конфліктних ситуацій; 3. Ситуативне підбадьорення. На цьому кроці здійснюється пошук зовнішніх та внутрішніх ресурсів особистості та активізується минулі вміння та успіхи для вирішення конфлікту; 4. Вербалізація. Орієнтується на вирішення проблемних ситуацій та моделювання нової поведінки і створення нових способів реагування на стресові ситуації; 5. Розширення цілей. Створення нових цілей, можливостей та способів вирішення конфліктів, якими особистість може користуватися у майбутньому. Формується вміння бачити перспективи майбутнього, які так чи інакше засновані на отриманому досвіді. Підкріпити у фахівців впевненість у собі, визначити кроки, дії, альтернативні життєві можливості.

Робота над позитивними майбутніми установками, які формують стресостійкість та попереджують емоційне вигорання.

Ми розуміємо супервізію як процес, у якому розширюється бачення фахівця соціономічного профілю своєї проблемної ситуації та здійснюється пошук ефективних способів вирішення конфліктів та викликів. Серед основних завдань супервізії ми вбачаємо підвищення рівня дидактичних та особистісних компетенцій фахівця. Даний алгоритм супервізії вирішує ці завдання та може бути ефективним у збереженні психічного здоров'я.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у подальшому вивченні синдрому вигорання та попередженні його з використанням засобів позитивної психотерапії.

Список літератури:

1. Бовдир О., Вельдбрехт О., Самкова О. Психопрофілактика та подолання синдрому емоційного вигорання. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2021. Т. 32, № 6. С. 32–38. URL: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.6/06>
2. Мельничук А. Ю., Комар Т. В. Дослідження синдрому вигорання засобами позитивної психотерапії Н. Пезешкіана серед медичних працівників. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. № 11. С. 124–130. URL: http://www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/11_2021/16.pdf
3. Основи Позитивної психотерапії. Первинне інтерв'ю / В. І. Карікаш та ін. Черкаси : Укр. ін-т Позит. крос-культур. психотерапії та менеджменту, 2013. 64 с.
4. Паловські Ю. Психологічні предиктори емоційного вигорання та залученості в роботу в керівників бізнесу. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2021. Т. 32, № 2. С. 42–49. URL: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/08>
5. ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics. ICD-11. URL: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/129180281> (date of access: 07.04.2022).
6. Ivanyuk I. Supervision and Intervision in the Work of Educational Professionals. Psychology and Psychosocial Interventions. 2018. Vol. 1. P. 36–40. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2018.36-40> (date of access: 29.06.2022).
7. Positive Psychiatry, Psychotherapy and Psychology / ed. by E. Messias, H. Peseschkian, C. Cagande. Cham : Springer International Publishing, 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-33264-8>
8. Schaufeli W. B., & Buunk B. P. (1996). Professional burnout. Handbook of work and health psychology, 1, 383–425.

Melnichuk A.Yu., Komar T.V. FIVE STAGES ALGORITHM OF SUPERVISION OF SOCIONOMIC SPECIALISTS BY MEANS OF POSITIVE PSYCHOTHERAPY BY N. PEZESHKIAN

The article presents a theoretical analysis of the problem of socionomic specialists' burnout and the prospects of preventing this phenomenon by means of positive psychotherapy by N. Peseschkian. In particular, the algorithm of supervision of socionomic specialists according to the five-step model of counseling is presented.

The problem of burnout remains relevant and interesting to many scientists due to the new challenges of today (Covid-19 pandemic, full-scale war in Ukraine, etc.) motivate the search of new tools and methods to prevent burnout and preserve the mental health of socionomists, because these specialists face the highest level of stress due to professional activities so that stress resistance and adaptability to new living conditions is required.

Positive psychotherapy is often referred to as the latest integrative, humanistic, psychodynamic, transcultural and resource-oriented method, which was founded by Nosrat Peseschkian and officially approved by the European Association Psychotherapy (EAP) in 1996. The name Positive Psychotherapy comes from Latin. positum, which means "given", "actual", "real", "the one who really is".

This paper presents a burnout prevention mechanism through the prism of a five-step model of counseling by Nosrat Peseschkian. The supervisory algorithm consists of the following steps: 1. Observation, distancing.

This step allows the individual to better understand the situation, to see it as a whole. Look at the situation as a chance for development and improvement and learn about different ways of responding to this situation. Reduce emotional stress, experience the problem, distance yourself from it, take the position of an observer, move away from the usual problematic way of responding; 2. Inventory. Research and awareness of the causes that lead to stress and cause emotional specialists' burnout and may cause conflicts; 3. Situational encouragement. This step requires looking for external and internal resources of the individual to activate one's skills and successes to resolve the conflict; 4. Verbalization. Focus on solving problematic situations and modeling new behavior patterns and creating new ways of responding to stressful situations; 5. Expanding goals. Creating new goals, opportunities and ways to resolve conflicts that the individual may use in future. The ability to see the future prospects, which in one way or another are based on experience, is formed. To strengthen self-confidence in specialists, to determine steps, actions, alternative life opportunities. Work on positive future attitudes that increase stress resistance and prevent emotional burnout.

Key words: burnout syndrome, positive psychotherapy, supervision, five stages of psychotherapeutic process, socionomic specialists.

УДК 378.124.08

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/12>**Надвинична Т.Л.**

Західноукраїнський національний університет

Шаюк О.Я.

Західноукраїнський національний університет

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗВО

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань, пов'язаних з необхідністю відмови сучасної вищої школи від традиційної «трансляційної» моделі передачі навчальної інформації від викладача до студента та перехід до інноваційної, яка передбачає розширення і поглиблення практико-зорієнтованої складової освітнього процесу та ґрунтується на т. з. компетентнісному підході. Останній має на меті зміщення акценту із номінально визначеного об'єму інформації, який має отримати студент під час навчання у ЗВО, до сформованого у нього набору фахових компетенцій, як планованих освітніх результатів. Авторами акцентовано увагу на тому, що однією з основних перешкод на цьому шляху є деяка неготовність самих учасників освітнього процесу до запланованих змін та прийняття новацій. При цьому визначено, що незважаючи на важливість участі кожного у цих перетвореннях, ключовою фігурою залишається викладач, для якого основним інструментом його діяльності залишається власна особистість, а про рівень фаховості свідчить також набір його власних компетенцій, яким він володіє як педагог вищої школи. Аналізуючи наукові дослідження та законодавчі документи, які регламентують необхідний перелік останніх, автори вказують на особливу роль та значення однієї з них – творчої компетенції, яка є ключовою у становленні нового типу особистості, готової до викликів нового часу, самоосвіти, саморозвитку, креативності, внутрішньої мобільності. При цьому всесторонньо аналізується поняття творчого потенціалу, як ресурсу, резерву та можливості у її формуванні та розвитку. Доведено, що викладацька діяльність у ЗВО має свою специфіку, адже має одночасно поєднувати дві невід'ємні складові – наукову і педагогічну. Тобто викладач має не лише у доступній формі транслювати здобувачам знання, отримані дослідниками у визначеній галузі, а й самому бути джерелом цих пошукувань, тобто активно розвиватися як науковець та пропонувати свій погляд на предмет дослідження та залучати до цього процесу студентів. А зробити це можливо лише застосовуючи творчий підхід як до власної діяльності так і для налагодження освітньої взаємодії із здобувачами освіти. Відтак визначається пріоритетна роль творчості, як інноваційності, креативності та нестандартності у процесі одночасного формування системи професійних компетенцій і викладача і студента. Зважаючи на специфіку викладацької діяльності у ЗВО запропоновано перелік психолого-педагогічних умов, які мають сприяти розвитку творчого потенціалу педагога вищої школи та утвердження його як ключового компонента у системі його професійної компетентності.

Ключові слова: творчість, творчий потенціал, компетенції, творча компетенція, професійна компетентність, вища освіта.

Постановка проблеми. Динамічність та швидкі темпи суспільного розвитку, які нині можна спостерігати у всіх сферах життєдіяльності, диктують все нові та більш складні вимоги до особистості кожного з нас. Серед найбільш бажаних – готовність до самовдосконалення і саморозвитку, вміння аналізувати ситуацію і знаходити оптимальні варіанти вирішення актуальних проблем, швидка орієнтація в мінливих умовах та адаптація до них тощо,

змушують переорієнтовуватися багато соціальних інституцій, які відповідають за підготовку особистості до таких викликів. Мовиться, насамперед, про освітню систему в цілому та окремі її сектори. Адже саме вони відповідають за формування і розвиток громадян, котрі будуть володіти необхідним набором особистісних та професійних характеристик, що стануть затребуваними у даному суспільстві. Зокрема, нині акценти ставляться на такий освітній процес

і його організацію, який би сприяв розвитку аналітичного, критичного, а головне, творчого мислення її учасників. При цьому необхідність творчого розвитку усіх учасників освітнього процесу сьогодні визнана пріоритетним вектором у життєдіяльності всіх навчальних закладів. Особливо актуальним це стає тоді, коли мовиться про ЗВО, адже саме тут здобувачі освіти визначаються зі своєю професійною ідентифікацією, а цей процес потребує докладання значних зусиль, які спрямовані на подолання перешкод і труднощів.

Необхідною ж ланкою, яка забезпечує безпосередній зв'язок між освітньою системою і студентом, є викладач, адже саме його професійна реалізація як творчої особистості стає запорукою формування непересічного здобувача освіти. Відтак пріоритетом сучасного ЗВО стає підтримка та плекання викладача нового формату – інтелектуального та креативного, відкритого до нових думок та ідей, готового підтримувати та розвивати як свій творчий потенціал, так і творче мислення своїх студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, дослідження питання творчості та різноманітних її аспектів, як важливого компонента особистісного і професійного розвитку, давно займають пріоритетне місце у роботах багатьох як вітчизняних та і зарубіжних науковців, які здійснюють свої пошукування у сфері психології, педагогіки, філософії тощо: В. С. Біблер, М. О. Бердяєв, Л. С. Виготський, Дж. Гілфорд, А. Б. Коваленко, А. Маслов, Я. О. Пономарьов, В. В. Рибалка, В. А. Романець, З. Фройд та ін. На важливість врахування цього аспекту у контексті аналізу професійної компетентності освітян вказували Г. О. Балл, Т. Б. Бугайчук, О. І. Гура, Є. О. Клімова, М. С. Головань Б. М. Коржумбаєва, А. В. Фурман, В. Ф. Шаріпов, С. К. Шандрук, І. К. Ярмола та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Проаналізувати роль і значення творчого потенціалу викладача ЗВО, як ресурсу, резерву та можливості у формуванні та розвитку системи професійної компетентності не лише педагога, а й студента. Визначити умови та фактори, які впливають на його розвиток в освітньому просторі університету, враховуючи специфіку викладацької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що уся освітня система нашої країни вже кілька років переживає значні трансформаційні перетворення. Більшість реформ у даній сфері сконцентрована навколо перетворення т. з. заста-

рілої «трансляційної» моделі передачі знань до інноваційної, заснованої на ідеї розуміння, прийняття, активності, саморозвитку та самоосвіти [5]. І якщо середня ланка освіти, а особливо молодша школа, вже міцно стала на шлях перетворення і оновлення, то вища все ще визначається як із загальною моделлю, так і з форматом подачі знань. Вагомими перешкодами на цьому шляху залишається традиційна репродуктивність системи передачі знань, «масовість» вищої школи та нові виклики – дистанційність, дуальність, он-лайн формат тощо. Все це привело до виникнення значного конфлікту між технологічним бумом в освіті (нові концепції, методики, прийоми, технології тощо) та великим масивом традиційно налаштованої педагогічної громадськості, яка часто не готова до новацій. І пов'язано це, насамперед, з тим, що формування нового типу особистості, готової до викликів нового часу, самоосвіти, до внутрішньої мобільності, передбачає наявність у неї певного рівня розвитку креативності, здатності вільно мислити та приймати нестандартні рішення, а такими якостями володіють ще не всі [2; 6–8; 12]. Зауважимо, що такі виклики стоять перед усіма учасниками освітнього процесу – здобувачами, адміністрацією ЗВО, але все ж таки центральною фігурою при цьому залишається викладач, для якого основним інструментом його діяльності залишається власна особистість, а про рівень фаховості свідчить не просто досвід чи науковий ступінь, а цілий набір компетенцій, яким він має володіти як педагог вищої школи.

Така позиція узгоджується з основними принципами т. з. компетентнісного підходу, який ціла низка вітчизняних науковців (С. Бабак, Л. Дольніков, К. Рудніцька, М. Айзенбарт та ін.) пропонують розглядати в якості засадничого щодо впровадження у вищій школі. Їх узагальнений аналіз уможливило виокремлення деяких позицій, які узгоджуються не лише з необхідністю трансформувати існуючу освітню систему, а й якісно її покращити, а саме: збереження переваг і визнання важливості змістовної сторони освіти, але при цьому зміщення акценту на компетенції як плановані освітні результати та посилення компонента студентоцентрованості з одночасною орієнтацією на вимоги, які диктує ринок праці до здобувачів освіти як майбутніх фахівців і можливістю останніх рухатися до мети за індивідуальною освітньою траєкторією [1; 3]. А забезпечити таке поєднання можливо лише за умови розширення та поглиблення практико-орієнтованої складової освітнього процесу. Тобто, на думку представни-

ків компетентнісного підходу, забезпечити якість надання освітніх послуг може той викладач, який не лише володіє знаннями, уміннями і навичками у певній галузі, а й сам практикує їх використання у повсякденному та професійному житті.

Зважаючи на таку позицію дослідники даної тематики пропонують розглядати компетенції як складні утворення, що одночасно функціонують на трьох рівнях: розуміння (базовий набір знань, необхідних для ведення професійної діяльності); діяльності (вміння ці знання використовувати в цій професійній діяльності); буття (система професійних і загальнолюдських цінностей, здатність до співіснування з іншими людьми в соціумі) [1; 10].

З огляду на вищезначене, поняття «компетенція» набуває наступного змісту:

- це форма поєднання особистісних якостей, знань, умінь і навичок, що дає змогу ставити і досягати мети в своїй професійній діяльності;
- це освітній результат, який виражається в підготовленості, в реальному володінні методами, засобами діяльності, в можливості впоратися з поставленими завданнями;
- сукупність особистісних характеристик (мотиви, переконання, цінності), що забезпечує виконання професійної діяльності;
- ступінь відповідності фахівця вимогам професії [2].

Зрозуміло, що перелік компетенцій, якими має володіти сучасний викладач ЗВО, дуже великий. Нам імponує варіант, запропонований Р. О. Винничук, який розподіляє їх на 2 великі групи: 1) загальні, що містять професійну, дослідницьку, методичну, творчу складову та 2) спеціальні, які передбачають сформованість комунікативних, емоційних, соціальних, ціннісних та мотиваційних компетенцій. Науковець наголошує, що перша з них належить до безпосереднього предмета викладання й дослідницької діяльності викладача, а друга – до вмінь і здатностей ефективно взаємодіяти з безпосередніми «споживачами» його послуг – студентами [3, с. 53]. Відтак постає питання про те, як поєднати всі ці елементи та перетворити набір розрізнених компетенцій в єдину систему, яка у наукових джерелах позначається терміном «компетентність», тобто вміння користуватися знаннями в безпосередній діяльності й застосовувати всі набуті навички на практиці [там само].

Зауважимо, що специфіку викладацької діяльності у закладі вищої освіти визначає саме той факт, що вона одночасно має поєднувати дві

невід’ємні складові – наукову і педагогічну. Тобто викладач має не лише у доступній формі транслювати здобувачам знання, отримані дослідниками у визначеній галузі, а й самому бути джерелом цих пошукувань, тобто активно розвиватися як науковець та пропонувати свій погляд на предмет дослідження. Відтак, він має виступати ще й у ролі методолога, який в очах студента зводить своєрідний «місток», вказує шлях поєднання наукового знання та його можливості застосування у професійній практиці, яку в подальшому буде здійснювати останній. А зробити це можливо лише за умови, коли і у наукову, і у педагогічну діяльність викладача включений елемент творчості. Адже мистецтво викладання полягає саме у тому, щоб знайти нові, креативні, нестандартні підходи, які змусять майбутніх фахівців зацікавитися науковими здобутками та зрештою самим долучитися до їхнього розвитку. Такий підхід ґрунтовно висвітлений у роботах професора А. В. Фурмана, який пропонує власну *модель взаємозумовленого генезису науки і практики*, яка не лише наочно демонструє неподільність і взаємодоповнення теоретичних і практичних напрацювань, а й визначає єдину мету, до якої вони спільно мають прагнути – розв’язання конкретної психосоціальної проблеми [11].

Таке розуміння повністю співпадає із сучасним поглядом на те, як має бути побудована взаємодія у системі «викладач-студент», відповідно до якого «те, що буде у студента, має бути і у викладача». Це означає, що центральним суб’єктом освітнього процесу є здобувач освіти, до якого ринок праці висуває щораз нові вимоги, а завдання закладу освіти – задовільнити їх. Іншими словами – створити такі психолого-педагогічні умови, які б забезпечували формування необхідного набору компетенцій не лише у викладачів, а й у студентів.

Більшість авторів [2; 8; 9] при розгляді останніх розділяють їх на внутрішні та зовнішні. Перші передбачають задіяння т. з. творчого потенціалу особистості. Незважаючи на звичність та широку вживаність такого поняття як «потенціал», як «сукупності засобів, умов, необхідних для ведення, підтримки, збереження чого-небудь» [9], більшість авторів досі сперечаються щодо його змістового наповнення, адже часто для цього використовують такі синоніми як «ресурси» (отримані раніше), «резерви» (доступні для використання в теперішньому) і «можливості» (що відкривають перспективи в майбутньому). При цьому мовиться про цілий набір характеристик: відкритість новому досвіду та прагнення до само-

розвитку і самореалізації; рефлексія як внутрішня оцінка власних дій; досвід діяльності в невизначених умовах й можливість спокійно сприймати невдачу; самосвідомість, сміливість, інтуїція, потреба в успіху, віра в свої сили, енергія відкритість новому досвіду, внутрішній локус оцінювання, здатність до незвичайного поєднання тощо, які на різних етапах розвитку особистості можуть трансформуватися та динамічно змінювати одна одну. Так, в процесі творчої діяльності реалізуються можливості, які перетворюються в резерви для накопичення досвіду і потім перетворюються в ресурси для подальшого її здійснення, але вже на новому рівні. Крім цього, обов'язковими компонентами творчого потенціалу є ще й психологічні установки, мотиви, особистісні якості, особистий та когнітивний досвід тощо [2]. Звичайно, становлення та розвиток більшості зазначених характеристик залежить від бажань та прагнень самої особистості і тих зусиль, які вона до цього докладає.

Але при цьому достатньо важливими є і зовнішні умови, у яких вона формується, і які або підтримують цей процес та стимулюють його, або ж навпаки, стримують і заважають. Коли мовиться про особистість викладача, то важливо врахувати, як створені в ЗВО психолого-педагогічні умови впливають на активізацію його творчого потенціалу. Адже інноваційна спрямованість та нестандартність ідей, поглядів і підходів передбачає наявність певної психологічної захищеності у свободі самовираження та можливість обстоювати свою власну позицію щодо тих чи інших професійних питань та життєвих позицій. Стосовно професійної діяльності педагога вищої школи названі фактори перетворюються у наступні умови: відсутність критики професійних дій викладача з боку адміністрації, заохочення його творчої діяльності, надання свободи для самовираження і самореалізації.

Грунтовний аналіз цілої низки наукових джерел [2; 8; 9 та ін.], присвячених дослідженню психолого-педагогічних умов, які впливають на розвиток творчого потенціалу викладача ЗВО, уможливив виокремлення найбільш важливих з них, а саме:

- інноваційна спрямованість ЗВО, яка передбачає не лише підтримку індивідуальних творчих прагнень окремих викладачів, зокрема їхньої потреби в освоєнні нових освітніх моделей, підходів, технологій, заохочення до продукування нестандартних ідей, проективної та моделюючої діяльності, спонукання до особистісної та профе-

сійної відкритості, гнучкості творчого мислення; спроможності визнати власну педагогічну самооцінність та можливостей розуміння і прийняття особистості студента у всіх його індивідуальних проявах, а також формування та збереження загальноуніверситетського вектору, який чітко орієнтує усіх учасників освітнього процесу на креативність та новачі. При цьому слід зауважити, що специфіка освітнього процесу у ЗВО вже ж передбачає дотримання цілої низки нормативно-регуляційних вимог (необхідність визнавати та підтримувати загальноприйняті освітні парадигми, стандарти освітніх програм, навчальних планів, необхідність використовувати в професійній викладацькій діяльності рекомендовані методичні матеріали та процедури тощо);

- створення динамічної та гнучкої системи педагогічного стимулювання розвитку творчого потенціалу викладача в процесі освоєння педагогічних інновацій. Зокрема мовиться не лише про можливість матеріальної підтримки чи посадового просування по кар'єрній драбині, а й можливість саморозвитку та самовдосконалення шляхом долучення до інноваційних здобутків світової науково-педагогічної спільноти (міжнародне стажування, обмін досвідом, підвищення кваліфікації тощо);

- врахування індивідуальної траєкторії розвитку творчого потенціалу кожного викладача, відповідно до його особистих циклів становлення, трансформації, осмислення і переоцінки досвіду освоєння інновацій;

- **реалізація за допомогою управління процесом освоєння педагогічних інновацій, педагогічної гармонії досліджуваних процесів, актуалізацією і закріпленням потреби в творчих ідеях та інноваціях.**

Зважаючи на вищеобстоювану нами ідею про те, що сформувані та розвинути творчу компетентність викладача неможливо без безпосередньої участі у цьому процесі студентів, пропонуємо врахувати деякі аспекти цієї взаємодії, а саме:

- створити сприятливу довірливу атмосферу освітньої взаємодії, яка б стимулювала творчий розвиток її учасників;

- позбутися внутрішніх стереотипів у своєму ставленні до студентів, навчитися розпізнавати потенційні творчі здібності в кожному з них;

- організовувати не лише інноваційні навчальні заняття, а й долучатися до повсякдення здобувачів освіти і там помічати прояви творчого підходу до вирішення різноманітних життєвих задач;

– підтримувати та заохочувати прагнення останніх у пошуку нестандартних, креативних підходів.

Висновок. Зважаючи на все вищезначене зауважимо, що лише спільна творча діяльність може забезпечити якість очікуваного освітнього результату та сприяти розвитку професійних компетенцій не лише викладача, а й студента. Тобто творчість і є тим системоутворюючим фактором,

який об'єднує усі ключові компетенції, які висуває сучасність до особистості нового формату. Творчий потенціал викладача ЗВО має свою специфіку, що виражається в складній інтеграції науково-педагогічних знань, здібностей і способів дій, а відтак він є конкретним проявом професійної компетенції, який може бути зреалізований повною мірою лише тоді, коли будуть створені для цього сприятливі психолого-педагогічні умови.

Список літератури:

1. Айзенбарт М. Я. Сутність понять «компетентність» і «компетенція» в сучасній науковій парадигмі. *Молодь і ринок*. 2017. № 3. С. 88–92.
2. Буренина В. И., Кочетова Н. Г. Модель развития творческого потенциала преподавателя технического вуза. *Самарский научный вестник*. 2017. Т. 6. № 3 (20). С. 270–274.
3. Винничук Р. О. Компетентнісний підхід до розвитку навичок сучасного викладача. ЗВО *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020 р. Т. 2. № 69, с. 52–56.
4. Головань М. С. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. Збірник статей. Ялта : РВВ КГУ, 2014. Вип. 44. Ч. 3. С. 79–88.
5. Закон України про вищу освіту, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
6. Карпенко З. Психологія творчості В. А. Роменця в постнекласичному художньо-філософському дискурсі. *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 57–62.
7. Клименко В. В. Психологія творчості : [навч. посіб.]. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 480 с.
8. Коваленко А. Б. Теоретико-методологічні засади дослідження творчого потенціалу. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність»*. К. : Либідь, 2006. С. 165–174.
9. Коваленко Л. Г. Деякі аспекти проблеми формування у вищій школі творчого потенціалу фахівця технологічної освіти. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Педагогічні науки. Черкаси. 2009. С. 53–57.
10. Сукаленко Т. М., Позднякова О. О. Компетентність і компетенція – ключові поняття компетентнісного підходу в сучасній освіті. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Філологічні науки». 2018. № 46. С. 164–168.
11. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування : [монографія]. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
12. Шандрук С. Творчість як употужнення здібностей особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 86–91.

Nadvynychna T.L., Shaiuk O.Ya. THE SPECIFICS OF CREATIVE POTENTIAL DEVELOPMENT IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER OF HIGHER EDUCATION

The article considers topical issues related to the need to abandon the modern high school from the traditional “translational” model of teaching information from teacher to student and the transition to innovative, which involves expanding and deepening the practice-oriented component of the educational process and is based on a competency-based approach. The latter aims to shift the emphasis from the nominally defined amount of information that a student must receive while studying at the university, to the formed set of professional competencies as planned learning outcomes. The authors emphasize that one of the main obstacles on this path is some unpreparedness of the participants of the educational process for the planned changes and the adoption of innovations. They determined that, despite the importance of everyone’s participation in these transformations, the key figure is the teacher, for whom the main tool is his own personality, and the level of professionalism is confirmed by his own competencies as a high school teacher. Analyzing scientific research and legislative documents governing the necessary list of the latter, the authors point to the special role and importance of one of them – creative competence, which is the key to a new type of personality, ready for today’s challenges. self-education, self-development, creativity, internal mobility, and therefore they comprehensively analyze the concept of creative potential as a resource, reserve and opportunities in its formation and development. scientific and pedagogical. This means that the teacher must not only pass on to students in an accessible form the knowledge gained by this scientists in specific field, but also to be the source

of this search, ie to actively develop as a scientist and offer their views on research and involve students in this process. And this can be done only by applying a creative approach to their own activities and establishing educational interaction with students. Therefore, the authors have identified the priority role of creativity as innovation, creativity and non-standard in the process of simultaneous formation of a system of professional competencies of both teacher and student. Given the specifics of teaching in high school, the authors propose a list of psychological and pedagogical conditions that should promote the development of creative potential of higher education teachers and its formation as a key component in the system of his professional competence.

Key words: *creativity, creative potential, competences, creative competence, professional competence, higher education.*

Нестеренко М.О.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті представлені результати емпіричного дослідження, спрямованого на визначення відмінностей у показниках особистісної, гендерної і професійної ідентичності у старших підлітків. Виявлена нерівномірність їх розвитку. У старшому підлітковому віці розвиток особистісної та гендерної ідентичності випереджає розвиток професійної ідентичності. Встановлено, що найбільш поширеним статусом особистісної ідентичності є дифузія, що характеризує період побудови власної ідентичності, підлітки зосереджені на пошуку самих себе та ще не пережили кризи ідентичності. Темп становлення особистісної ідентичності у хлопців і дівчат не значний. Водночас старші підлітки ще не мають міцних визначених цілей, цінностей і переконань щодо майбутньої професійної діяльності, вони лише починають будувати певні професійні плани. Порівняння особливостей професійної ідентичності між дівчатками та хлопчиками старшого підліткового віку не визначило статевих розрізень у розвитку професійної ідентичності. Під час дослідження характеру гендерної ідентичності старших підлітків виявлено, що переважають статуси дифузія та досягнута гендерна ідентичність, що зумовлено якісними змінами у структурі гендерної самосвідомості, старші підлітки або достатньо чітко диференціюють власні гендерні характеристики, мають чіткі цілі, цінності і переконання, позитивно ставляться до себе як представника певної гендерної групи, або відмовляються від активного гендерного вибору та самовизначення. Формування гендерної ідентичності у підлітків відбувається за андрогінним і гендернотипізованим типами. Розвиток гендерної ідентичності у дівчат старшого підліткового віку вищий, ніж у хлопців-однолітків. Значна кількість хлопців старшого підліткового віку ще не визначились із гендерною роллю, не диференціюють гендерні характеристики, знаходяться у стані уникнення рішень. Натомість для дівчат більш характерна криза гендерної ідентичності, яку вони намагаються активно вирішити, використовуючи різні варіанти.

Ключові слова: ідентичність, особистісна ідентичність, професійна ідентичність, гендерна ідентичність, підлітковий вік.

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни, що відбуваються в Україні, характеризуються розмиванням орієнтирів, необхідних для особистісного, гендерного та професійного самовизначення особистості. Відповідно, проблема пошуку ідентичності як інтегративного психологічного феномену, що забезпечує людині цілісність, самототожність, визначеність і неперервність у часі власної особистості, важлива для сучасної молоді, а дослідження психологічних особливостей формування ідентичності, є вкрай необхідними.

Найбільш актуальні дослідження ідентичності в психології підліткового віку, зокрема старшого підліткового, який вважається періодом інтенсивного розвитку рефлексії, самовизначення. У цьому віці відбуваються особистісні зміни, пов'язані з формуванням різних дериватів ідентичності (особистісної, національної, гендерної, професійної). Стресовий стан суспільства,

фізична і психічна нестабільність, очікування з боку соціального оточення та проблеми розвитку ставлять старших підлітків в нелегке становище, що негативно позначається на пошуку власної ідентичності, провокують виникнення її кризи. Дослідники вказують, що девіантна поведінка старших підлітків може бути обумовлена невисоким рівнем розвитку їхньої ідентичності. У зв'язку з цим перед психологами постає важлива науково-практична задача створення обґрунтованих психологічних засобів психологічної допомоги, спрямованої на інтенсифікацію розвитку у підлітків особистісної, гендерної та професійної ідентичності, що є важливим для розвитку їх особистості. Саме високий запит практики зумовлює актуальність психологічних досліджень даної наукової проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературні дані свідчать про те, що проблема ідентичності і різні її деривати, зокрема особис-

тісна, гендерна та професійна протягом останніх років аналізується з позицій різних теоретичних концепцій та підходів. Т. Яблонська описує чотири напрями психологічних досліджень феномену ідентичності [9, с. 379–381]: психоаналітичний, у якому розглядається ідентичність як глибинне явище (К. Горні, Е. Еріксон, М. Малер та ін.); в контексті теорій вікових криз як вікове новоутворення, релевантне поняттям «самовизначення» і «самосвідомість» (А. Ватерман, І. Дубровіна, І. Кон, Дж. Марсія та ін.); особистісно-орієнтований (Т. Бюдженталь, Т. Говорун, А. Мирошніченко, Р. Мей, Л. Шнейдер та ін.); епігенетичний підхід розглядає ідентичність як властивість особистості, що розвивається, змінюється упродовж життя (Д. Адамс, О. Кікінежді, Дж. Марсія, Л. Шнейдер та ін.). Важливо зазначити, що трактування поняття «ідентичність» у сучасних психологічних дослідженнях є неоднозначним.

У сучасній психологічній науці в одних випадках ідентичність розуміється як сукупність самотутніх характеристик людини, в інших – як самоідентичність, самосвідомість, усвідомлення відмінності від інших суб'єктів, суб'єктивний еквівалент «Я». Більшість вітчизняних дослідників розглядають ідентичність як інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність, розвивається в процесах самовизначення, самоорганізації та персоналізації [9].

Е. Еріксон, визначаючи ідентичність як відчуття тотожності самому собі і неперервності власного існування в часі й просторі, а також на усвідомленні факту, що дану тотожність й неперервність визнає оточення, довів, що криза ідентичності є закономірним явищем процесу розвитку особистості, особливо у період юності та підліткового віку [11]. У цей період, як зазначає О. Краєва, «відбувається пошук себе і свого місця в світі, постає необхідність здійснити особистісний вибір» [4, с. 46]. Т. Яблонська підкреслює роль ідентичності у формуванні мотивації, у процесі прийняття життєвоважливих рішень у ситуації вибору [9, с. 378].

Статусна модель ідентичності Дж. Марсія широко використовується в дослідженнях підлітків [12]. Для дослідника ідентичність – це внутрішня структура потягів, звичок, вірувань і попередніх ідентифікацій, що розвивається у процесі прийняття життєвих рішень, усвідомлення своїх властивостей. Такий стан структурної зміни особистості вперше з'являється в підлітковому віці. Дж. Марсія виокремлює чотири статуси ідентич-

ності залежно від комбінації наявності або відсутності кризи у житті, особистісно значущих цілей, цінностей, переконань [8, с. 139]: 1) досягнута або зріла ідентичність характеризується завершенням кризи, появою самототожності, переходом від пошуку себе до практичної самореалізації; 2) мораторій – це період побудови своєї ідентичності, стан кризи ідентичності, активний пошук варіантів її розв'язання. Молодь в цьому статусі зосереджена на пошуках «самих себе»; 3) передчасна ідентичність – прийняття на себе обов'язків, не проходячи через кризу ідентичності; 4) дифузна, розмита ідентичність притаманна людині, яка ще не переживала кризи ідентичності, стан уникнення рішень і відмова від пошуку власної ідентичності. За відсутності чіткого почуття ідентичності люди відчують ряд негативних станів, у тому числі песимізм, апатію, депресію, тривогу, почуття безпорадності.

У своїх дослідженнях особливостей становлення ідентичності у підлітковому віці Т. Яновська виявила, що підліткам властивий емоційно-полярний тип міри урівноваженості, що характеризується залежністю стосунків із іншими від міри уподобань. У них спостерігається рівновага між позитивними і негативними самоідентифікаціями. Серед ідентифікаційних характеристик переважає показник «соціальне Я» [10, с. 402].

Інші українські дослідниці О. Горецька, О. Краєва, порівнюючи психологічні особливості ідентичності підлітків 13–14 років, встановили, що криза ідентичності найбільш розгортається у дітей 14 років, що виявляється у неадекватних і невизначених характеристиках ідентичності, психологічному дисбалансу часової перспективи «сьогодення-майбутнє» [1, с. 57–58].

Характерним для більшості наукових праць із цієї проблематики є виділення таких її видів як соціальна, особистісна, гендерна, професійна, етнічна, національна ідентичності особистості. При цьому особистісна ідентичність вивчається як самореферентність, тобто відчуття та усвідомлення унікальності «Я» в його екзистенції та неповторності особистісних якостей, при наявності власної приналежності до соціальної реальності [7]. Під гендерною ідентичністю розуміють усвідомлення власної гендерної належності, ставлення до себе як представника певної статі, освоєння відповідних їй патернів поведінки й формування гендерних властивостей [5, с. 329]. Одночасно, професійна ідентичність – це результат професійного самовизначення, що проявляється у самоусвідомленні представником певної

професії, прийнятті професійних характеристик (норм, ролей, статусів) [3, с. 53].

В підлітковому віці деякі види ідентичності досягають завершеності, набуваючи надалі нових вимірів, а деякі, починають зароджуватися. Зокрема, в даному віці поряд із процесом розвитку особистісної ідентичності починається становлення професійної, що пов'язано з вибором майбутньої професії, уявленнями про себе та свою позицію в професії, готовність до оволодіння професійною діяльністю та її удосконалення. Також перед підлітком постає задача, складність якого полягає в тому, що в цьому віці, за Е. Еріксоном, відбувається переструктурування сукупності дитячих ідентифікацій в нову конфігурацію завдяки відмови від деяких із них та прийняття інших [11]. Крім того, трансформація гендерної культури, що відбувається в сучасному суспільстві, поява нових зразків гендерних ролей, гендерних стереотипів впливають на процес гендерної соціалізації, визначаючи специфіку гендерної ідентичності підлітків [2; 7]. У зв'язку з цим, вивчення особливостей розвитку особистісної, професійної та гендерної ідентичності в підлітковому віці, як з боку умов їх формування, так і з боку аналізу їх окремих складових, рівнів сформованості, визначення зв'язків між ними є вкрай необхідним.

Незважаючи на те, що у психології є чимало робіт, у яких розглядаються ідентичність і її види, досліджень, в яких вивчалися особистісна, професійна, гендерна ідентичність в старшому підлітковому віці, який вважається початковим етапом їх становлення, фактично відсутні.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей особистісної,

професійної та гендерної ідентичності у старших підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети у дослідженні, яке проводилося під нашим керівництвом в межах магістерської роботи Бухайдзе І. О., були застосовані наступні психодіагностичні методики: «Вивчення особистісної ідентичності» (МВОІ) Л. Шнейдер, «Вивчення професійної ідентичності» (МВПІ) Л. Шнейдер, «Вивчення гендерної ідентичності» (МВГІ) Л. Шнейдер, які побудовані за принципом прямого та асоціативного тесту, та дозволяють визначити п'ять рівнів розвитку різних типів ідентичності: досягнуту позитивну, мораторій, передчасну, дифузну, псевдоідентичність; методика С. Бем (BSRI) завдяки якій виявляємо андрогінність, фемінність і маскулінність особистості.

У дослідженні прийняли участь 47 учнів старшого підліткового віку (22 хлопчика та 25 дівчат) Харківських загальноосвітніх шкіл. На момент проведення дослідження більше 90 % учнів мали вік 15 років.

Результати отриманих даних оброблялись методом багатомірної статистики за допомогою пакета SPSS Statistics 20.0. Були використані методи множинної статистики (ф* критерій Фішера, χ^2 – критерій Пірсона).

Результати проведеного дослідження характеру особистісної, професійної та гендерної ідентичності приведено в таблиці 1. Вкажемо, що дострокова (передчасна) ідентичність по даній групі підлітків не виявлена. Це може свідчити про те, що старші підлітки самостійні, не мають тенденцію до соціальної залежності

Таблиця 1

Розподіл статусів сформованості особистісної, професійної і гендерної ідентичності у старших підлітків

Респонденти		Статус ідентичності				χ^2 – критерій Пірсона
		дифузна	мораторій	досягнута	псевдоідентичність	
Особистісна ідентичність						
%		48,9	12,8	34,1	4,2	18,001**
Дівчата	%	48	8	40	4	14,84**
Хлопці	%	50	18,2	27,3	4,5	9,636*
Професійна ідентичність						
%		23,4	46,8	17,0	12,8	13,012**
Дівчата	%	28	48	20	4	10,04**
Хлопці	%	18,2	45,5	13,6	22,7	7,812*
Гендерна ідентичність						
%		27,7	25,5	46,8	0	20,829**
Дівчата	%	5	7	13	0	13,88**
Хлопці	%	36,4	22,7	40,9	0	8,181*

Примітка: статистично значуща різниця показників при $p = 0,05$ – *; $p = 0,01$ – **.

характерологічних особливостей, переживають кризу ідентичності.

Серед статусів сформованості особистісної ідентичності в старшому підлітковому віці домінують статуси дифузної ідентичності (23,4 %) і мораторію (44,7 %), зокрема, вони не мають розрізень за статтю. Це може свідчити про недостатню задоволеність підлітків собою, сумніви у власній особистості та майбутньому, про значне розходження між Я-реальним і Я-ідеальним, кризу ідентичності та прагнення її вирішити, використовуючи різні варіанти. Виявлено учнів із псевдоідентичністю (12,8 %), для яких характерна ригідна Я-концепція, заперечення власної унікальності, або, навпаки, підкреслення її, що може переходити у стереотипію. При чому у хлопчиків даний рівень особистісної ідентичності більш виражений (22,7 %), ніж у дівчаток (4 %). Одночасно, кількість підлітків, для яких характерна досягнута позитивна ідентичність, достатньо значна (19,1 %).

Отже, можемо стверджувати, що старший підлітковий вік є періодом побудови особистістю власної ідентичності, вирішення кризи самовизначення, прийняття рішень щодо життєвих виборів та розвитку особистості. При цьому темп становлення особистісної ідентичності в даному віці не значний, що підтверджується кількістю учнів, у яких вона знаходиться в статусі дифузної і мораторію (23,4 % і 44,7 %). Дані результати узгоджуються з даними Н. Рождественської, І. Можарського, І. Макарян [8].

Розглянемо особливості професійної ідентичності старших підлітків (див. табл. 1). Як бачимо для досліджуваних даної вікової групи характерно переважання статусу мораторію (46,8 %), майже однакова вираженість показників дифузного (23,4 %) і досягнутого (17,0 %) статусів, достатньо високі показники псевдоідентичності (12,8 %). Отже, більшість старших підлітків знаходяться в стані вибору професії, починають будувати певні професійні плани, вони не мають міцних визначених цілей, цінностей і переконань щодо майбутньої професійної діяльності. Серед старших підлітків є такі, що переоцінюють власні можливості у виборі майбутньої професії. Також невисокі показники досягнутої професійної ідентичності підлітків свідчать про те, що лише незначна кількість їх мають уявлення про професії, важливі професійні характеристики особистості, розмірковують про можливі варіанти професійного становлення, намагаються більше дізнатися про різні шляхи отримання професій.

Порівняння особливостей професійної ідентичності між дівчатками та хлопчиками старшого підліткового віку не визначило статевих розрізень у розвитку професійної ідентичності. Так, у хлопчиків і дівчаток переважає статус мораторію (45,5 % і відповідно 48 %), статус досягнутої позитивної ідентичності властивий в однаковій мірі, як хлопчикам, так і дівчаткам. Можемо стверджувати, що більшість старших підлітків незалежно від статі або професійно самовизначились, або активно намагаються обрати професію, використовуючи різні варіанти. Натомість, в групі дівчат достатньо високий процент дифузної ідентичності (28 % і відповідно 18,2 %), а в групі хлопців значно вищі показники псевдоідентичності (22,7 % та 4 %). Отримані показники можуть свідчити про прагнення до незалежності у виборі професії хлопців старшого підліткового віку, а також схильність переоцінювати власні можливості. Дівчата більш обережні у виборі майбутньої професійної діяльності, розглядають різні варіанти професій. Отже, можемо зробити висновок, що у майже половини учнів старшого підліткового віку професійна ідентичність знаходиться на рівні мораторію, незначна кількість підлітків мають досягнуту професійну ідентичність.

Результати проведеного дослідження статусів сформованості гендерної ідентичності в старшому підлітковому віці показали, що переважає статус досягнутої ідентичності (46,8 %), у майже половини досліджуваних однакова вираженість показників дифузної (27,7 %) і статусу мораторії (25,5 %). Вкажемо, що рівень псевдоідентичності по даній групі підлітків не виявлено. Отже, виявилось, що майже половина учнів старшого підліткового віку в цілому достатньо чітко диференціюють власні гендерні характеристики, мають чіткі цілі, цінності і переконання, позитивно ставляться до себе як представника певної гендерної групи. Підлітки з «дифузною ідентичністю» можуть вступити в стадію «мораторію» і потім перейти до «зрілої ідентичності». Але вони можуть відмовитися від активного вибору і самовизначення, піти по шляху дифузії. Натомість переконані, що за своїми характеристиками вони цілком задовольняють гендерні стереотипи, позитивно оцінюють себе та власні особистісні якості, як представника певної статі, майже третина досліджуваних учнів. Також їм важливо розвивати в собі як маскулінні, так і фемінні якості, зокрема, такі як сила особистості, аналітичність, комунікативність, вміння підтримати інших, компетентність, ніжність. Отже, майже половина учнів старшого

Таблиця 2

Розподіл типів гендерної ідентичності старших підлітків

Респонденти		Тип гендерної ідентичності			χ^2 – критерій Пірсона
		фемінний	маскулінний	андрогінний	
%		21,3	27,6	51,1	6,935*
Дівчата	%	32	16	52	5,998*
Хлопці	%	9,1	40,9	50	6,221*

Примітка: * статистично значуща різниця показників при $p=0,05$.

підліткового віку мають сформовану гендерну ідентичність, однак значна частина їх не диференціює гендерні характеристики.

Як бачимо (див. табл. 1) рівень розвитку гендерної ідентичності у дівчаток старшого підліткового віку вищий, ніж у хлопчиків-однолітків. Значна кількість хлопчиків старшого підліткового віку знаходяться в статусі дифузної або розмитой гендерної ідентичності (36,4 %), що може свідчити про свого роду продовження дитинства, стан уникнення рішень і відмову від пошуку власної чоловічої ідентичності. Такі старші підлітки ще не визначились із гендерною роллю, не диференціюють гендерні характеристики, не приймають себе як чоловіка. Відповідно, за відсутності чіткого почуття гендерної ідентичності відчувають ряд негативних станів, у тому числі песимізм, апатію, депресію, ненаправлену злість. Натомість 28 % дівчаток старшого підліткового віку мають статус мораторію, що характеризується як криза ідентичності, яку вони намагаються активно вирішити, використовуючи різні варіанти.

В результаті дослідження типів гендерної ідентичності (андрогінність, фемінність і маскулінність) у старших підлітків було зафіксовано, що більшість досліджуваних виявилась з андрогінними показниками (51,1 %), серед яких 50 % підлітків чоловічої статі (52 % – жіночої), про що свідчить таблиця № 2. Очевидним є те, що фемінність (21,3 %) зустрічається рідше, ніж інші типи гендерної ідентичності. Що стосується маскулінного типу гендерної ідентичності, то він виявляється набагато частіше (27,6 %). Учня з таким типом гендерної ідентичності властиві типово чоловічі риси.

Порівняємо розподіл типів гендерної ідентичності старших підлітків у залежності від статі. Серед випробуваних дівчат найчастіше зустрічаються такі прояви гендерної ідентичності, як андрогінний (52 %) та фемінний (32 %). Натомість у хлопців найчастіше виявляється андрогінна (50 %) та маскулінна (40,9 %) ідентичність. Отже, можемо стверджувати, що в старшому підлітковому віці гендерна ідентичність формується за андрогінним та статевотипізованим типами. Ці результати співпадають з результатами інших дослідників (О. Кочарян, О. Кубриченко).

Також були виявлені серед старших підлітків фемінні хлопчики (9,1 %) та маскулінні дівчата (16 %), тобто хлопці, що виявляють жіночі форми поведінки на фоні пригнічення маскулінності та дівчатка, що виявляють чоловічі форми поведінки.

Виявлення достовірності розрізень між показниками рівнів розвитку особистісної, професійної та гендерної ідентичності в старшому підлітковому віці проводилося за допомогою φ^* критерію Фішера. Співвідношення розвитку даних типів ідентичності представлено на рис. 1.

Порівняння процентних показників рівня досягнутої особистісної (34,2 %), професійної (17,0 %) та гендерної (46,8 %) ідентичності показало, що більш інтенсивно в старшому підлітковому віці відбувається розвиток гендерної та особистісної ідентичності. Відомо, що у підлітковому віці починається процес самовизначення, який продовжується в юнацькому віці. Можемо припустити, що розвиток останніх типів ідентичності відбувається більш інтенсивно, оскільки саме в цей період підлітки починають усвідомлювати власну особистісну ідентичність і гендерну. У підлітковому віці основним психологічним новоутворенням є Я-концепція, як цілісне уявлення людини про себе як особистість. Окрім того, відбувається закріплення гендерної ідентичності хлопчиків і дівчаток, здійснюються якісні зміни у структурі гендерної самосвідомості, причому гендерна ідентичність стає центральним компонентом.

Розвиток професійної позитивної ідентичності відбувається менш інтенсивно, оскільки процес професійного самовизначення тільки починається, старші підлітки починають замислюватися про вибір професії, для них важливо те, що їх самовизначення результат осмисленого самостійного рішення.

Результати аналізу достовірності розрізень між особистісною ідентичністю та професійною за параметрами розвитку рівнів підтвердили наявність достовірних розрізень між дифузною ідентичністю ($\varphi^*=2,613$; $p\leq 0,01$), ідентичністю, що знаходиться в статусі мораторію ($\varphi^*=3,757$; $p\leq 0,01$) та досягнутої ($\varphi^*=1,648$; $p\leq 0,05$). Розрізнення між показниками псевдоідентичності осо-

бистісної ідентичності та професійної не є статистично значущі. Отже, це може свідчити про те, що у старшому підлітковому віці особистісна та професійна ідентичності розвиваються незалежно одна від одної.

Таблиця 3

Значущі розрізнення між процентними показниками статусів сформованості особистісної, професійної, гендерної ідентичності по групах досліджуваних у залежності від типу ідентичності

Рівень ідентичності	Значення φ^* критерія Фішера		
	ОІ – ПІ	ОІ – ГІ	ПІ – ГІ
Дифузна	2,613**	2,134*	0,482
Мораторій	3,757**	1,685*	2,172*
Досягнута	1,648*	1,171	3,185**
Псевдоідентичність	1,542	—	—

Примітка: статистично значуща різниця показників при $p \leq 0,05$ – *; $p \leq 0,01$ – **;

ОІ – особистісна ідентичність; ПІ – професійна ідентичність;

ГІ – гендерна ідентичність

Аналогічно досліджувались розрізнення між показниками рівнів гендерної ідентичності та професійної. Виявлено статистично достовірні розрізнення між статусом мораторію ($\varphi^*=2,172$; $p \leq 0,05$) та досягнутою ($\varphi^*=3,185$; $p \leq 0,01$) професійної особистісної ідентичності та гендерної. Не є статистично значущими розрізнення між дифузним рівнем даних видів ідентичності.

В старшому підлітковому віці більш інтенсивно відбувається розвиток особистісної та

гендерної ідентичності, ніж професійної. При цьому розвиток досягнутої професійної ідентичності пов'язаний із розвитком особистісної ($\varphi^*=1,648$; $p \leq 0,05$) і гендерної ($\varphi^*=3,185$; $p \leq 0,01$). Також не було виявлено статистично достовірних розрізень у розвитку досягнутої позитивної особистісної ($\varphi^*=0,31$), професійної ($\varphi^*=0,92$) та гендерної ідентичності ($\varphi^*=0,763$) між хлопцями та дівчатами старшого підліткового віку. Ці результати співпадають з результатами інших дослідників [8].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В ході проведеного емпіричного дослідження були отримані нові дані та підтвердженні результати, отримані іншими авторами. Розвиток особистісної, професійної та гендерної ідентичності в старшому підлітковому віці має свої особливості. Для підліткового віку характерно формування почуття ідентичності. Основна кількість старших підлітків знаходяться в стадії становлення особистісної ідентичності (дифузної та мораторію), що є особливістю даного вікового періоду. Формування гендерної ідентичності відбувається як андрогінного типу особистості. У більшості учнів темп розвитку особистісної та гендерної ідентичності випереджає темп розвитку професійної ідентичності. Професійна ідентичність знаходиться на низькому рівні, тобто вибір професії актуалізується дещо пізніше.

Подальші наукові розвідки в цьому напрямі варто спрямовувати на розробку стратегії психологічного супроводу становлення особистісної, професійної та гендерної ідентичності у старших підлітків.

Список літератури:

1. Горещька О. В., Краєва О. А. Порівняльний аналіз психологічних особливостей ідентичності підлітків 13–14 років на етапі перебігу кризи. *Збірник наукових праць*. Психологічні науки. 2014. Вип. 21 (103). С. 57–62.
2. Кікінежді О. М. Методологічні засади дослідження гендерної ідентифікації в онтогенезі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Гендерні дослідження». 2017. Вип. 3. С. 58–69.
3. Клибанівська Т. М. Професійна ідентичність: теоретичний аспект. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 1. Т. 2. С. 52–56.
4. Краєва О. А. Проблема кризи ідентичності в період нормативної кризи підліткового віку. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. № 1 (56). С. 46–50.
5. Кубриченко Т. В. Ідентичність особистості у гендерному вимірі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Вип. 2 (2). 2012. С. 323–330.
6. Мирошніченко А. В. Психологічні особливості ідентичності підлітків: гендерний аспект. *Вісник післядипломної освіти* : зб. наук. пр.: у 2-х ч. / голов. ред. В. В. Олійник. Київ : АТОПОЛ, 2013. Ч. 2. С. 201–208.
7. Рождественская Н. А., Можарский И. Л., Макарян В. В. Связь личностной и профессиональной идентичности у старшеклассников. *Национальный психологический журнал*, 2018. № 1 (29). С. 38–49.

8. Шамлян К. Професійна ідентичність особистості. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 137–142.
9. Яблонська Т. М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*: за ред. академіка С. Д. Максименка. Київ : Ніка-Центр. Вип. 38. 2010. С. 378–387.
10. Яновська Т. А. Особливості становлення ідентичності у підлітковому віці. *«Молодий вчений»*. 2016. № 11 (38). С. 401–404.
11. Erikson Erich H. *Childhood and Society*. New Jork, Norton, 1963. 445 p.
12. Marcia J. E. Theory and measure: the identity status interview. In: Watzlawik M., Born A., editors. *Capturing Identity: Quantitative and Qualitative Methods*. Lanham: University Press of America, 2007. P. 1–14.

Nesterenko M.O. FEATURES OF IDENTITY DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE

The article presents the results of an empirical study aimed at identifying differences in indicators of personal, gender and professional identity in older adolescents. Irregularity of their development is revealed. In adolescence, the development of personal and gender identity precedes the development of professional identity. It has been established that the most common status of personal identity is diffusion, which characterizes the period of building one's own identity, older adolescents are focused on finding themselves and have not yet experienced an identity crisis. The rate of formation of personal identity in boys and girls is not significant. Comparison of the characteristics of professional identity between girls and boys of older adolescence has not identified gender differences in the development of professional identity. Older adolescents, regardless of gender, do not yet have strong defined goals, values and beliefs about the future professional activities, they are just starting to make certain professional plans. The study of the gender identity of older adolescents revealed the predominance of diffusion status and achieved identity due to changes in the structure of gender self-awareness, older adolescents or clearly differentiate their own gender characteristics, have clear goals, values and beliefs, positive attitude towards themselves as a representative of a certain groups, or refuse active gender choice and self-determination. The formation of gender identity in older adolescence occurs in androgynous and gender-typed types. The development of gender identity in older adolescent girls is higher than in boys of the same age. A significant number of boys of this age have not yet decided on their gender role, do not differentiate gender characteristics, and are in a state of avoiding decisions. Instead, girls are more characterized by a crisis of gender identity, which they are actively trying to solve using different options.

Key words: identity, personal identity, professional identity, gender identity, adolescence.

Скрипник Н.Г.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ЗАХИСНО-ДОЛАЮЧА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНОЮ УСПІШНІСТЮ АДАПТАЦІЇ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей захисно-долаючої поведінки студентів із різним рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану. Визначені відмінності напруженості захисних механізмів і схильності до використання певних копінг-стратегій між групами студентів із високим і низьким рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану. У студентів із високим рівнем адаптації порівняно зі студентами з низьким її рівнем більш напруженими виявилися захисні механізми заперечення та компенсації, але менш напруженими механізми регресії та проєкції. Студенти з високим рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану більш схильні до використання копінг-стратегій вирішення проблем і пошуку соціальної підтримки, але менш схильні до використання стратегій запобігання порівняно зі студентами з низьким рівнем адаптації. Мінімальні відмінності між групами спостерігаються за використанням копінг-стратегій вирішення проблем. Спільними для обох груп студентів виявилися позитивні кореляції показників копінг-стратегій вирішення проблем і захисного механізму компенсації, копінг-стратегій пошуку соціальної підтримки і захисного механізму заміщення, а також негативна кореляція показників копінг-стратегій запобігання і захисного механізму заперечення. Специфічними для студентів із високим рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану виявилися позитивні кореляції показників копінг-стратегій пошуку соціальної підтримки та захисного механізму компенсації, копінг-стратегій запобігання та захисного механізму проєкції, копінг-стратегій вирішення проблем і захисних механізмів заміщення та інтелектуалізації. Специфічними для студентів із низьким рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану виявилися позитивні кореляції захисного механізму регресії з копінг-стратегіями пошуку соціальної підтримки та запобігання, а також негативні кореляції механізмів проєкції та інтелектуалізації з копінг-стратегією пошуку соціальної підтримки.

Ключові слова: адаптація до дистанційного навчання в умовах воєнного стану, захисно-своладоюча поведінка, копінг-стратегії, механізми психологічного захисту, студенти.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з організацією дистанційного навчання студентів, визначенням психологічних чинників і передумов успішної адаптації до нього студентів набули значної актуальності у зв'язку з пандемією коронавірусної хвороби. Початок воєнних дій в Україні, що позначився на усіх сферах суспільного життя, зокрема на організації роботи закладів вищої освіти, надав проблемі адаптації студентів до дистанційного навчання вже в умовах війни ще більшої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах сучасних дослідників визначаються шляхи оптимізації адаптації студентів до умов дистанційного навчання [5], позитиви та недоліки дистанційної освіти [11], особистісні характеристики студентів, що впливають на їх здатність адаптуватись до умов дистанційного

навчання [13], долати пов'язані з ним стресогенні ситуації [7], що привертає увагу до стрес-долаючої поведінки студентів.

Розробка проблеми стрес-долаючої поведінки тісно пов'язана в психології з вирішенням питання співвідношення психологічного захисту і копінг-поведінки як психологічного подолання стресу. Деякі дослідники припускають паралельну дію механізмів психологічного захисту й подолання в процесі адаптації. При цьому передбачається, що існують загальні захисні механізми Его, які можуть виступати в захисному й копінговому варіантах, які відрізняються спрямованістю всередину або назовні [15]. Захисні механізми також розглядають як різновид або складову долаючої поведінки. Так Ф. Ю. Василюк відзначає, що «функція, яка приписується захисним процесам, полягає в наданні часу для підготовки інших,

більш продуктивних процесів подолання стресу» [6, с. 27]. На думку Л. І. Анциферової, інтенсифікація психологічного захисту є складовою частиною системної відповіді на виникнення важких життєвих умов. Захисна неусвідомлена активність особистості забезпечує «ресурсозберігаючу» поведінку в змінних умовах та при зростаючих вимогах середовища, коли при спробі перетворити травмуючу ситуацію всі ресурси виявляються вичерпаними, або ситуація оцінюється особистістю як така, що не піддається змінам, а власні ресурси характеризуються як недостатні [1].

До змінних, які можуть зумовлювати копінг-стратегії особистості, відносять: значущість події в житті людини, силу стресової дії, тривалість дії, складність подолання, можливість прогнозу і ступінь суб'єктивного контролю ситуації людиною. Зі зростанням невизначеності ситуації зменшується ступінь прогнозованості події, і, як наслідок, стає неможливим застосування копінг-стратегій, пов'язаних із плануванням своїх дій із подолання стресової події [2].

Спроба об'єднати в єдине ціле систему захисних механізмів і копіngu призвела до розробки конструкту захисно-долаючої поведінки як погодженої й упорядкованої системи неусвідомлюваних механізмів психологічного захисту й усвідомлених копінг-механізмів, інтенсивність функціонування яких детермінується через реалізацію стратегій поведінки, опосередкованих зовнішньою й внутрішньою психічною активністю суб'єкта [9].

У дослідженні В. Ф. Боснюк визначені достовірні зв'язки механізмів психологічного захисту з копінг-стратегіями, які в напружених ситуаціях взаємодоповнюють та компенсують один одного. Науковцем визначена факторна структура захисно-долаючої поведінки, що включає окремі фактори захисних механізмів і копінгів, а також фактор, який за своєю суттю виступає об'єднуючим конструктом копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. До даного фактору увійшли копінг-стратегії уникнення, прийняття відповідальності, дистанціювання, самоконтролю, конфронтаційний копінг, а також такі механізми психологічного захисту, як проєкція, заміщення та регресія [4].

У доробках сучасних українських науковців представлені результати досліджень копінг-стратегій, захисних механізмів та їх взаємозв'язку у студентів і курсантів. Так у доробку Л. М. Леженіної встановлені особливості взаємозв'язку копінг-стратегій і захисних механізмів курсан-

тів [10]. У роботі Н. Є. Афанасьєвої і Л. В. Ричкової визначено, що у курсантів переважають копінг-стратегії, орієнтовані на активну дію, а у студентів – на аналіз ситуації й зниження значущості негативної ситуації [2]. Дослідниками вивчаються виразність та зв'язки копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту та саморегуляції студентів [16], зокрема в умовах стресових ситуацій, в якості яких розглядаються ситуації іспитів під час екзаменаційної сесії [14].

Слід зазначити появу досліджень, спрямованих на вивчення копінг-стратегій як фактору адаптації вимушених мігрантів до несприятливих умов життєдіяльності, зокрема до воєнного конфлікту, вимушеного переселення із зони бойових дій, зміни звичного способу життя тощо [3]. Що стосується вивчення особливостей використання копінг-стратегій і захисних механізмів у контексті забезпечення адаптації студентів до дистанційного навчання в умовах воєнного стану, то ця проблема спеціально не досліджувалась.

Мета статті полягає у виявленні особливостей психологічного захисту і копінг-стратегій, а також їх взаємозв'язку у студентів із різним рівнем адаптації до навчання в дистанційній формі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося із використанням методик: «Адаптованість студентів у виші» Т. Д. Дубовицької та А. В. Крилової, «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х. Р. Конте в адаптації Л. П. Гребеннікова, «Індикатор стратегій подолання стресу» Д. Амірхана в адаптації Н. О. Сироти і В. М. Ялтонського. Математико-статистична обробка даних передбачала використання U-критерію Мана-Вітні для незалежних вибірок, кореляційного аналізу за Пірсоном. Із використанням на етапі формування вибірки дослідження методики «Адаптованість студентів у виші» Т. Д. Дубовицької та А. В. Крилової було відібрано дві групи студентів із високими та низькими показниками адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану, у кожній по 40 студентів ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Результати дослідження копінг-стратегій, які застосовуються студентами обох досліджуваних груп, свідчать, що студенти з високим рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану більш схильні до використання копінг-стратегій вирішення проблем і пошуку соціальної підтримки, але менш схильні до використання стратегій запобігання порівняно зі студентами з низьким рівнем адаптації (табл. 1).

Таблиця 1

Усереднені показники копінг-стратегій за групами студентів із різним рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану

Копінг-стратегії	Рівень адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану		p
	низький	високий	
Вирішення проблем	20,90±5,16	23,38±4,48	,049
Пошук соціальної підтримки	21,03±6,17	25,48±6,21	,007
Запобігання	23,58±6,98	20,20±5,32	,003

Мінімальні відмінності між групами спостерігаються за використанням копінг-стратегії вирішення проблем.

Виходячи з поширеної класифікації копінг-стратегій, можна зазначити, що студенти з високим рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану більш схильні до використання активних стратегій, а студенти з низьким рівнем адаптації – до використання пасивної стратегії уникнення, яка сприяє формуванню дезадаптивної, псевдодолаючої поведінки [8].

Отримані результати дозволяють припустити, що чим більше студенти уникають пошуку соціальної підтримки, уникають вирішення проблем, тим менш активні вони у вирішенні питань, пов'язаних із дистанційним навчанням в умовах воєнного стану. Можлива і зворотна тенденція: чим ефективніше студенти використовують особистісні та середовищні ресурси для пошуку способів вирішення навчальних та інших проблем, тим менше вони орієнтовані на уникнення ситуацій, що турбують.

Аналіз вираженості механізмів психологічного захисту у студентів обох досліджуваних груп показав, що студенти з високим рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану порівняно зі студентами з низьким рівнем адаптації характеризуються більш напруженими захисними механізмами заперечення та компенсації, але менш напруженими механізмами регресії та проєкції (табл. 2).

За результатами проведеного кореляційного аналізу визначено, що у студентів із високим рівнем адаптованості до дистанційного навчання в умовах воєнного стану показник копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки утворює позитивні зв'язки із показниками захисних механізмів заміщення ($r=0,435$, $p<0,01$) і компенсації ($r=0,444$, $p<0,01$).

Отже, у слабо контрольованих ситуаціях, що характеризуються складністю або й неможливістю прямого змінення джерела стресу, звернення до копінг-стратегії, що ґрунтується на допомозі інших людей, супроводжується зняттям напруги через дію захисного механізму заміщення та неусвідомлену компенсаторну активність.

Таблиця 2

Усереднені показники захисних механізмів за групами студентів із різним рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану

Захисні механізми	Рівень адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану		p
	низький	високий	
Заперечення	70,83±15,04	81,50±14,71	,000
Витіснення	77,65±10,33	73,03±18,49	,288
Регресія	83,70±19,74	60,58±20,97	,000
Компенсація	67,58±19,59	78,90±15,41	,010
Проекція	63,15±18,59	51,90±15,96	,005
Заміщення	55,35±19,96	54,75±17,28	,806
Інтелектуалізація	56,55±15,09	64,55±18,44	,155
Реактивне утворення	49,18±19,18	49,83±15,35	,803

Стратегія уникнення у студентів із високим рівнем адаптованості до дистанційного навчання в умовах воєнного стану виявилася позитивно пов'язана із захисним механізмом проєкції ($r=0,551$, $p<0,01$), а негативно – із захисним механізмом заперечення ($r=-0,698$, $p<0,01$).

Стратегія вирішення проблем у студентів даної групи виявилася позитивно пов'язаною із захисними механізмами компенсації ($r=0,569$, $p<0,01$), заміщення ($r=0,578$, $p<0,01$), інтелектуалізації ($r=0,503$, $p<0,01$).

У студентів із низьким рівнем адаптованості до дистанційного навчання в умовах воєнного стану показник копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки утворює негативні зв'язки із показниками захисних механізмів проєкції ($r=-0,479$, $p<0,01$) та інтелектуалізації ($r=-0,323$, $p<0,05$).

Отже, копінг-стратегія, заснована на допомозі інших людей, за даною групою студентів суперечить певним варіантам неусвідомленої активності: приписування навколишнім різних негативних якостей, думок, почуттів, що формує раціональну основу для неприйняття інших і прийняття на цьому тлі себе, підміну переживань логічними резонами, довільну схематизацію

й тлумачення подій з подальшим сформуванням почуття суб'єктивного контролю над ситуацією.

Водночас активізація копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки у студентів із низьким рівнем адаптованості до дистанційного навчання в умовах воєнного стану супроводжується зростанням напруженості захисних механізмів регресії ($r=0,445$, $p<0,01$) і заміщення ($r=0,464$, $p<0,01$).

Показник копінг-стратегії уникнення у студентів даної групи утворює позитивний зв'язок із показником захисного механізму регресії ($r=0,641$, $p<0,01$) і негативний – із показником механізму заперечення ($r=-0,453$, $p<0,01$), тобто уникнення проблем може супроводжуватися поверненням до онтогенетично більш незрілих форм поведінки й задоволення потреб, але водночас пов'язане зі складністю заперечення обставин, які фруструють чи викликають тривогу, тих аспектів зовнішньої реальності, які, будучи очевидними для навколишніх, не визнаються самою особистістю.

Копінг-стратегія вирішення проблем за групою студентів із низьким рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану позитивно пов'язана з захисним механізмом компенсації ($r=0,420$, $p<0,01$).

Звертає на себе увагу, що показник копінг-стратегії запобігання утворює негативний зв'язок із захисним механізмом заперечення за обома групами досліджуваних. Отже, у студентів як із високим, так і з низьким рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану запобігання вирішення проблем у складних життєвих ситуаціях супроводжується зростанням усвідомлення певних подій, елементів життєвого досвіду або почуттів, які можуть бути болісні. Водночас механізм заперечення деякі автори пов'язують зі здатністю особистості зберігати внутрішню емоційну рівновагу навіть в об'єктивно складних життєвих ситуаціях, що в цілому сприяє адаптації до складних умов життєдіяльності [12].

Також спільними для обох груп студентів виявилися позитивні кореляції показників копінг-стратегії вирішення проблем і захисного механізму компенсації, копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки і захисного механізму заміщення.

Висновки. За результатами проведеного емпіричного дослідження визначена більша напруженість захисних механізмів заперечення та компенсації й менша напруженість захисних механізмів регресії та проєкції, більша схильність до використання копінг-стратегій вирішення проблем і пошуку соціальної підтримки при меншій схильності до використання стратегії запобігання у студентів із високим рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану порівняно зі студентами з низьким її рівнем.

Незалежним від рівня адаптації студентів до дистанційного навчання в умовах воєнного стану виявився прямий взаємозв'язок показників копінг-стратегії вирішення проблем і захисного механізму компенсації, копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки і захисного механізму заміщення, а також обернений зв'язок показників копінг-стратегії запобігання і захисного механізму заперечення.

Водночас визначені специфічні для студентів із різним рівнем адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану зв'язки копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту. При високому рівні адаптації визначені позитивні кореляції показників копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки та захисного механізму компенсації, копінг-стратегії запобігання та захисного механізму проєкції, копінг-стратегії вирішення проблем і захисних механізмів заміщення та інтелектуалізації. При низькому рівні адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану визначені позитивні кореляції захисного механізму регресії з копінг-стратегіями пошуку соціальної підтримки та запобігання, а також негативні кореляції механізмів проєкції та інтелектуалізації з копінг-стратегією пошуку соціальної підтримки.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні специфіки захисно-долаючої поведінки студентів із різним рівнем адаптації до дистанційного навчання, що реалізується в різних умовах (студенти, що перебувають в наближених до бойових дій регіонах України, студенти, що мають статус внутрішньо переміщених осіб, або вимушені були переїхати за кордон).

Список літератури:

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15, № 1. С. 3–18.
2. Афанасьєва Н. Є., Ричкова Л. В. Особливості копінгових стратегій адаптації курсантів і студентів УЦЗУ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип. 6. С. 3–12.
3. Богучарова О. І., Ткаченко Н. В. Копінг-стратегії як фактор «позитивної» адаптації вимушених мігрантів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 22. С. 27–36.

4. Боснюк В. Ф. Зв'язок механізмів психологічного захисту з копінг-стратегіями у рятувальників. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2011. Вип. 41. С. 33–42.
5. Бужинська С. М., Стрюкова С. Є. Адаптація студентів ЗВО до дистанційного навчання: психологічний аспект. *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI століття: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Чернівці, 1 травня 2020 р. Чернівці : МЦНД, 2020. Т. 3. С. 58–60.*
6. Василюк Ф. Е. Психология переживаний: анализ критических ситуаций. М. : Изд-во МГУ, 1984. 200 с.
7. Єгорова В., Чачко С. Особливості життєстійкості студентів закладів вищої освіти в умовах дистанційного навчання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2021. Вип. 15 (60). С. 58–66.
8. Карамушка Л. М., Снігур Ю. С. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 1, Вип. 55. С. 23–30.
9. Корицова Г. С. Защитно-совладающее поведение субъекта в профессиональной педагогической деятельности : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Иркутск, 2007. 533 с.
10. Леженіна Л. М. Особливості совладаючої поведінки майбутніх офіцерів Служби безпеки України на різних етапах навчання. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 54. С. 155–163.
11. Прибилова В. М. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти*. 2013. Вип. 4. С. 27–37.
12. Санникова О. П., Кузнецова О. В. Адаптивность личности. Одесса : Издатель М. П. Черкасов, 2009. 258 с.
13. Скрипник Н. Г. Особистісно-регуляторний компонент адаптаційного потенціалу студентів із різною успішністю адаптації до навчання в дистанційній формі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2021. Т. 32 (71), № 1. С. 126–131.
14. Степаненко Л. В. Копінг-стратегії та психологічний захист як механізми саморегуляції особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 1. С. 37–41.
15. Naan N. Coping and defending. Process of self-environment organization. N. Y. : Academic Press, 1977. 346 p.
16. Mednikova A. I. Defense mechanisms and personalself-regulation of the students wish deferent self-attitude traits. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Scientific journal*. 2014. № 1. Vol. 1. P. 290–296.

Skrypnyk N.H. PROTECTIVE-CONTROL BEHAVIOR OF STUDENTS WITH DIFFERENT SUCCESS OF ADAPTATION TO DISTANCE LEARNING IN THE MARTIAL LAW CONDITIONS

The article presents the results of an empirical study of the features of protective and coping behavior of students with different levels of adaptation to distance learning in the martial law conditions. Differences in the intensity of protective mechanisms and the tendency to use certain coping strategies between groups of students with a high and low level of adaptation to distance learning in martial law are determined. Students with a high level of adaptation compared to students with a low level of it, the protective mechanisms of denial and compensation were more intense, but the mechanisms of regression and projection were less intense. Students with a high level of adaptation to distance learning during the martial law are more likely to use coping strategies to solve problems and seek social support, but less likely to use a prevention strategy compared to students with a low level of adaptation. Minimal differences between groups are observed using a coping strategy to solve problems. Common for both groups of students were positive correlations of indicators of coping strategy and protective mechanism of compensation, coping strategy of social support and protective mechanism of substitution, as well as negative correlation of indicators of coping strategy of prevention and protective mechanism of denial. Positive correlations of indicators of coping strategy of social support search and protective mechanism of compensation, coping strategy of prevention and protective mechanism of projection, coping strategy of problem solving and protective mechanisms of substitution and intellectualization turned out to be specific for students with a high level of adaptation to distance learning during the martial law. Positive correlations of the protective regression mechanism with coping strategies of social support and prevention, as well as negative correlations of projection and intellectualization mechanisms with coping strategy of social support search were specific for students with a low level of adaptation to distance learning in the martial law conditions.

Key words: adaptation to distance learning in the martial law conditions, protective-control behavior, coping strategies, mechanisms of psychological protection, students.

Чугуєва І.Є.

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Мухіна Л.М.

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЖОБ-ХОПЕРІВ ЯК ПРЕДСТАВНИКІВ СПЕЦИФІЧНОЇ ВІКОВОЇ ГРУПИ

У статті розкриваються психологічні особливості джоб-хперів, які є представниками специфічної вікової групи з характерною поведінкою у професійній сфері. Висвітлюються причини виникнення джоб-хперів, особливості розповсюдження цього явища, специфіка цього феномену в сучасному суспільстві як у світі, так і в Україні. Показано взаємозв'язок виникнення джоб-хперів в умовах економічних і соціальних трансформацій, глобалізації, кризових явищ та неочікуваних викликів у сучасному суспільстві. Виокремлено психологічну сутність даного явища в аспекті вікових особливостей особистості.

Явище джоб-хперів пов'язане з нестабільною зайнятістю, коли людина добровільно, і часто змінює місце роботи, іноді професію, спеціальність, сферу праці. Вплив на прояв джоб-хперів у молодих людей мають різні чинники, зокрема зовнішні: соціально-економічні умови, вимоги ринку праці, підвищення рівня техніко-технологічного рівня, сучасні форми професійного навчання. Також внутрішні чинники: мотивація особистості, потреба у само-реалізації, пізнавальні потреби, потреба в професійному самоствердженні.

Джоб-хперінг задає вектор побудови таких суспільних відносин, за яких індивід відчуває себе вільним від певних обмежень у сфері своєї професійної перспективи. Група джоб-хперів об'єднує переважно людей від 18 до 30 років, що припадає на вік власне юності та ранньої дорослості. Вік джоб-хперів пов'язаний з активним професійним розвитком особистості, зокрема в цей період відбувається професійне самовизначення, професійне навчання, формується готовність до професійної діяльності, проходить професійна адаптація, оформлюється професійна ідентичність.

Джоб-хпери відрізняються тим, що стабільність і усталеність у професійній сфері не виступає для них цінністю, більш значущим для них є амбітність, прагнення реалізації власних професійних уявлень у теперішньому часі, не відкладаючи на перспективу. Емпіричне дослідження психологічних особливостей джоб-хперів дозволило виявити суттєві, статистично підтверджені відмінності у порівнянні з працюючими молодими людьми, які не схильні до частих змін роботи.

Ключові слова: джоб-хпери, професійна сфера особистості, професійна ідентичність, професійне самовизначення, самореалізація, професійна поведінка.

Постановка проблеми. Життя сучасного суспільства постійно набуває стрімких, системних змін практично в усіх сферах, що суттєво підвищує нестабільність і непередбачуваність у перспективах окремої людини та суспільства в цілому.

Сучасний стан мінливості у професійному просторі в глобальному світі, скорочення інноваційних циклів у багатьох галузях виробництва, стрімке підвищення рівня комп'ютерних технологій у професійній діяльності підштовхує до знаходження і проектування індивідуальної траєкторії професійного становлення сучасної людини з урахуванням вимог і можливостей

динамічного ринку праці. Професійний простір сьогодні вимагає від працівника більшої адаптивності, більшої гнучкості, більшої мотивації досягнення і більшого набору гнучких навичок (soft skills), які тісно пов'язані з особистісними якостями що є важливими у будь-якій професії. Крім того й жорсткі професійні навички (hard skills), якими виступають професійні знання й компетенції, також постійно змінюються, що є додатковим чинником нестабільності. Всі ці обставини зумовлюють невпинний рух і мінливість у глобальному соціально-психологічному просторі, а за таких умов не можуть не виникати реакції на рівні особистісних установок і поведінки сучас-

них працівників. Однією з таких нових тенденцій є поява джоб-хоперів. Це переважно молоді люди, які схильні часто змінювати місце роботи, вид професійної діяльності, а іноді й взагалі професійну сферу [9]. Більшість сучасних роботодавців вважають джоб-хоперів небажаною категорією працівників, але вона рік у рік збільшується. Рекрутери і hr-менеджери багатьох фірм часто намагаються розпізнати джоб-хоперів ще на етапі працевлаштування щоб відсікти їх як претендентів на робоче місце. Інші компанії, навпаки, намагаються за допомогою hr-менеджерів протидіяти текучості кадрів через індивідуальну і групову роботу з працівниками, зокрема із джоб-хоперами. Однак обидва шляхи сьогодні не є абсолютно ефективними тому й проблема джоб-хоперів існує і розповсюджується.

Аналіз останніх публікацій. Сучасне суспільство часто називають кризовим суспільством, або суспільством трансформаційним. Найбільш вразливими під впливом кризи у період соціальної трансформації виявляються можливості людей задовольняти базові потреби та реалізовувати свій потенціал у нових умовах, до яких вони повинні пристосуватися. Все частіше з'являються тенденції, пов'язані з постійною зміною місць роботи, схильність до надто швидких кар'єрних стрибків, це формує сьогодні окрему соціальну групу зі специфічною професійною поведінкою – джоб-хоперів (від англ. job-hoppers), або джоб-джамперів (від англ. job-jumpers) – стрибунів по роботах [11]. Взагалі вважають, що джоб-хоппінг – це перехід із однієї роботи на іншу, кожні один чи два роки за власним бажанням працівників, а не тому, що їх звільнили. Однак, оскільки це явище досить нове, ще не існує чітких критеріїв щодо термінів чи кількості місць роботи, за якими працівнику надається подібний статус. Існують і такі джоб-хопери, які змінюють роботу кілька разів на рік [13].

Джоб-хопери зустрічаються у великому спектрі професій та майже у всіх категоріях працівників, від висококваліфікованих до некваліфікованих, у високо-технологічних професіях, де потрібні спеціальні знання і підготовка та зовсім простих. Дуже часто джоб-хопери починають рано працювати, ще на етапі отримання вищої освіти. Часто джоб-хопери зустрічаються серед спеціалістів з IT-технологій, дизайну, логістики, вони складають переважну кількість працівників колл-центрів, компаній інтернет-торгівлі, інтернет-послуг, також серед працівників великих торговельних центрів та послуг розсилки [3].

Найчастіше джоб-хоперами виявляються представники покоління зумерів – це люди, які народилися з 1997 до 2012 року та наймолодші представники покоління міленіалів, які народилися в період з 1981 до 1996 року. Серед цієї вікової групи дуже багато тих, хто має освіту, пов'язану з інформаційними технологіями і отримали такі спеціальності, яких раніше просто не існувало. Молоді люди значно гнучкіші та динамічніші. Вони більше подорожують, більше цінують себе та свій час, більше прагнуть саморозвитку та самореалізації. Зумери не люблять очікувати і не схильні братися за ті проєкти, де вони не бачать для себе розвитку. Вони значно амбітніші і часто бажають мати достатньо великий дохід ще на старті кар'єри та планують його збільшити у перший рік роботи [5]. Молодь легше розлучається зі старим, більш відкрита для нових пошуків. У кар'єрі це проявляється у вигляді скорочення терміну роботи на одному місці та готовності змінювати не тільки компанії, а навіть і професії. Так, згідно зі статистикою Bureau of Labor Statistics, у середньому люди віком до 25 років на одному місці працюють менше року. Тоді як для 26–34-річних цей показник становить 2,8 років, 35–44-річних – це 4,9 років, 45–54-річних – 7,6 років, а для людей віком 55 і більше років він перевищує 10 років [10].

Зі зростанням відсотка представників покоління зумерів у глобальному соціумі змінюються загальні тенденції поведінкових стандартів, а також, надзвичайно швидкий розвиток технологій і поява нових професій. За таких умов успіху досягають саме ті, хто не боїться експериментувати, пробувати щось нове, першим входить у нову сферу чи засвоює нову професію. А це, у свою чергу, обумовлює необхідність швидко змінювати ролі і знаходитися весь час в процесі пошуку [12].

Опитування, проведене в 2020 році Jobstreet.com показало, що майже 68,5 % представників покоління міленіалів не мають бажання затримуватися на одній роботі протягом тривалого часу, а навпаки, схильні переходити на інші робочі місця навіть працюючи менше року. Працівники прагнуть заробляти більше грошей і при цьому розширювати зв'язок із зовнішнім світом [14]. Однак, такі «стрибки по роботах» негативно впливають на роботодавців та на інших працівників. Компанії витрачають більше грошей на залучення і підготовку нових працівників, а у працюючих співробітників збільшується робоче навантаження, внаслідок чого продуктивність праці погіршується [16].

Компанія UPulse провела дослідження за темою "What's Next for Work" («Що далі на роботі») в якому в опитуванні взяли участь 1450 молодих людей. Це були представники покоління міленіалів та зумерів. У ньому експерти запитували обстежуваних учасників про те, що змушує їх змінювати роботу. Результати дослідження показали, що 20 % міленіалів та 27 % зумерів звільнюються, тому що втрачають відчуття, що чомусь навчаються, засвоюють щось нове. І навпаки, наявність навчальних програм на роботі приваблює та надихає молодих працівників [15].

Протягом багатьох років вчені розробляли теорії професійного розвитку починаючи з 1950-х років, коли була запропонована сценарна теорія Е. Берна, потім у 1970-х – теорія професійного вибору Дж. Холланда, у 1980-х – мотиваційна теорія Е. Десі і Р. Райана, а на початку 2000-х П. Мучінські зробив теоретичні узагальнення щодо професійного розвитку і кар'єри [2], [4], [7]. Всі ці теорії збігаються в тому, що найбільш вирішальним етапом у професійному розвитку особистості є етап юнацтва і молодості.

Юнацький вік пов'язаний з розширенням часового горизонту – майбутнє стає головним мірилом теперішньої і перспективної ситуації розвитку [4]. Змінюється основна спрямованість особистості й одночасно також і новоутворення особистісної сфери, що може бути визначено як устремління у майбутнє, визначення подальшого життєвого шляху, спрямованість на вибір та входження в професію. Зверненість в майбутнє, побудова життєвих планів та перспектив – це ключовий фактор життя юнака, про це свідчать багато досліджень, зокрема В. В. Барабанової і М. Є. Зеленової [1], О. Б. Каганова [4], О. В. Литвинчук [6], Я. І. Поторій [8] та ін.

Підсумовуючи вищезазначене, враховуючи що вік найбільшого прояву джоб-хопінгу припадає саме на період від власне юності (18–20 років) до завершення 1-го етапу ранньої дорослості (20–30 років) можна припустити, що дана стратегія професійної поведінки зумовлена певною мірою віковими і пов'язаними з ними, психологічними особливостями людей, які схильні до джоб-хопінгу.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз явища джоб-хопінгу дозволив визначити, що у осіб юнацького віку, які схильні до джоб-хопінгу професійна перспектива уявляється нелінійною і передбачає різноманітні варіанти й спроби її здійснити. А у осіб раннього дорослого віку проявляється психологічна готовність

до різноманітних форм професійної діяльності, гнучкість у адаптації, здатність робити багато спроб для професійного ствердження, прагнення до набуття різноманітного професійного досвіду, процес професійної самореалізації і розвиток кар'єри розглядається як нелінійний процес необмежений рамками певної організації. На рівні індивідуально-психологічних особливостей у джоб-хоперів проявляється відсутність страху зміни роботи, у них визначені чіткі критерії задоволення роботою, прагнення до професійної самореалізації, гнучкість і спонтанність поведінки, орієнтація на теперішній час, потреба у пізнанні та професійному розвитку, мотивація до досягнення успіху, опора на себе і самоповага.

Також можна зазначити, що саме особливості особистих уявлень, мотивації, самоактуалізації, ідентичності особистості у площині її професіоналізації виявляються певними маркерами схильності до джоб-хопінгу. Тому саме ці психологічні особливості піддані емпіричному вивченню і аналізу.

Емпіричне дослідження проводилося серед студентів старших курсів та випускників вищих навчальних закладів денної та заочної форми навчання з різних спеціальностей протягом вересня-жовтня 2021 р. Експериментальну виборку склали 106 осіб віком від 19 до 28 років, з них 46 осіб склали експериментальну групу і 60 осіб – контрольну групу. Для визначення психологічних особливостей джоб-хоперів було використано наступні методики: для визначення типу професійної ідентичності – «Методика дослідження професійної ідентичності» Л. Б. Шнейдер, для визначення особливостей професійної мотивації – тест «Діагностика мотивації професійної діяльності» Т. Д. Дубовицької, для визначення особливостей самоактуалізації особистості – тест «Самоактуалізація особистості» Е. Шострома, для дослідження мотивації – тест «Мотивація досягнення успіху та уникання невдачі» Т. Елерса. Метод статистичної обробки результатів дослідження – критерій Стюдента для незалежних вибірок.

Як показало дослідження, загальні тенденції типів професійної ідентичності в експериментальній та контрольній групах виявилися такими: найменше розповсюдженим виявився тип передчасної ідентичності, відповідно 2 % і 10 % досліджуваних, на другій позиції майже з однаковими показниками 13 % і 14 % виявилася псевдопозитивна ідентичність. Дифузна ідентичність також має близькі показники в обох групах, відповідно 21 % і 25 %. Найбільший показник в експериментальній групі

отримав мораторій ідентичності – 33 % досліджуваних, а в контрольній групі його має лише 12 % досліджуваних. Досягнута позитивна ідентичність має найбільший показник в контрольній групі – 38 %, а в експериментальній – 30 %.

Статистична обробка даних показала, що статистично значущі відмінності між показниками ідентичності в групах виявилися лише за показником мораторію, а інші є несуттєвими. Це означає, що джоб-хопери хоча мають спільні тенденції професійної ідентичності, що відповідають віку досліджуваних, однак вони значно більшою мірою знаходяться у кризі вибору роботи, усвідомлюють проблему і намагаються вирішити її за допомогою спроб знаходження кращого варіанту, який ще не знайдено.

В групі джоб-хоперів суттєво переважає зовнішня професійна мотивація – 46 %, 12 % в контрольній. Середній рівень внутрішньої професійної мотивації суттєво переважає в контрольній групі – 52 %, 33 % у джоб-хоперів, а високий рівень внутрішньої мотивації хоча і переважає у контрольній групі 37 %, 22 % у джоб-хоперів. Виявлені особливості свідчать про те, що джоб-хопери більшою мірою мають мотиви лише опосередковано пов'язані з процесом і результатом праці: матеріальне стимулювання, просування по кар'єрі, престиж, схвалення або критика з боку оточуючих, умови роботи тощо. А представники контрольної групи переважно мотивовані професійними інтересами, особистісними потребами, які пов'язані з процесом і результатом праці.

Відмінності у показниках мотивації досягнення успіху в експериментальній і контрольній групах виявилися статистично не суттєвими, однак у джоб-хоперів переважає високий рівень мотивації досягнення успіху – 48 %, а в контрольній групі – середній рівень 67 %.

На відміну, розбіжності у мотивації уникання невдачі виявилися статистично значущими. Хоча найбільше представленим в обох групах є середній рівень – 74 % у джоб-хоперів і 58 % в контрольній групі, високий і дуже високий рівень уникання невдачі більше визначено у представників контрольної групи – 24 % і 13 % відповідно, навпаки, значно менша кількість джоб-хоперів показали високий і дуже високий рівень уникання

невдачі – 7 % і 4 % відповідно. Низький рівень уникання невдачі виявлено у 15 % джоб-хоперів і 5 % в контрольній групі досліджуваних.

Дослідження професійної мотивації допомогою тесту «Самоактуалізація особистості» показало, що статистично значущі відмінності між групами виявлено за шкалою «Орієнтація у часі». Джоб-хопери значно більшою мірою орієнтовані на теперішній момент, на актуальні потреби, відповідно 22 % досліджуваних мають за цією шкалою дуже високий і 13 % – високий рівень. На відміну, 63 % контрольної групи показали середній рівень.

За шкалою «Опора на себе» у джоб-хоперів і у контрольної групи визначилися схожі показники, відмінності виявилися статистично не суттєвими, хоча дуже високий рівень показали більше чверті – 26 % джоб-хоперів.

Гнучкість і спонтанність поведінки більш виражена у джоб-хоперів, що підтверджено статистично. За цими шкалами джоб-хопери значно переважають на високому – 28 % і 18 % та дуже високому рівні – 17 % і 38 % відповідно. На відміну, досліджувані із контрольної групи більшою мірою показали низький рівень гнучкості – 58 % і середній рівень спонтанності – 82 %.

Показники за шкалами «Самоповага» і «Пізнавальні потреби» виявилися подібними в обох групах, що підтверджено відсутністю статистично значущих відмінностей. Найбільша кількість досліджуваних в обох групах показали середній рівень самоповаги – 48 % і середній рівень пізнавальних потреб – 52 % джоб-хоперів і 65 % досліджуваних контрольної групи.

Висновки. Як бачимо, емпіричне дослідження підтвердило наявність певних психологічних маркерів джоб-хоперів у порівнянні з молодими людьми, які не схильні до такої професійної стратегії. Джоб-хопери відрізняються тим, що стабільність і усталеність у професійній сфері не виступає для них цінністю, більш значущим для них є амбітність, прагнення реалізації власних професійних уявлень у теперішньому часі, не відкладаючи на перспективу, вони більш гнучкі з опорою на себе, мають високий рівень мотивації досягнення успіху, однак часто знаходяться у стані мораторію професійної ідентичності.

Список літератури:

1. Барабанова В. В., Зеленова М. Е. Представление студентов о будущем как аспект их личностного и профессионального самоопределения. *Психологическая наука и образование*. 2002. № 5. С. 28–41.
2. Берн Э. Трансактный анализ в психотерапии: системная индивидуальная и социальная психотерапия. Москва : Академический проект, 2006. 320 с.
3. Бондарь М. Охота на зумеров. Пять правил для работодателей поколения Z. URL: <https://focus.ua/ukraine/504169-kak-rabotat-s-zumerami-pyat-pravil-dlya-rabotodatelej-pokoleniya-z> (дата звернення: 23.10.2021).

4. Каганов А. Б. Рождение специалиста: профессиональное становление студента. Минск : Изд-во БГУ, 1983. 111 с.
5. Кенигштейн И. Работу больше не ценят. И дело не в зарплате. URL: <https://nv.ua/opinion/-50021318.html> (дата звернення: 15.11.2021).
6. Литвинчук О. В. Трансформації ідентичностей у контексті адаптивних процесів *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2016. Вип. 65. С. 107–116.
7. Мучински П. Психология. Профессия. Карьера. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 539 с.
8. Поторій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студента. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 2. С. 36–39.
9. Пянтковская Н. Боятся офисов, хотят зарплату \$1000 без опыта : как зумеры меняют рынок. URL: <https://mc.today/blogs/boyatsya-ofisov-hotyat-gibkij-grafik-i-zarplatu-v-1000-bez-opyta-kak-zumery-menyayut-rynok/> (дата звернення: 15.11.2021).
10. Сердюк К. Що змушує міленіалів та зумерів покинути роботу: результати дослідження. URL: https://trends.24tv.ua/shho-zmushuye-milenialiv-zumeriv-pokinuti-robotu-rezultati-doslidzhennya_n1843576 (дата звернення: 16.11.2021).
11. Ткач Ю. Поколение Z: какую работу ищут сегодня и почему часто меняют сферу деятельности. URL: <https://tsn.ua/ru/exclusive/pokolenie-z-kakuyu-rabotu-ischut-segodnya-i-pochemu-chasto-menyayut-sferu-deyatelnosti-1942426.html> (дата звернення: 15.11.2021).
12. Швець Я. Кто такие джоб-джамперы и что делать, если вас назвали этим словом. URL: <https://boosta.biz/кто-такие-джоб-джамперы-и-что-делать-ес/> (дата звернення: 17.11.2021).
13. Arthur M. B., Rousseau D. M. The boundaryless career: a new employment principle for a new organizational era. New York : Oxford University Press. 2001.
14. Eby L. T., Butts M., Lockwood A. Predictor of success in the era of the boundaryless career. *Journal of Organizational Behavior*, 2003. 24, 689–708.
15. Pranaya D. (2014). Job-Hopping-An Analytical Review. *International Journal of Research in Business Management*, 2014. 2 (4), 67–72.
16. Salelatu M. K. The Survivors: Self Determination and How It Helps Youngsters to Face the Challenges at the Work Place. *Kata Kita*, 2019. 7 (2), 157–164.

Chuhueva I.Ye., Mukhina L.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF JOB-HOPERS AS REPRESENTATIVES OF A SPECIFIC AGE GROUP

The article reveals psychological features of job-hoppers, who are the representatives of a specific age group with a certain behavior in the professional sphere. The causes of the occurrence of job-hoppers, the peculiarities of the spread of this phenomenon, the specifics of this phenomenon in the modern society, both in the world and in Ukraine, are highlighted. The interconnections of the occurrence of job-hoppers in the conditions of economic and social transformations, globalization, crisis phenomena and unexpected challenges in the modern society are shown. The psychological essence of this phenomenon in the aspect of age peculiarities of the personality is highlighted.

The phenomenon of job-hopping is associated with unstable employment, when a person voluntarily and often changes places of work, sometimes profession, specialty, sphere of labor. Various factors have an impact on the manifestation of job-hopping in young people, including external factors: socio-economic conditions, labor market requirements, the increasing level of technical and technological level, modern forms of vocational training. Also internal factors: personal motivation, need for self-actualization, cognitive needs, need for professional self-assertion.

Job-hopping sets the vector of building such social relations, in which an individual feels free from certain restrictions in his/her professional perspective. The group of job-hoppers mainly includes people between 18 and 30 years old, which falls on the age of adolescence and early adulthood. Job-hoppers' age is associated with active professional development of an individual, in particular, during this period, professional self-determination, professional training, readiness for professional activity, professional adaptation, and professional identity are formed.

Job-hoppers are distinguished by the fact that stability in the professional sphere is not a value for them, more significant for them is ambition, the desire to implement their own professional ideas in the present time, without putting it off for the future. An empirical study of psychological characteristics of job-hoppers revealed significant, statistically confirmed differences in comparison with working young people who are not subject to frequent job changes.

Key words: job-hoppers, professional sphere of personality, professional identity, professional self-determination, self-realization, professional behavior.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/16>

Білюченко Ю.М.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У РІЗНОВІКОВИХ ГРУПАХ

У статті презентовано стислий огляд наукової літератури, котра висвітлює проблему залежності як важливого фактору у розвитку агресивної поведінки. Теоретичний аналіз джерел засвідчив, що тема залежності широко представлена у працях закордонних вчених. Науковці наголошують на тісному зв'язку залежності та агресивної поведінки у осіб різного віку, надаючи гендерні розбіжності прояву даного феномену. У дослідженнях зазначається, що агресивна поведінка є наслідком різного роду залежностей, особливо залежності від Інтернет-мережі та гаджетів, які загострилися під час пандемії COVID-19. Мета дослідження – виявити особливості схильності до різних видів залежності в різновікових групах.

Емпіричну базу дослідження становили 83 особи, які були розподілені на чотири групи: «підлітки» – 21 особа (група 1), віком від 14 до 17 років; «1-й період дорослості» – 25 осіб, віком від 20 до 30 років (група 2); «2-й період дорослості» – 20 осіб, віком від 35 до 45 років (група 3); «пенсіонери» – 17 осіб, віком від 60 до 65 років (група 4). Для досягнення поставленої мети було залучено методику «Діагностика схильності до різних залежностей» Г. Лозової в модифікації Л. Вольнової. В ході дослідження було встановлено, що більш значущими для підлітків виявилися: (любовна, здоровий спосіб життя, телевізійна, комп'ютерна та харчова залежності); для осіб 1-го періоду дорослості (любовна, харчова, алкогольна, телевізійна та тютюнова залежності); для осіб 2-го періоду дорослості (любовна, телевізійна, здоровий спосіб життя, харчова та трудова залежності); для пенсіонерів (трудова, любовна, телевізійна, здоровий спосіб життя та харчова залежності). Встановлено, що пенсіонери на відміну від інших вікових груп схильні до впливу різних залежностей, що обумовлює їх вразливість до пагубного впливу адикцій. Підліткам властиві майже всі види залежностей, що аргументується специфікою їх віку. Особи першого періоду дорослості характеризуються яскравою залежністю від взаємостосунків й любові. Досліджувані другого періоду дорослості мають показники, які лише свідчать про їх тенденцію до схильності, що характеризує їх як більш психологічно стійких.

Ключові слова: агресивна поведінка, вік, дорослість, залежність, пенсіонери, підлітки.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація у світі характеризується кризовими явищами в багатьох сферах суспільного життя. Складні соціально-економічні умови, дестабілізація фінансового становища породжують у значної частини населення відчуття страху перед дійсністю і культивують прагнення піти від реальності. Більшою мірою це властиве молодим людям й особам з низькими адаптаційними можливостями. У пошуках засобів захисту люди інколи вдаються до стратегій адиктивної поведінки, що доволі часто призводить до прояву агресивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У закордонних дослідженнях йдеться, що саме

в період COVID-19 зросла агресія людей [8]. Вчені провели дослідження, в ході якого встановили, що люди, які були обмежені у спілкуванні, характеризувалися високим рівнем агресії. Особливо, підкреслюють науковці, агресивну поведінку демонстрували молоді люди під час самоізоляції. Х. Wang з колегами наголошують, що найбільше ознак агресії було виявлено в учнів початкової та середньої школи [13]. З точки зору гендерних розбіжностей, науковці підтвердили думку, що чоловіки є більш агресивними, ніж жінки. Так, дослідники пишуть, що гендерні відмінності у прояві агресії були у фізичних її проявах [6]. Однак колектив авторів на чолі з Y. Sun

показали, що жінки мали вищий рівень вираження гніву, ніж чоловіки. Емоційні хвилювання та страхи під час пандемії спровокували у молоді студентського віку надмірне захоплення Інтернет-мережами та наркотичними речовинами, що, на їх думку, допомагало їм зняти напругу [12]. S. Obeid зі співавторами досліджував інтернет-залежність серед 2050 дітей та підлітків та виявили, що рівень поширеності Інтернет-залежності зріс у міру поширення пандемії, тим самим підтвердили свої попередні дослідження, котрі показали, що надмірне використання Інтернету тісно пов'язане з агресією у підлітків [10]. У роботі P. Dhaka та C. Naris представлений емпіричний результат, щодо значущого взаємозв'язку між Інтернет-залежністю та агресивною поведінкою студентів [5]. Цікаво, що подібні висновки були зроблені J.-A. Lim зі співавторами ще у 2015 році. Вчені, на підставі даних отриманих з 714 респондентів шкільного віку, встановили, що залежні від Інтернету були схильні до агресивної поведінки, оскільки у них знижувалася самосвідомість й збільшувалася агресія [9]. І собі, S. Obeid з колегами пишуть, що під час користування Інтернетом люди схильні навіюватися деякими насильницьким іграм, які викликають у них негативні емоції чи думки, а й також підвищують агресивність [10]. На думку K. Preckel, P. Kanske та T. Singer, доволі часто агресивна поведінка контролюється за допомогою когнітивних та соціально-афективних процесів, які наш мозок використовує у своїх

звичайних функціях [11]. О. Bukstein вважає, що агресія у підлітків та їх залежність від наркотиків мають залежні зв'язки, при якому агресія є фактором ризику подальшого розвитку зловживання наркотичними речовинами [4]. Y. Asaoka з колегами вважають, що збільшення агресії може бути пов'язане з наявністю у людини психіатричних розладів, включаючи поведінкову залежність [3]. Результати досліджень F. Karaoglan Yilmaz у співавторстві демонструють, що залежність від смартфонів вказує на агресивну поведінку [7]. Українські вчені Л. Крупельницька та А. Загуменов постановили, що рушійною силою, яка призводить до розвитку залежності є прагнення людини відійти від реальності через штучну заміну свого психічного стану, що своєю чергою, посилює схильність до агресії [2].

Мета дослідження – виявити особливості схильності до різних видів залежності в різновікових групах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричну базу дослідження склали 83 особи, які були розподілені на чотири групи: «підлітки» – 21 особа (група 1), віком від 14 до 17 років; «1-й період дорослості» – 25 осіб, віком від 20 до 30 років (група 2); «2-й період дорослості» – 20 осіб, віком від 35 до 45 років (група 3); «пенсіонери» – 17 осіб, віком від 60 до 65 років (група 4). Для досягнення поставленої мети було залучено методику «Діагностика схильності до різних залежностей» Г. Лозової в модифікації Л. Воль-

Таблиця 1

Схильність до різних видів залежності в різновікових групах (M±σ).

Шкали	Група 1 (підлітки)	Ранг	Група 2 (1-й період дорослості)	Ранг	Група 3 (2-й період дорослості)	Ранг	Група 4 (пенсіонери)	Ранг
Алкогольна	6.00±2.88	11	13.95±5.34	3	12.25±5.13	6	9.50±6.16	8
Телевізійна	15.00±5.11	3	12.65±3.95	4	15.60±3.44	2	17.40±5.49	3
Любовна	19.70±4.34	1	18.55±3.30	1	18.4±4.76	1	17.55±3.7	2
Ігрова	9.95±4.90	8	8.05±4.95	12	9.20±4.09	11	5.80±2.69	10
Сексуальна	11.05±5.00	7	11.55±4.73	6	11.20±3.87	7	3.40±5.06	13
Харчова	13.60±4.11	5	14.10±3.42	2	14.35±4.79	4	14.50±5.25	5
Релігійна	9.20±4.12	10	10.60±3.12	8	9.50±3.46	10	12.90±5.61	7
Трудова	12.10±4.1	6	10.65±2.43	7	13.50±5.09	5	17.75±5.71	1
Залежність від ліків	9.30±4.75	9	10.15±4.78	10	9.55±4.12	9	14.45±7.66	6
Комп'ютерна	13.60±4.93	4	10.50±4.02	9	9.85±4.58	8	4.45±1.73	11
Тютюнова	5.35±1.95	13	12.10±6.98	5	7.80±5.76	12	7.60±7.58	9
Залежність від здорового способу життя	16.35±3.42	2	10.05±3.1	11	14.45±4.85	3	15.60±5.26	4
Наркотична	5.85±1.87	12	6.60±3.44	13	6.25±1.99	13	4.15±1.87	12
Загальний показник	15.45±3.75		13.10±3.73		14.85±4.03		17.6±4.95	

нової. Тест опитувальника містить 70 питань, направлених на вивчення схильності індивіда до 13 видів залежності й загального показника схильності [1, с. 163–166]. Математична обробка отриманих даних проводилася з використанням U-критерію Манна-Уїтні та t-критерію Стюдента для незалежних груп. Отримані дані представлені в таблицях 1 та 2.

За результатами таблиць 1 та 2, ми дійшли висновку, що значущі розбіжності між показниками в різних вікових групах яскраво виражені майже по кожному виду залежності. За залежністю «Алкогольна» були виявлені наступні результати, які свідчать про те, що дана шкала є статистично значущою для групи «1-й період дорослості» стосовно групи «Підлітки» ($p \leq 0.01$) та групи «Пенсіонери» ($p \leq 0.05$). Але майже на одному рівні щодо групи «2-й період дорослості» ($p \leq 0.01$). Дані результати характеризують другу та третю групи, як більш схильних до алкогольної залежності. Залежність «Телевізійна» найбільш виражена у групі «Пенсіонери». Дані результати пояснюються тим, що саме люди пенсійного віку проводять більшу кількість свого часу перед телевізором, тому й схильність до даної залежності у них статистично важливіша у порівнянні з другою групою ($p \leq 0.01$) та підлітками ($p \leq 0.1$). Отримані дані є цілком прогнозованими, адже підлітки та молодь соціально активніші та віддають перевагу іншим засобам інформації, таким як Інтернет та комп'ютер.

Не було виявлено значимих відмінностей між групами за залежністю «Любовна». Лише між

групою «Підлітки» та групою «Пенсіонери» присутня статистична значущість до даного виду залежності, що пояснюється тим, що для осіб підліткового віку кохання відіграє більш важливішу роль, ніж для пенсіонерів ($p \leq 0.01$).

Аналізуючи залежність «Ігрова», можна дійти висновку, що даний вид залежності значущий між групами «Підлітки» та «Пенсіонери» ($p \leq 0.001$). Отримані результати, дозволяють сказати, що підлітки більш схильні до азартних й онлайн-ігор, ніж пенсіонери.

Залежність «Сексуальна» продемонструвала наступні результати. Групи «Підлітки», «1-й період дорослості» та «2-й період дорослості» мають високі показники щодо групи «Пенсіонери» ($p \leq 0.001$). Люди похилого віку, у більшості випадків, приділяють найменше уваги своєму сексуальному життю у порівнянні з іншими віковими категоріями. При аналізі залежності «Харчова» статистично значущих відмінностей між різновіковими групами не було виявлено. Залежність від їжі не є присутньою в даних групах і не набуває форми адикції.

Залежність «Релігійна» показала значущі відмінності між групами «Пенсіонери» та «Підлітки» ($p \leq 0.05$). Дані результати говорять про те, що релігія для пенсіонерів більш змістовна ніж для підлітків, звідси, четверта група є більш схильною до релігійної залежності. Виявлена статистична значуща тенденція між представниками другої групи та пенсіонерами, а також між другою та третьою групами ($p \leq 0.01$), тобто їх показники знаходяться на низькому рівні. Аналізуючи групу

Таблиця 2

Значимість відмінностей схильності до різних видів залежності в різновікових групах

Шкали	Порівняння груп					
	1:2	1:3	1:4	2:3	2:4	3:4
Алкогольна	5.86***	4.75****	2.30**	1.03*	2.44**	1.53*
Телевізійна	1.63*	0.44	1.43*	2.52***	3.14****	1.24*
Любовна	0.94	0.90	1.68*	0.12	0.90	0.60
Ігрова	1.22	0.52	3.32****	0.80	1.79*	3.10****
Сексуальна	0.32	0.11	4.81****	0.26	5.26****	5.47****
Харчова	0.42	0.53	0.60	0.19	0.29	0.09
Релігійна	1.21	0.25	2.38**	1.06*	1.60*	2.31**
Трудова	1.36*	0.96	3.59****	2.26**	5.11****	2.48**
Залежність від ліків	0.56	0.18	2.56**	0.42	2.13**	2.51**
Комп'ютерна	2.18**	2.49**	7.82*	0.48	6.18****	4.93****
Тютюнова	4.16****	1.80*	1.28*	2.12***	1.95***	0.09
Залежність від здорового способу життя	1.26	1.43*	0.53	0.47	0.40	0.72
Наркотична	0.86	0.65	2.87***	0.39	2.79***	3.43***
Загальний показник	1.98**	0.49	1.55*	1.43*	3.25****	1.93*

Примітки: * – $p \leq 0.1$; ** – $p \leq 0.05$; *** – $p \leq 0.01$; **** – $p \leq 0.001$ – міра достовірності відмінностей за t-критерієм Стюдента.

«2-й період дорослості» та «Пенсіонери» ($p \leq 0.05$) була виявлена достатня вірогідність за даною шкалою. Поясненням цьому може бути те, що представники другого періоду дорослості вірять в власні сили та можливості, на відміну від пенсіонерів, які частіше шукають підтримки в Бога.

Залежність «Трудова» показала статистично значущі відмінності між групами «Пенсіонери» та «Підлітки» ($p \leq 0.001$). Пояснюючи дані результати, можна зробити висновок проте, що враховуючи той факт, що пенсіонери мають великий досвід роботи й працювали більшу частину свого життя, тому праця для них є нормою життя. Інколи навіть на пенсії вони продовжують працювати і не уявляють свого життя без роботи. Це й свідчить про їх схильність до трудової залежності. Характеризуючи групи «1-й період дорослості» та «Пенсіонери» ($p \leq 0.001$) можна сказати, що між ними є істотна значущість. Молоді люди також прагнуть насолодитися життям вільним від трудової зайнятості, але це лише психологічне прагнення, ніж є насправді. Як правило, перший період дорослості, припадає на час студентства, тому вони доволі часто вимушені працювати, щоб задовольнити власні потреби самостійно без сторонньої допомоги й тим самим пробують свої сили в професійній сфері. Говорячи про групи «1-й період дорослості» та «2-й період дорослості» ($p \leq 0.05$), де були виявлені двірогідні розбіжності, можна стверджувати, що респонденти другого періоду дорослості схильні до трудової залежності, ніж представники першого.

Дані групи «Пенсіонери» за шкалою «Залежність від ліків» є вірогідно значущими у порівнянні до груп «Підлітки» ($p \leq 0.05$), «1-й період дорослості» ($p \leq 0.05$) та «2-й період дорослості» ($p \leq 0.05$). Фізичне здоров'я пенсіонерів є значно гірше проти інших вікових груп, що пояснюється біологічними, фізіологічними, психологічними особливостями пенсійного віку, тому вони частіше вдаються до використання медичних препаратів.

Порівнюючи результати груп за залежністю «Комп'ютерна», то можна сказати, що група «Підлітки» більш схильна до комп'ютерної залежності проти інших досліджуваних вікових груп: «Пенсіонери» ($p \leq 0.01$), «1-й період дорослості» ($p \leq 0.05$) й «2-й період дорослості» ($p \leq 0.05$). Пенсіонери рідше користуються комп'ютерами та іншими технічними пристроями. Друга й третя групи також мають значущі показники вищі ніж у пенсіонерів ($p \leq 0.001$), бо в період наукового прогресу використовують повсякчас комп'ютери та гаджети.

Вірогідне розходження було виявлено за залежністю «Тютюнова» між групами «1-й період дорослості» та «Підлітки» ($p \leq 0.001$). Однією з імовірних причин, може бути той факт, що студенти піддаючись впливу згубної звички, схильні до даної залежності, для них це спосіб проведення часу та одна із «модних» звичок даного покоління, яка є широко розповсюджена і набуває великих масштабів, як серед юнаків так і серед дівчат. Що стосується різниці показників між другою та третьою групами ($p \leq 0.01$) та пенсіонерами ($p \leq 0.01$), то дані показники є статистично значущими, бо як говорилося раніше, що студенти є тією віковою категорією, яка більш схильна до даної залежності ніж інші групи.

Шкала «Залежність від здорового способу життя» статистично значущих відмінностей не показала, що говорить про те, що дана залежність не присутня в даних вікових групах.

Аналіз залежності «Наркотична» показав, що група «Пенсіонери» має найнижчі результати на відміну від інших вікових груп ($p \leq 0.01$), що говорить про те, що пенсіонери не схильні до вживання наркотичних речовин й негативно відносяться до них. Підлітки, представники першого та другого періодів дорослості також не показали високих результатів, але вони розуміють, що дана проблема існує. Лише існує той факт, що молодше покоління є більш чутливі до даного виду задоволення, тобто не виключають можливості хоча б раз у житті спробувати наркотики.

Характеризуючи «Загальний показник залежності», ми дійти висновку, що «Пенсіонери» у порівнянні з іншими віковими групами є схильними до впливу різних залежностей, що обумовлює їх вразливість до згубного впливу адикцій. На основі отриманих результатів було проведено ранжування даних видів залежності (рис. 1) й більш значущими виявилися: для підлітків (любовна, здоровий спосіб життя, телевізійна, комп'ютерна та харчова залежності), для осіб 1-го періоду дорослості (любовна, харчова, алкогольна, телевізійна та тютюнова залежності), для осіб 2-го періоду дорослості (любовна, телевізійна, здоровий спосіб життя, харчова та трудова залежності), для пенсіонерів (трудова, любовна, телевізійна, здоровий спосіб життя та харчова залежності).

Висновки. Отже, підліткам властиві майже всі види залежностей, що обумовлюється специфікою їх віку. Досліджувані другої групи характеризуються яскравою залежністю від взаємостосунків та любові. Представники третьої групи мають

Рис. 1. Розподіл залежностей за ступенем значущості серед досліджуваних вікових категорій

показники, які лише свідчать про їх тенденцію до схильності, що характеризує їх як більш психологічно стійких. Пенсіонери, у порівнянні з іншими групами, схильні до впливу різних залежностей, що обумовлює їх найбільшу вразливість до адикцій. На основі отриманих результатів було проведено ранжування даних видів залежності й більш значущими є: для підлітків (любовна, здоровий спосіб життя, телевізійна, комп'ютерна та харчова залежності); для 1-го періоду дорос-

лості (любовна, харчова, алкогольна, телевізійна та тютюнова залежності); для 2-го періоду дорослості (любовна, телевізійна, здоровий спосіб життя, харчова та трудова залежності); для пенсіонерів (трудова, любовна, телевізійна, здоровий спосіб життя та харчова залежності).

Перспективами подальших наукових розвідок, ми вважаємо, вивчення даного феномену, з урахуванням не лише вікових розбіжностей, а й гендерного фактору.

Список літератури:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навчально-методичний посібник. К., 2016. 193 с.
2. Крупельницька Л., Загуменов А. Схильність до адиктивної поведінки та її зв'язок зі смисложиттєвими орієнтаціями й особистісними властивостями. *Психологічний часопис*. 2021. Т. 7. № 6. С. 74–88.
3. Asaoka Y., Won M., Morita T. et al. Comparable level of aggression between patients with behavioural addiction and healthy subjects. *Translational Psychiatry*. 2021. № 11. P. 375.
4. Bukstein O. G. Aggression, Violence, and Substance Abuse in Adolescents. *Adolescent Substance Abuse and Dual Disorders*. 1996. № 5 (1). P. 93–109.
5. Dhaka P., Naris C. A study of the correlation between internet addiction and aggressive behaviour among the Namibian University students D. K. Mishra, X.-S. Yang, A. Unal (Eds.), *Data science and big data analytics*, Springer Singapore, Singapore, 2019. Pp. 1–9.
6. Fengshi H., Shuhong S. A study on childhood trauma, empathy and aggressive behavior of college students of different genders. *The Guide of Science & Education*. 2019. № 16. P. 164–165.
7. Karaoglan Yilmaz F., Avci U. Yilmaz R. The role of loneliness and aggression on smartphone addiction among university students. *Current Psychology*. 2022. P. 1.
8. Killgore W. D. S., Cloonan S. A., Taylor E. C., Anlap I., Dailey N. S. Increasing aggression during the COVID-19 lockdowns. *Journal of Affective Disorders Reports*. 2021. № 5. P. 100163.
9. Lim J.-A., Gwak A. R., Park S. M., Kwon J.-G., Lee J.-Y., Jung H. Y., Choi J.-S. Are adolescents with internet addiction prone to aggressive behavior? The mediating effect of clinical comorbidities on the predictability of aggression in adolescents with internet addiction. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*. 2015. № 18 (5). P. 260–267.

10. Obeid S., Saade S., Haddad C., Sacre H., Khansa W., Al Hajj R., Hallit S. Internet addiction among Lebanese adolescents: The role of self-esteem, anger, depression, anxiety, social anxiety and fear, impulsivity, and aggression – A cross-sectional study. *Journal of Nervous & Mental Disease*. 2019. № 207. P. 838–846.
11. Preckel K., Kanske P., Singer T. On the interaction of social affect and cognition: empathy, compassion and theory of mind. *Current Opinion in Behavioral Sciences*. 2018. № 19. P. 1–6.
12. Sun Y., Bao Y., Li Y., Meng S., Sun Y., Schumann G., Shi J., ... Brief report: Increased addictive internet and substance use behavior during the COVID-19 pandemic in China. *The American Journal on Addictions*. 2020. № 29 (4). P. 268–270.
13. Wang X., Yanling L., Jie L., Yibo G. Analysis of aggression in primary and middle school students during COVID-19 pandemic and its influencing factors. *Journal of Southwest University(Natural Science Edition)*. 2021. № 43 (1). P. 12–21.

Biliuchenko Yu.M. DEPENDENCE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN DIFFERENT AGED GROUPS

The article presents a brief review of the scientific literature, which highlights the problem of addiction as an important factor in the development of aggressive behavior. Theoretical analysis of sources showed that the topic of dependence is widely represented in the works of foreign scientists. Researchers emphasize the close connection between addiction and aggressive behavior in people of all ages, giving gender differences the manifestation of this phenomenon. Research shows that aggressive behavior is the result of all sorts of addictions, especially addiction to the Internet and gadgets that have escalated during the COVID-19 pandemic. The aim of the study was to identify the characteristics of predisposition to different types of addiction in different aged groups.

The empirical basis of the study consisted of 83 people, who were divided into four groups: “adolescents” – 21 people (group 1), aged 14 to 17 years; “1st period of adulthood” – 25 people aged 20 to 30 years (group 2); “2nd period of adulthood” – 20 people aged 35 to 45 years (group 3); “Pensioners” – 17 people aged 60 to 65 (group 4). To achieve this goal, the method of “Diagnosis of predisposition to various addictions” by G. Lozova in the modification of L. Volnova was used. The study found that the following were more important for adolescents: (love, healthy lifestyle, television, computer and food addiction); for persons of the 1st period of adulthood (love, food, alcohol, television and tobacco addiction); for persons of the 2nd period of adulthood (love, television, healthy lifestyle, food and work addiction); for retirees (labor, love, television, healthy lifestyles and food addictions. It is established that pensioners, unlike other age groups, are exposed to various addictions, which causes their vulnerability to the detrimental effects of addictions. Adolescents have almost all kinds of addictions, which is justified. Subjects of the second period of adulthood have indicators that only indicate their tendency to predisposition, which characterizes them as more psychologically stable.

Key words: aggressive behavior; age, adulthood, dependence, retirees, adolescents.

Пономаренко Я.С.

Харківський національний університет внутрішніх справ

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

У статті основна увага приділяється проблемі лідерства в поліції у працях українських й закордонних вчених. Розкрито психологічні особливості розвитку лідерських здібностей у поліцейських. Висвітлені провідні праці вчених, які розкривають вплив лідерства на особистість поліцейського, його ефективність та реалізацію у практиці поліціювання. Мета дослідження – виявити особливості лідерських здібностей у поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Вибірку дослідження становили 203 працівники поліції. Результати отримані за «Опитувальником особистісної здійсненності» О. Штепи та «Опитувальником професійного самоздійснення» О. Кокуна надали можливість розподілити досліджуваних за трьома рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Першу групу склали досліджувані з низьким рівнем ОПЗ, у кількості у 68 осіб. В другу групу увійшли респонденти з високим рівнем ОПЗ, у кількості – 92 особи. Середній рівень було діагностовано у 42 поліцейських, які були вилучені з подальшого дослідження. Для досягнення поставленої мети були використані: тест «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова й Є. Крушельницького в україномовній адаптації О. Кокуна зі співавторами; тест «Потенціал лідера»; тест самооцінки лідерських якостей «Я – Лідер» А. Лутюшкіна в україномовній модифікації Н. Лукаш.

Емпірично встановлено, що поліцейські з низьким рівнем ОПЗ характеризуються середнім рівнем розвитку лідерських здібностей. Вони здатні повести за собою інших або стати лідером, якщо цього потребує ситуація. Їм складно керувати власними емоціями, адже вони не впевнені, що самотійно здатні вирішити проблему. Для групи поліцейських з високим рівнем ОПЗ визначені показники діагностовано у межах середнього й вище середнього рівнів. Отже, отримані результати дозволяють вважати, що досліджуванні другої групи цілком готові виступити в ролі лідера. Вони можуть самотійно приймати рішення й повести за собою інших, мають розвинуті навички самоконтролю й саморегуляції, а також готові працювати в команді заради досягнення важливої мети. Представники другої групи більше стійкі до стресу, мають розвинуті лідерські якості та схильні до адекватної оцінки власних можливостей.

Ключові слова: лідер, лідерські здібності, особистісно-професійна здійсненність, поліцейські, потенціал лідера.

Постановка проблеми. Лідерство в поліції є вельми актуальною науковою проблемою в царині юридичної психології. Особливо ефективно лідерство виступає тією бажаною компетенцією у поліцейській діяльності, котра сприяє не лише просуванню по службі, а й істотно покращує добробут поліцейських. Однак наука є дещо обмежена в наявності тієї кількості досліджень, які б вичерпно зображували специфіку розвитку процесу лідерства та розкривали імовірні бар'єри на цьому шляху. Адже подібний досвід дозволив би визначити найбільш ефективні практики лідерства в поліції, що неодмінно призвело б до покращення як професійних, так й особистісних прагнень кожного поліцейського. Розгляд наявних

досліджень проблеми поліцейського лідерства засвідчив, що в науці домінує орієнтація науковців на розкриття саме особистісних рис поліціантів, їх професійних характеристик та властивих моделей поведінки, які повинні бути у справжнього лідера. Ми впевнені, що лідерство в поліції варто розглянути з двох ракурсів. Перший ґрунтується на припущенні, що між лідерами й послідовниками існує певний тісний зв'язок, який спонукає других йти за першими. Щодо другого, то він базується на думці, що саме особистісні якості поліцейських або так звана «харизма» суттєво впливають на якість виконуваних обов'язків. Ми вирішили почати розгляд даного питання з другого аспекту та комплексно визначити лідерські

здібності працівників поліції в контексті їх особистісної та професійної здійсненності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові здобутки з проблеми лідерства в поліції мають схожі підходи у вивченні якостей та рис особистості лідера. Спільним для них є орієнтація саме на особистості керівників-лідерів, ніж на рядових офіцерів поліції. V. Herrington й J. Schafer підтверджують нашу думку, що наявність автентичних особистісних рис, здібностей та характеристик достатньо для формування успішного лідера керівної ланки в поліції [11]. Однак S. Haslam з колегами провідну роль у даному питанні віддають, саме лідерству не заснованому на характерологічних особливостях людини, а скоріше зосереджених на якості взаємостосунків з іншими. Автори пропонують вивчати лідерство у контексті розгляду специфіки ролі лідера в організації, а й також на підставі визначення ключових рис людей, які звикли обирати позицію підлеглого. На думку вчених, науковий інтерес в даному питанні становить динаміка даних відносин та її вплив на діяльність [10]. Група дослідників на чолі з G. Lee повідомляють, що дуже важливою в соціальній взаємодії є лідерська ідентичність. Ми погоджуємося з даною думкою, адже, діяльність поліції побудована на постійній комунікації, від якості та результативності якої залежить не лише хід виконання завдання поставленого перед поліцейськими, а й сприйняття даної служби в очах навколишніх. Іншими словами, науковці звітують, що лідером може стати надійна, харизматична, вірна своїм ідеалам людина, яка піклується не лише про власний авторитет, а й про інтереси всієї професійної групи [13]. У дослідженні U. Naake зі співавторами йдеться, що існує цілий комплекс способів, завдяки яким поліцейський може досягнути поставлених цілей. Вчені підкреслюють, що для справжнього лідера в поліції важливо забезпечити «командний дух», котрий об'єднає поліцейських заради спільної мети [9]. Наприклад, одним з таких дієвих способів – є забезпечення лідером можливості вислухати кожного працівника та врахувати його голос у прийнятті важливих рішень, вважають B. Steinheider з колегами [14]. Своєю чергою M. Issah підтверджує, що соціальна підтримка з боку лідерів, здатна посилити стосунки в колективі, створити відкриті й довірливі стосунки на всіх рівнях, не залежно від посади. Ми погоджуємося, що відкриті стосунки на засадах довіри й партнерства між поліцейськими допоможуть покращити не лише взаємини в колективі, а й сприяють росту показників

діяльності. На думку M. Issah, лідерство є складним набором різноманітних поведінкових форм. Розвиток лідерства, пише науковець, є своєрідним процесом, котрий повинен пройти кожний аби здобути досвід та необхідні навички для управління й керівництва. Розподіляємо думку автора, оскільки також вважаємо, що справжньому лідеру потрібен набір унікальних інструментів для виконання посадових обов'язків, до таких можна віднести, комунікативні здібності, стиль керівництва та розвинутий емоційний інтелект. Однак вчений підкреслює, що життєвий досвід відіграє не менш важливу роль у розвитку здібностей людини для досягнення професійного успіху [12].

Українська дослідниця І. Кравченко акцентує на важливих аспектах лідерства в поліції. До таких авторка віднесла: специфіку інформаційно-аналітичної роботи, особливості планування й організації відповідного контролю [5]. В. Остапович пропонує базові компоненти структури особистості сучасного поліцейського управлінця, які містять професійні й професійно-управлінські компетенції, а також описує його професійно-психологічні характеристики [7]. О. Вагіна та В. Барко пропонують психологічний портрет сучасного лідера в поліції. Вчені надають цілий комплекс характеристик, котрі формують сучасного поліцейського управлінця. Автори наголошують, що психограма керівника керівника-поліцейського має удосконалюватися шляхом періодичного проведення експериментальних досліджень [1].

Мета дослідження – виявити особливості лідерських здібностей у поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ).

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження становили 203 працівники поліції. Результати отримані за «Опитувальником особистісної здійсненності» О. Штепи [8] та «Опитувальником професійного самоздійснення» О. Кокуна [3] допомогли розподілити досліджуваних за трьома рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Ми пропонуємо авторське визначення поняттю «особистісно-професійна здійсненність поліцейських», котра зображує безперервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самоздійснення в професійній діяльності, які в цілісності розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості. Першу групу склали досліджувані з низьким рівнем ОПЗ, у кількості у 68 осіб. В другу групу увійшли респонденти з високим рівнем ОПЗ, у кількості – 92 особи. Середній рівень було діа-

гностовано у 42 поліцейських, які були вилучені з подальшого дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано тест «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова й Є. Крушельницького в україномовній адаптації О. Кокуна зі співавторами. Даний діагностичний інструмент містить 50 тверджень, з варіантами відповідей «так» та «ні». Сума за всіма відповідями демонструє рівень лідерських якостей [4]. Тест «Потенціал лідера» розроблений колективом американських вчених. Містить 15 питань, які дозволяють визначити рівень показника [2]. Тест самооцінки лідерських якостей «Я – Лідер» А. Лутошкіна в україномовній модифікації Н. Лукаш. Містить 48 питань, які формують 7 шкал [6]. Для математико-статистичної обробки було використано кластерний аналіз за методом k – середніх та t-критерій Стюдента для незалежних вибірок. Результати діагностики лідерських здібностей працівників поліції з низьким та високими рівнями особистісно-професійної здійсненності професійного самоздійснення за тестом «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова й Є. Крушельницького в україномовній адаптації О. Кокуна зі співавторами. Результати наведені у таблиці 1.

Таблиця 1
Показники лідерських здібностей працівників поліції з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності

	Поліцейські з низьким рівнем ОПЗ	Поліцейські з високим рівнем ОПЗ	t	P
Рівень лідерських здібностей	26.52±0.99	31.18±1.01	3.29	0.01

Згідно з авторами тесту, підрахунок результатів, який знаходиться в межах від 26 до 35 балів, свідчить про помірну вираженість лідерських якостей. Отже, обидвом досліджуваним групам характерна помірна представленість лідерського потенціалу. Однак, встановлені вірогідні відмінності у групі респондентів з високим рівнем ОПЗ у порівнянні з групою з низьким її рівнем ($p \leq 0,01$). Це свідчить, що представники другої групи здатні проявляти ініціативу у прийнятті важливих рішень, готові брати на себе відповідальність й вести за собою інших. Ми вважаємо, що професійна діяльність поліцейських вимагає від своїх працівників готовності виступити в ролі лідера та розв'язати складне професійне питання. В цьому випадку рівень особистісно-професійної здійсненності поліціантів виступає як клю-

чова ознака їх життєвої реалізації, що позначається у високому рівні особистісного потенціалу й лідерських здібностей у практиці поліціювання.

Для подальшого вивчення лідерства в поліції та важливості даної якості у поліцейських кадрів, ми продовжили емпіричні розвідки та задіяли тест «Потенціал лідера» (табл. 2).

Таблиця 2
Показники потенціалу лідера працівників поліції з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності

	Поліцейські з низьким рівнем ОПЗ	Поліцейські з високим рівнем ОПЗ	t	P
Здатність стати ініціатором перспективних починань і повести за собою захоплених послідовників	80.14±0.98	92.07±1.00	8.52	0.001

Згідно з таблицею 2, встановлені вірогідно значущі розбіжності у другій групі з високим рівнем ОПЗ у порівнянні з першою групою, яка має низький рівень ОПЗ ($p \leq 0,001$). Отримані дані свідчать, що поліцейські другої групи мають здатність брати на себе обов'язки лідера. Вони можуть мати власну позицію навіть перед керівництвом, що говорить про їх відкрити й ширшу позицію, не залежно від статусу чи посади свого співбесідника. Ми вважаємо, що подібні якості для поліцейських виступають в ролі ознаки, яка інтегрує та слугує для об'єднання особистої думки й професійних обов'язків та вимог. Без сумніву, гармонійне поєднання особистої думки та посадових інструкцій у різного роду професійних ситуаціях здатні лише посилити якість виконуваних послуг поліцейськими службами, адже це забезпечує взаємодію поліції з населенням на засадах партнерства та співпраці. У обидвох групах даний критерій лідерського потенціалу знаходиться в межах від 50 до 100 балів, що розробниками тесту визначається як середній рівень представленості даного показника. Можемо припустити, що рівень лідерського потенціалу в контексті особистісно-професійної здійсненності поліцейських є додатковим критерієм їх впевненості у своїх силах, своєму місці в професії та здатності вплинути на результати діяльності.

У продовженні комплексного вивчення лідерства в поліції, ми застосували на тест самооцінки лідерських якостей «Я – Лідер» А. Лутошкіна в україномовній модифікації Н. Лукаш. Результати представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники особливостей самооцінки лідерських якостей у працівників поліції з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності

	Поліцейські з низьким рівнем ОПЗ	Поліцейські з високим рівнем ОПЗ	t	P
А – вміння управляти собою	6.22±0.95	9.67±0.97	2.54	0.01
Б – усвідомлення мети (знаю, чого хочу)	5.93±0.98	7.89±0.99	1.41	–
В – вміння розв’язувати проблеми	6.08±0.94	9.12±0.96	2.22	0.05
Г – наявність творчого підходу	5.65±0.96	8.09±0.95	1.81	–
Д – вплив на навколишніх	6.32±0.99	7.63±0.98	0.94	–
Е – знання правил організаторської роботи	6.40±1.01	7.21±0.97	0.58	–
Ж – організаторські здібності	6.51±0.94	8.01±0.99	1.10	–
З – вміння працювати з групою	5.67±0.92	8.50±0.94	2.15	0.05

Аналіз таблиці 3 демонструє, що за лідерською якістю як «А – вміння управляти собою» були встановлені вірогідні відмінності між групами поліцейських з низьким та високим рівнями ОПЗ ($p \leq 0,01$). Це говорить, що групі з високим рівнем ОПЗ більшою мірою характерні здібності самоконтролю та управління своїми емоціями. Ці досліджувані стійкі до стресу, здатні досягнути своєї мети без залучення негативних емоцій та спрогнозувати кінцевий результат, а також чітко аргументують власну точку зору.

За лідерською якістю «В – вміння розв’язувати проблеми» визначені вірогідні розбіжності у групі з високим рівнем ОПЗ у порівнянні з групою з низьким її рівнем ($p \leq 0,05$). Можемо припус-

тити, що для другої групи є характерним вміння вирішувати проблеми, проаналізувавши всі імовірні варіанти й прорахувавши наслідки. Дане вміння є важливою професійною компетенцією у поліцейських, оскільки вона забезпечує пошук альтернативних джерел рішення через аналіз власних особистісних ресурсів та матеріально-технічних можливостей. Імпульсивні вчинки в практиці поліціювання можуть призвести до допущення помилок, що істотно погіршує не лише якість виконуваних обов’язків, а може мати трагічні наслідки як для самого поліцейського, так й для інших учасників поліцейських правовідносин. За лідерською якістю «З – вміння працювати з групою» встановлені вірогідні розбіжності у групі з високим рівнем ОПЗ у порівнянні з групою з низьким її рівнем ($p \leq 0,05$). Отже, отримані дані демонструють, що представники другої групи здатні приділити достатньо уваги потребам інших людей, при цьому можуть допомогти колегам у разі такої необхідності, що характеризує їх як товариських осіб. Вміння працювати в команді є показником зрілої, впевнено у собі особистості, котра заради досягнення суспільно-важливої мети здатна об’єднати зусилля й досягнути позитивного кінцевого результату. Автономність, незалежність, самостійність у вирішенні складних завдань є позитивними рисами особистості, однак інколи вони є не доречними особливо в ситуаціях коли потрібно працювати в команді.

Не було встановлено вірогідних розбіжностей у досліджуваних групах за лідерськими якостями: «Б – усвідомлення мети (знаю, чого хочу)», «Г – наявність творчого підходу», «Д – вплив на навколишніх», «Е – знання правил організаторської роботи» та «Ж – організаторські здібності». Однак, показники у групі з високим рівнем особистісно-професійної здійсненності є дещо вищими у порівнянні з групою з низьким його рівнем. Звідси, можемо сказати, що в обидвох групах на межі середніх значень спостерігається: усвідомлення кінцевої мети своєї професійної діяльності; творчих та організаторських здібностей; здатності своїми вчинками та словами впливати на навколишніх.

Висновки. Отже, нами було проведене комплексне дослідження лідерських здібностей працівників поліції в контексті їх особистісно-професійної здійсненності. Проведені емпіричні розвідки показали, що у групі поліцейських з низьким рівнем ОПЗ спостерігаються помірні або нижче середнього показники лідерських якостей за всіма трьома використаними опитувальниками. Дослі-

джуванні першої групи характеризуються середнім рівнем розвитку лідерських здібностей, вони здатні повести за собою інших або стати лідером, якщо цього потребує ситуація, однак їм складно керувати власними емоціями, адже вони не впевнені, що самостійно здатні розв'язати проблему, оскільки мають труднощі у взаємодії з командою або групою людей. Для групи поліцейських з високим рівнем ОПЗ досліджувані показники діагностовано на межі середнього й вище середнього за всіма параметрами за трьома методиками. Звідси, можемо говорити, що досліджуванні другій групі цілком готові виступити в ролі лідера,

здатні самостійно прийняти рішення й повести за собою інших, мають розвинуті навички самоконтролю й саморегуляції, а також готові працювати в команді заради досягнення суспільної мети. Вони більше стійкі до стресу, мають достатньо розвинуті лідерські якості та схильні до адекватної оцінки власних можливостей.

Перспективами подальших досліджень є пошук ключових особистісних факторів, котрі найбільше впливають на готовність поліцейських виступити в ролі лідера та свідчать про готовність брати на себе відповідальність за прийняття рішення або виконані дії.

Список літератури:

1. Вагіна О. В., Барко В. І. Психологічна характеристика професійної діяльності керівників територіальних підрозділів (відділів). *Вісник Національного університету оборони України*. 2021. № 1 (59). С. 44–54.
2. Волківська Д. А. Розвиток лідерського потенціалу студентського активу в університетському середовищі : дис. ... пед. наук: 13.00.05. Київ, 2016. 455 с.
3. Кокур О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
4. Кокур О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Копаниця О. В., Герасименко М. В., Ткаченко В. В. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу : методичний посібник. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.
5. Кравченко І. С. Основи управління в Національній поліції. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 212 с.
6. Лукаш Н. М. Технологія формування лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності. Ніжин : Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. 82 с.
7. Остапович В. П. Юридико-психологічні особливості призначення осіб на керівні посади Національної поліції України : монографія. Київ : ДНДІ МВС України, 2019. 188 с.
8. Штепа О. В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5 (15). С. 196–223.
9. Haake U., Rantatalo O., Lindberg O. Police leaders make poor change agents: leadership practice in the face of a major organisational reform. *Policing and Society*. 2017. № 27 (7). P. 764–778.
10. Haslam S. A., Reicher S. D., Platow M. J. *The New Psychology of Leadership: Identity, Influence and Power* (2nd ed.). Routledge, 2020. 288 p.
11. Herrington V., Schafer J. A. Preparing individuals for leadership in Australasia, the United States, and the UK. *Police Practice and Research*. 2019. № 20 (3). P. 240–258.
12. Issah M. Leadership Behavior Analysis: The Case of Three Academic Middle-Level Leaders in Higher Education. *Open Journal of Leadership*. 2020. № 9. P. 141–155.
13. Lee G. C., Platow M. J., Haslam S. A., Reicher S. D., Grace D. M., Cruwys T. Facilitating goals, tasks, and bonds via identity leadership: Understanding the therapeutic working alliance as the outcome of social identity processes. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2021. № 25 (4). P. 271–287.
14. Steinheider B., Wuestewald T., Pircher-Verdorfer A. Changing Police Managers' Attitudes towards Participative Management: Translating Research-based Knowledge into Practical Solutions. *Democratic Competences and Social Practices in Organizations*. 2012. Pp. 144–161.

Ponomarenko Ya.S. COMPREHENSIVE STUDY OF LEADERSHIP ABILITIES OF POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S-PROFESSIONAL FULFILLMENTITY

The article focuses on the problem of leadership in the police in the works of Ukrainian and foreign scientists. The psychological features of the development of leadership skills in police officers are presented. The leading works of scientists, which reveal the influence of leadership on the personality of a police officer, his effectiveness and implementation in the practice of policing, are highlighted. The purpose of the study is to identify the features of leadership skills in police officers with different levels of personality's – professional fulfillment (PPF). The sample of the study consisted of 203 police officers. The results obtained from the "Questionnaire of Personality's Fulfillment" by O. Shtepa and the "Questionnaire of Professional Self-

Fulfillment” by O. Kokun helped to divide the subjects into three levels (PPF). The first group consisted of subjects with a low level of PPF, numbering 68 people. The second group included respondents with a high level of PPF, numbering – 92 people. The medium level was diagnosed in 42 police officers, who were removed from further investigation. To achieve this goal were used: test “Diagnosis of leadership skills” by E. Zharikov and E. Krushelnytsky in the Ukrainian – language adaptation by O. Kokun et al.; test “Leader’s potential” by A. Lutoshkin’s test of self-assessment of leadership qualities “I am a Leader” in the Ukrainian – language adaptation by N. Lukash.

It is empirically established that low-level police officers are characterized by a medium level of leadership development. They are able to lead others or become a leader if the situation requires it. It is difficult for them to control their emotions, because they are not sure that they are able to solve the problem on their own. For a group of police officers with a high level of PPF, certain indicators were diagnosed within the middle and above average levels. So, we can say that the research of the second group is quite ready to act as a leader. They can make their own decisions and lead others, have developed skills of self-control and self-regulation, and are ready to work in a team to achieve an important goal. Representatives of the second group are more resistant to stress, have developed leadership qualities and tend to adequately assess their own capabilities.

Key words: leader, leadership skills, personality’s – professional fulfillmentity, police, leader’s potential.

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

УДК 316.776.22/.23:355.01](045)

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/18>

Уманець А.О.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА СПОСОБИ ПРОТИДІЇ

У статті розкриваються основні аспекти інформаційної безпеки цивільного населення та військових в умовах війни. Розкривається суть понять «інформаційна безпека», «інформаційно-психологічні операції» та «інформаційно-психологічний вплив», їх основні цілі та завдання.

Описуються основні методи розповсюдження інформаційно-психологічного впливу, зокрема пояснюються особливості застосування дезінформації, психологічного тиску, інформаційного тероризму, маніпулювання, диверсифікації громадської думки та канали їх реалізації. Розглядаються основні рекомендації, способи та заходи, що необхідно застосовувати задля нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів, серед цивільного населення та військовослужбовців в умовах військового конфлікту, серед яких важливе місце посідають: профілактична робота з цивільним та військовим населенням, сприяння формуванню психологічної стійкості громадян, нейтралізація ворожих каналів масової інформації, об'єднання суспільства навколо загальнонаціональних та суспільно значущих ідей, надання психологічної допомоги населенню та військовослужбовцям, навчання їх правилам інформаційної гігієни, розвиток психологічної стійкості та критичності мислення, тощо.

У роботі розглядається можливість протидії негативним інформаційно-психологічним впливам, з точки зору необхідності застосування системи заходів, зокрема наголошується, що результативність протидії інформаційно-психологічним впливам серед цивільного населення та військовослужбовців, залежить від комплексу заходів які реалізуються на державному, суспільному та особистісному рівнях.

Виявлено, що важливим аспектом нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів виступає, з одного боку, якісно спланована, органами державного управління та військовими керівниками різних ланок, система заходів профілактики, вчасного виявлення та нейтралізації негативних впливів, а з іншого – індивідуальні психологічні характеристики, уміння та навички кожного громадянина, до яких можна віднести: психологічну стійкість, рівень розвитку критичного мислення, дотримання правил інформаційної гігієни.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційно-психологічні впливи, дезінформація, психологічний тиск, маніпулювання, протидія негативним інформаційним впливам, інформаційна гігієна.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день наша держава веде боротьбу не лише на полі бою у вигляді активних бойових дій. Інформаційний фронт виступає одним з напрямків національного опору збройній агресії проти України. Вплив інформаційних операцій на цивільне населення та військових має надзвичайно деструктивний характер і може призводити до непередбачуваних

наслідків. Саме тому, актуальною проблемою сьогодення є забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, що реалізується через пошук способів протидії негативному інформаційному впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження означеної проблематики здійснюється тривалий період у багатьох сферах наукових

знань: психології, юриспруденції, галузі державного управління, лінгвістиці, кібернетиці тощо.

Вивченням питань інформаційної безпеки особистості та інформаційно-психологічних впливів займалися: Г. Ложкін, В. Петрик, Г. Почепцов, М. Присяжнюк, Р. Лук'янчук, А. Бабенко, М. Погорецький, Н. Зражевська, Л. Компанцев, Г. Ситник, О. Дзьобань, Ф. Медвідь, В. Горбулін, В. Алещенко, У. Ільницька, О. Литвиненко та інші дослідники.

Так, дослідник в галузі державної безпеки, Горбулін В. П., займався вивченням питання дії інформаційно-психологічних впливів на особистість, в контексті побудови національної безпеки України. Ільницька У. В., дослідниця в галузі політології, вивчала аспекти інформаційної безпеки України та сучасні виклики та загрози, що існують для неї [4].

Петрик В. М. займався вивченням соціально-психологічних аспектів сугестивних технологій маніпулятивних впливів та протидії даному явищу [12]. Вітчизняний спеціаліст в галузі комунікативних технологій та інформаційних війн, Почепцов Г. Г., у своїх роботах розглядав аспекти управління суспільною думкою та особливості проведення інформаційно-психологічних операцій [14].

Український психолог, Ложкін Г. В. вивчав етимологію інформаційно-психологічної безпеки особистості та особливості її формування [8]. Тобто, розгляд інформаційно-психологічних впливів на особистість, в роботах більшості вчених, ґрунтується на дослідженні даного явища через призму інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Формулювання цілей статті. Ціллю статті є теоретичне дослідження механізмів реалізації інформаційно-психологічних впливів та способів протидії даному явищу з метою забезпечення інформаційно-психологічної безпеки цивільного та військового населення.

Виклад основного матеріалу. Поняття інформаційно-психологічної безпеки особистості, досить багатогранне та в найбільш загальному тлумаченні визначається як стан захищеності психіки людини від деструктивного впливу негативної інформації.

Г. Ложкін визначає психологічну безпеку особистості, як стан суспільної свідомості в якому, як і суспільство в загальному, так і окремі індивіди, сприймають поточну якість життя як надійну та адекватну, так як вона надає можливість задовольнити особисті та соціальні потреби в реальному

часі та надає впевненості в майбутньому. Безпека, на думку автора, полягає у стабільності існування людини, а психологічна безпека – виражається у відображенні цієї стабільності в свідомості. Інформаційно-психологічну безпеку, дослідник розглядає з точки зору відсутності негативного впливу інформації на суспільну та індивідуальну свідомість, що визначає стосунки суспільства та окремих індивідів як в теперішньому часі, так і в майбутньому [8, с. 72–78].

В. Алещенко, під інформаційною безпекою особистості розуміє захищеність психіки та свідомості людини від негативних інформаційних впливів, що здійснюються шляхом впровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності [1, с. 15].

У. Ільницька в інформаційній безпеці бачає інтегровану та пріоритетну складову національної безпеки держави, що полягає в якісному всебічному інформуванні суспільства, вільному доступі до джерел інформації, контроль за непоширенням дезінформації, протидія пропаганді та захист інформаційного простору суспільства від маніпулятивних впливів та інформаційно-психологічних операцій [4, с. 28–29].

Під час ведення інформаційної війни, ворог, з метою руйнування інформаційної безпеки суспільства, часто вдається до проведення інформаційно-психологічних операцій, які реалізуються через розробку та реалізацію за продуманим планом інформаційно-психологічних впливів на життєві установки та поведінку людей для досягнення заздалегідь визначених цілей.

В. Жадько, Ю. Харитоненко та Ю. Полтавець запропонували найбільш загальне визначення інформаційно-психологічних операцій:

- 1) у широкому сенсі, поняття «інформаційно-психологічна операція» тлумачать як сплановане використання технологій та методів поширення інформації з метою впливу на свідомість людини;
- 2) у вузькому – інструмент впливу, що застосовується під час ведення активних бойових дій, з метою деморалізації противника [2, с. 230–231].

Одним з найбільш вагомих інструментів проведення інформаційно-психологічних операцій, визначають здійснення інформаційно-психологічних впливів. В. Остроухов та В. Петрик, визначають дане явище, як організоване та цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів та технологій для внесення змін у свідомість населення, з метою корекції поведінки [10, с. 136].

В. Горбулін зазначає, що завданням інформаційно-психологічних впливів є маніпулювання масовою свідомістю з метою:

- 1) внесення в суспільну свідомість і свідомість окремих людей визначених ідей і поглядів;
- 2) дезорієнтації та дезінформація населення;
- 3) ослаблення усталених переконань людей, що складають основу суспільства;
- 4) залякуванням [5, с. 15].

В. Петрик, в свою чергу, визначає наступні цілі інформаційно-психологічних операцій:

- 1) прийняття управлінських рішень, на які розраховує агресор;
- 2) отримання компрометуючих матеріалів;
- 3) дестабілізація економіки та політичної ситуації [13, с. 73].

Згідно з дослідженнями Інституту національно-стратегічних досліджень США до основних складових інформаційно-психологічного впливу відносяться: внесення в свідомість суспільства деструктивних ідей та поглядів агресора, дезорієнтація та дезінформація громадян, послаблення переконань мас, залякування суспільства могутністю країни-агресора, залякування образом ворога [4, с. 138].

З метою досягнення власних цілей, агресор використовує широкий спектр каналів передачі інформаційно-психологічного впливу, що діє на індивідуальну, групову та суспільну свідомість громадян. Останнім часом, застосовуються наступні канали реалізації:

- засоби масової інформації;
- комп'ютерні програми, мережа «Інтернет», месенджери;
- розповсюдження чуток;
- застосування агітаційних листівок;
- передача пропагандистської інформації через твори мистецтва, тощо.

На сьогоднішній день, найбільш дієвими, для здійснення інформаційно-психологічного впливу на велику кількість людей, тобто маси, вважаються саме засоби масової інформації та мережа «Інтернет». Саме вони виступають основною складовою стратегічних сил інформаційно-психологічних операцій і несуть шкоду інформаційно-психологічній безпеці великої кількості населення.

Окрім вищеописаних каналів здійснення інформаційно-психологічних впливів, у науковій літературі, значна увага приділяється методам, що використовуються для дезорієнтації населення. Зокрема, більшість дослідників, виділяють наступні:

- 1) дезінформація, тобто оманливий вплив на суб'єкта з метою спонукання його до запрограмованих дій;

2) психологічний тиск, що передбачає залякування та агресивні дії щодо громадян, з ціллю примусу діяти за певною схемою;

3) маніпулювання, яке полягає у впливі на психіку людини (здебільшого непомітному) та має на меті зміну напрямку активності особи, на яку діє цей вплив;

4) інформаційний тероризм, що передбачає особливий вплив на певні групи в суспільстві та органи влади, котрий виражається в застосуванні погроз, залякувань, розправ та вбивств і супроводжується викривленням об'єктивної інформації, з метою каталізації напруги серед громадян;

5) поширення чуток, що визначається як передача, здебільшого, неправдивої інформації задля дестабілізації суспільства;

6) диверсифікація громадської думки, тобто розпорошення уваги органів влади держави на несуттєві проблеми, з метою відволікання їх уваги від вирішення важливих суспільно та економічно значущих завдань [6, с. 46–48].

В. Петрик, в своїй статті «Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи», визначає наступні форми реалізації інформаційно-психологічного впливу:

1) тенденційне викривлення фактів, що полягає в поданні необ'єктивної інформації із застосуванням спеціально підібраних правдивих даних;

2) дезінформація «від зворотнього», яка виражається в поданні правдивих даних в переробленому вигляді або в таких ситуаціях, коли суб'єкт впливу, без сумніву, сприймає інформацію як неправдиву;

3.) термінологічне «мінування», що полягає в спотворенні первинного сенсу базових термінів;

4) «сіра» дезінформація – подавання в змішаному вигляді правдивої та хибної інформації;

5) «чорна» дезінформація – інформування громадян відбувається з використанням великої кількості неправдивих фактів [12, с. 122–135].

З огляду на все вищесказане, постає важливе питання щодо способів та заходів протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. Протидія негативному інформаційно-психологічному впливу може бути реалізована в двох напрямках:

1) як відповідь на інформаційну агресію противника, у складі «операцій-відповідей»;

2) в межах розробки та використання стратегій розвитку безпекової політики держави.

Існують численні погляди вчених щодо стратегій та способів протидії негативному інформаційно-психологічному впливу.

Так, В. Панченко пропонує наступні способи нейтралізації негативного інформаційно-психологічного впливу:

- 1) проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу з населенням за допомогою мережі «Інтернет», радіо та ЗМІ;
- 2) засуджувати діяльність незаконних угруповань та їх керівників та підривати довіру до дій ворожого уряду;
- 3) акцентувати увагу на законності дій українського уряду, пояснювати їх;
- 4) інформувати суспільство щодо діяльності військових підрозділів та їх успіхів;
- 5) сприяти формуванню психологічної стійкості громадян;
- 6) нейтралізувати ворожі канали масової інформації та ЗМІ, що дезінформують та маніпулюють населенням;
- 7) об'єднувати суспільство навколо загальнонаціональних та суспільно значущих ідей;
- 8) інформувати лідерів та населення інших держав щодо ситуації, що складається в нашій державі, діяльності керівництва, а також формувати позитивний імідж України у міжнародній спільноті;
- 9) акцентувати увагу суспільства на неприйнятності порушення норм міжнародного права та на неприпустимості застосування терористичних засобів боротьби;
- 10) надавати психологічну допомогу населенню та військовослужбовцям [11, с. 75–76].

В. Маркова та А. Марков мають свій погляд на заходи, які потрібно застосовувати для зменшення дії інформаційно-психологічних впливів. Так, дослідники зосереджують увагу на двох підходах щодо захисту від деструктивних впливів:

1. Системний (державний) підхід, що полягає у реалізації стратегії Охорони психічного здоров'я нації та передбачає застосування мультидисциплінарного підходу у сфері охорони психічного здоров'я із залученням спеціалістів різних галузей, які можуть допомогти суспільству формувати психологічну стійкість від негативних впливів інформаційного середовища; детальне вивчення впливу стресів на психічне здоров'я громадян, здійснення превентивної та профілактичної роботи щодо розвитку стійкості громадян до інформаційно-психологічних впливів та запобігання появи психічних розладів пов'язаних з цим, тощо.

2. Індивідуальний підхід, що полягає в здійсненні суб'єктами, комплексу заходів для захисту від інформаційно-психологічних впливів.

Зокрема, розвитку критичного мислення та застосування правил «інформаційної гігієни» [9, с. 81].

Запобігання та нейтралізація інформаційно-психологічних впливів, на рівні окремих громадян, передбачають наступні дії:

- 1) «відволікання» від каналу отримання інформації, що передбачає збільшення дистанції з джерелом інформації або повного переривання контакту з ним (відмова від перегляду телевізійних передач, блогів, прослуховування радіопрограм, зміна теми розмови, обмеження зустрічей тощо);
- 2) «блокування», що полягає в контролі інформації шляхом застосування психологічних бар'єрів для захисту психіки від негативних впливів (осмислення інформації, критичне сприймання фактів, емоційне відчуження, збільшення «зони спілкування» під час розмови, приниження авторитету джерела ворожої інформації, несерйозність, висміювання, тощо);
- 3) «керування», яке полягає в повному контролюванні інформації, яка отримується та впливі на джерела її отримання (надання зворотного зв'язку телеканалам щодо програм, несхвалення, що може виражатися у формі протестів, тощо);
- 4) «затихання», що полягає в контролі власної реакції за інформаційним впливом (відкладання передчасних висновків та реакцій, відмова від передчасних дій, що були спричинені деструктивним інформаційно-психологічним впливом, маскування емоцій і т. д.) [9, с. 82].

Наведені вище способи, досить ефективно діють на цивільне населення, однак, негативні інформаційно-психологічні впливи також застосовуються і з метою дезінформації, дестабілізації та зниження морально-психологічного стану військовослужбовців.

Основними напрямками протидії негативному інформаційно-психологічному впливу серед військових виступають: попередження військовослужбовців щодо суті та прийомів проведення інформаційно-психологічних впливів, їх завдань; прогнозування та попередження інформаційно-психологічних впливів зі сторони агресора з метою їх нівелювання; дослідження думок військовослужбовців з приводу негативного інформаційно-психологічного впливу та оцінка ступеня схильності піддаватися деструктивним впливам; аналіз суспільної, політичної та оперативної обстановки у країні та в регіонах; своєчасне інформування військових щодо труднощів, що складається, на полі бою та роз'яснення дій керівництва щодо цього; збір і аналіз інформації про ймовірні джерела та негативного інформа-

ційно-психологічного впливу зі сторони агресора; нейтралізація інформаційно-психологічного впливу ворога; проведення превентивних та профілактичних інформаційно-психологічних заходів з метою недопущення дезінформації, поширення чуток, тощо [7, с. 125–130].

Велику роль у протидії негативному інформаційно-психологічному впливу, має наявність психологічних знань, вмінь та навичок що впливають на психологічну стійкість військовослужбовців, зокрема: знання методів і прийомів протидії негативному впливу, уміння виявляти та розпізнавати ознаки деструктивного впливу; навички нейтралізації руйнівного впливу (чуток, маніпуляцій, психологічного тиску, дезінформації, диверсифікації, інформаційного тероризму, тощо), а також навички вибору та застосування ефективних технік протидії інформаційно-психологічному впливу, навички рефлексивного самопізнання та саморегуляції [7, с. 125–130].

К. Хударковський, С. Залкін, Г. Пєвцов, П. Пацек та С. Сідченко, в свою чергу, розробили власну систему протидії негативному інформаційно-психологічному впливу серед особового складу Збройних Сил:

1) попередження здійснення негативного інформаційно-психологічного впливу, що полягає у постійному пошуку, моніторингу та ліквідації вразливих місць інформаційної безпеки, спостереження за суспільно-політичною обстановкою країни, демонстрація переваг та сили держави в ЗМІ, тощо;

2) виявлення деструктивного інформаційно-психологічного впливу, тобто фіксування ознак, мети, каналів та методів здійснення впливу;

3) протидія руйнівному впливу, що полягає в превентивній та профілактичній роботі з особовим складом, щодо особливостей проведення інформаційно-психологічного впливу, труднощів обстановки, а також постійному аналізі думок військовослужбовців та навчання методам протидії небажаним впливам [15, с. 74].

Узагальнюючи все вищесказане, можна зазначити, результативність протидії інформаційно-психологічним впливам серед цивільного населення та військовослужбовців, залежить від комплексу заходів які реалізуються на державному, суспільному та особистісному рівнях. Важливим аспектом нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів виступає, з одного боку, якісно спланована, органами державного управління та військовими керівниками різних ланок, система заходів профі-

лактики, вчасного виявлення та нейтралізації негативних впливів, а з іншого – індивідуальні психологічні характеристики, уміння та навички кожного громадянина, до яких можна віднести: психологічну стійкість, рівень розвитку критичного мислення, дотримання правил інформаційної гігієни, тощо.

Висновки. Інформаційна безпека суспільства є важливим чинником протидії збройній агресії проти України. Саме тому детальне дослідження негативних інформаційно-психологічних впливів та способів протистояння даному явищу, серед цивільних осіб та військовослужбовців, є одним з пріоритетних завдань в умовах війни, адже ефективне протистояння негативним інформаційно-психологічним впливам є запорукою не лише особистої безпеки психічного здоров'я кожного громадянина, а й важливою складовою національної безпеки України.

На сьогоднішній день, тема інформаційно-психологічного впливу на особистість та суспільство є надзвичайно актуальною і постає важливим питанням у роботах численної кількості науковців з таких сфер наукового знання, як: державне управління, юриспруденція, кібернетика, лінгвістика, журналістика, соціологія та психологія. Згідно з тлумаченням численної кількості вчених, під інформаційно-психологічними впливами варто розуміти цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних технологій для зміни свідомості населення, з метою корекції поведінки. Детальне дослідження особливостей проведення ІПВ, його завдань, каналів та методів передачі є важливою ланкою у формуванні комплексу заходів щодо протистояння даному феномену.

Виявлено, що результативність протидії інформаційно-психологічним впливам залежить від комплексної взаємодії як і відповідних органів державного та військового керівництва (що розробляє і впроваджує заходи протидії негативним психологічним впливам), так і громадян держави, кожен з яких, в свою чергу, має розвивати необхідні психологічні характеристики, уміння та навички (стресостійкість, критичне мислення, дотримуватись правил інформаційної гігієни, тощо).

Перспективами подальших досліджень виступає розробка індивідуально-психологічного аспекту протидії деструктивним інформаційно-психологічним впливам, що буде включати комплекс заходів, спрямованих на розвиток особистісних якостей, необхідних для якісної нейтралізації дії негативних інформаційних факторів.

Список літератури:

1. Алещенко В. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах гібридної війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2022. Випуск 49 (1 (49)). С. 13–21.
2. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки : навчальний посібник / За заг. ред. В. О. Жадька, Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 356 с.
3. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 1. С. 136–141. URL: <http://www.visnyk.academy.gov.ua/wpcontent/uploads/2015/04/20.pdf>
4. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*. 2016. Vol. 2, Num. 1. С. 27–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hv_2016_2_1_7
5. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання : монографія / В. П. Горбулін, О. Г. Додонов, Д. В. Ланде. К. : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
6. Інформаційно-психологічне протидія : підручник. Видання друге перекладене, доповнене та перероблене / В. М. Петрик, В. В. Бедь, М. М. Присяжнюк та ін.; за заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. Київ : ПАТ «ВІПОЛ», 2018. 386 с.
7. Інформаційно-психологічна протидія в Національній гвардії України (психологічний аспект): монографія / І. В. Воробйова, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін.; за заг. ред. проф. І. І. Приходька. Х. : Національна акад. НГУ, 2016. 265 с.
8. Ложкін Г. В. Інформаційно-психологічна безпека особистості. *Персонал*. 2003. № 3. С. 78–81.
9. Маркова М. В., Марков А. Р. Інформаційно-психологічна війна проти населення України як сучасна реальність: стан проблеми і шляхи подолання наслідків. *Інтегровані комунікації*. 2016. Вип. 2. С. 73–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/integcommu_2016_2_15
10. Остроухов В. Петрик В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України. *Політичний менеджмент*. № 4. С. 135–141.
11. Панченко В. М. Інформаційні операції в системі стратегічних комунікацій. *Стратегічні комунікації*. 2016. № 4. С. 72–79.
12. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. *Видавництво: Юстініан*. 2009. С. 122–135.
13. Петрик В. Сутність і особливості проведення спеціальних інформаційних операцій та акцій інформаційного впливу. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2009. № 3 (6). С. 71–75.
14. Почепцов Г. Г. Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії / Г. Г. Почепцов. Харків : Vivat. 2021. 384 с.
15. Хударковський К. І., Залкін С. В., Певцов Г. В., Пацек П., Сідченко С. О. Механізм протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад Збройних Сил України. *Розвиток та застосування Повітряних Сил, інших видів ЗС України, удосконалення їх системи управління. Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2020. № 1 (38). С. 72–78.

Umanets A.O. INFORMATIONAL PSYCHOLOGICAL INFLUENCE: DEFINITION, CHARACTERISTICS OF IMPLEMENTATION AND METHODS OF COUNTERACTION

The article reveals the main aspects of information security of civilians and the military in wartime. The following definitions are being described: “information security”, “informational-psychological operations”, “informational-psychological influence”. Main goals and objectives of mentioned definitions are revealed.

Main ways of spread of informational-psychological influence such as the features of misinformation, psychological pressure, informational terrorism, manipulation, diversification of public opinion and channels of their implementation are described. Main recommendations, methods and measures to neutralize the negative information and psychological influences among the civilian population and servicemen in military conflicts are studied such as civilians and military preventive work, facilitation of citizens psychological stability, neutralization of hostile media channels, unification of society around national and socially significant ideas, provision of psychological assistance to the population and military, studying the rules of information hygiene, development of psychological stability and critical thinking, etc.

Article studies the possibility of counteracting negative information and psychological influences, in terms of the need to apply a system of measures, in particular, it is emphasized that the effectiveness of counteracting information and psychological influences among civilians and servicemen depends on a range of measures implemented on a state, social and personal levels.

It was found that an important aspect of neutralizing negative information and psychological influences is, well-planned system of prevention, early detection and neutralization of negative influences provided by public administration and military leaders of various levels, as well as individual psychological characteristics, skills of each citizen, which include: psychological stability, the level of development of critical thinking, compliance with the rules of information hygiene.

Key words: *information security, informational-psychological influences, misinformation, psychological pressure, manipulation, counteraction to negative information influences, information hygiene.*

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/19>**Вавілова А.С.**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кіба С.Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАХИСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ПЕРЕЖИВАННІ ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕРЕАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано наукові підходи до вивчення феноменів дереалізації і деперсоналізації. З'ясовано, що вказані переживання можуть супроводжувати клінічні діагнози, а також виконувати роль психологічного захисту у складних життєвих обставинах. Приччинами втрати почуття реальності власного існування та навколишньої реальності можуть бути: реакція захисту від пережитого насильства, війни, зневажливого ставлення, надмірні негативні переживання, реакція на монотонність, одноманітність дійсності. Адаптивність або дезадаптивність деперсоналізації та дереалізації зумовлюється впливом цих переживань на функціональність особистості. Також, у ході теоретичного аналізу концептуалізовано поняття «захисна організація особистості», яке визначається як система захисних механізмів та копінг-стратегій, що є найбільш характерними для особистості та систематично використовуються у повсякденному житті і складних життєвих обставинах.

Проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей захисної організації особистості при переживанні дереалізації і деперсоналізації. Здійснено порівняльний аналіз захисних механізмів та копінг-стратегій у двох незалежних вибірках: група 1 – досліджувані, які мали досвід деперсоналізації та дереалізації; група 2 – досліджувані, які не мали досвіду таких переживань. Статистично значущі відмінності у порівнюваних групах виявлено за такими показниками: вітальний контакт зі світом, вітальний контакт з людиною, Хибне Я, загальна онтологічна впевненість, регресія, компенсація, проєкція, заміщення. Проведено множинний регресійний аналіз, спрямований на визначення тих компонентів захисної організації психіки, які впливають на ймовірність появи переживань дереалізації та деперсоналізації у складних життєвих обставинах. Встановлено, що на особливості переживання деперсоналізації та дереалізації впливають наступні компоненти захисної організації особистості: наявність вітального контакту зі світом, автономія особистості, такі захисні механізми, як інтелектуалізація та реактивне утворення, планування і пошук соціальної підтримки обумовлюють зниження ймовірності та вираженості переживань дереалізації і деперсоналізації; тоді як Хибне Я, заперечення, придушення, заміщення, дистанціювання, втеча та уникання підвищують ймовірність переживань дереалізації та деперсоналізації.

Ключові слова: захисна організація особистості, захисні механізми, копінг-стратегії, дереалізація, деперсоналізація, адаптація.

Постановка проблеми. В умовах війни, яка триває зараз на території України, все більше осіб відчувають гострий та хронічний стрес, що негативно відображається на їхньому психічному здоров'ї. Широко розповсюдженими стають явища деперсоналізації та дереалізації, які є наслідком пережитих травматичних подій. Дерееалізація та деперсоналізація можуть супроводжу-

вати різні психічні розлади, а також виникати у «нормотипічних» осіб. В таких обставинах важливим питанням є вивчення захисних механізмів та копінг-стратегій, які дозволяють особистості впоратись зі складними життєвими обставинами та підтримати психологічне благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розлад деперсоналізації/дереалізації був описа-

ний Алленом і Смітом ще у 1993 році як «спотворене сприйняття себе, пов'язане з відчуттям нереальності чи дивності та глибокої відстороненості, тобто відчуття стороннього спостерігача, автомата, ніби уві сні» [3, с. 329–335]. В посібнику з діагностики та статистики психічних розладів п'ятого видання (DSM-5) дереалізацію включено в назву та структуру симптомів того, що раніше називали розладом деперсоналізації, а тепер називається розладом деперсоналізації/дереалізації (DDD) [4].

Симптоми деперсоналізації включають: відстороненість від власного тіла, розуму, почуттів та/або відчуттів; відчуття спостерігання власного життя, замість керування ним; нереальність свого існування, відчуття механічності; емоційне і фізичне заціпеніння або почуття відчуженості; труднощі розпізнавання власних емоцій; нечіткість спогадів. Симптоми дереалізації передбачають: почуття відстороненості від оточення (від людей, предметів), відчуття нереальності навколишнього світу; відчуття наче уві сні або в тумані, відокремленості від навколишньої дійсності; світ сприймається безбарвним чи штучним; особливості сприймання (об'єкти можуть бути розмитими або надзвичайно чіткими, викривленими) [5, с. 37–41].

Однак, в сучасних дослідженнях дереалізація та деперсоналізація розглядаються не лише на рівні клінічних розладів. Зокрема, такі дослідники, як Р. Лейнг, Д. Сімеон та Дж. Абугел [1; 2] наголошують на тому, що дереалізація-деперсоналізація на початкових стадіях використовуються психікою в якості захисного механізму, похідного від дисоціації, що може проявлятися як захист від фруструючих зовнішніх або внутрішніх факторів та в якості адаптаційного засобу для нових умов середовища. Також, почуття нереальності може бути результатом стійкого негативного ставлення до навколишнього світу та до себе. Таким чином, наявність досвіду переживань дереалізації та деперсоналізації не завжди є показником клінічних розладів.

П. Томсон та С. В. Жак (P. Thomson, S. V. Jaque) проводили дослідження зв'язку копінг-стратегій та явищ деперсоналізації/дереалізації: досліджуваних з клінічними проявами деперсоналізації порівнювали з групою без клінічних проявів. Дослідники визначили деперсоналізацію та дереалізацію як захисний механізм дисоціації, який може бути спричиненим такими психотравмуючими чинниками: емоційне насильство, зневажливе ставлення, фізичне насильство, домашнє

насильство, тяжкохворі родичі та близькі, несподівана смерть члена сім'ї або близької людини; окрім цього такі переживання можуть виникати через стрес у сфері міжособистісних відносин, у професійній чи фінансовій сфері, на фоні депресії, тривоги, використання психоактивних речовин [9, с. 143–161].

Д. Шпігель, Р. Дж. Льовенштейн, Р. Льюїс-Фернандес (D. Spiegel, R. J. Loewenstein, R. Lewis-Fernandez) визначають деперсоналізацію/дереалізацію як гальмівну реакцію, яка «твердо запрограмована» на зменшення тривоги та стимулювання станів перезбудження [7, с. 19–26; 8, с. 824–852]. У цих умовах людина переходить у режим виживання, де зберігаються фізичні ресурси, а адаптивна поведінка бере контроль під час загрозової чи небезпечної ситуації. Реакція індивіда стає патологічною, коли реакція або поширюється на інші ситуації, або зберігається за межами безпосередньої загрози. Однак, відкритими залишаються питання ролі та місця дереалізації/деперсоналізації у загальній структурі захисної організації особистості, а також міри адаптивності цих переживань для особистості.

Метою статті є визначення психологічних особливостей захисної організації осіб, які переживали дереалізацію та деперсоналізацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації мети дослідження спочатку було концептуалізовано поняття «захисна організація особистості», яке визначається як система захисних механізмів та копінг-стратегій, що є найбільш характерними для особистості та систематично використовуються у повсякденному житті і складних життєвих обставинах. В основу дослідження захисної організації особистості було покладено класифікацію копінг-стратегій Лазаруса (конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення планомірне вирішення проблем; і позитивна переоцінка) [9] та захисних механізмів (проекція, регресія, витіснення, заміщення, раціоналізація, реактивне утворення, заперечення і придушення).

Були використані такі методи емпіричного дослідження: Шкала Нуллера для визначення проявів дереалізації/деперсоналізації, Психометрична методика «Онтологічна впевненість» Н. В. Коптевої, Опитувальник «Індекс життєвого стилю» (LSI, Life Style Index) в адаптації Л. І. Вассермана, Опитувальник копінг-стратегій (WCQ) Р. Лазаруса, С. Фолкмана).

До складу вибірки увійшло 84 особи віком від 18 до 45 років (69 жінок та 15 чоловіків), серед яких були досліджувані з супутніми клінічними розладами та з відсутністю таких розладів. Серед досліджених з встановленими клінічними діагнозами можна виділити такі групи розладів: афективні розлади, розлади шизофренічного спектру, розлади харчової поведінки та розлади особистості. Загалом, 32 досліджуваних не мали встановлених клінічних діагнозів, 52 досліджуваних мали встановлені клінічні діагнози, такі як біполярно-афективний розлад, депресія, генералізований тривожний розлад, шизофренія, шизо-типовий розлад, межовий розлад особистості, РДУГ, анорексія, булімія. При цьому, особи без встановлених клінічних діагнозів також мали досвід переживання деперсоналізації. З'ясовано, що ознаки дереалізації/деперсоналізації мали вищу частоту прояву у вибірці досліджуваних, які мали клінічні діагнози.

У ході дослідження було проведено порівняльний аналіз захисних механізмів та копінг-стратегій для незалежних вибірок (група 1 – особи з досвідом дереалізації і деперсоналізації; група 2 – особи, які не мали такого досвіду). До першої групи ввійшли 52 досліджувані, до 2 групи – 32 досліджуваних. Статистично значущі відмінності у порівнюваних групах було виявлено за такими показниками (рис. 1): вітальний контакт зі світом ($\text{sig}=0,004$), вітальний контакт з людиною ($\text{sig}=0,038$), Хибне Я ($\text{sig}=0,001$), загальна онтологічна впевненість ($\text{sig}=0,001$), регресія ($\text{sig}=0,01$), компенсація ($\text{sig}=0,005$), проєкція ($\text{sig}=0,004$), заміщення ($\text{sig}=0,001$).

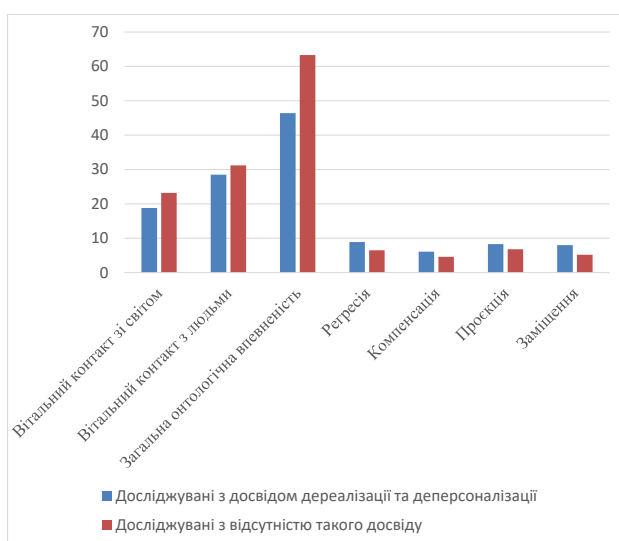

Рис. 1. Порівняльна діаграма захисної організації особистості у осіб з досвідом дереалізації/деперсоналізації та осіб, з відсутністю такого досвіду.

Аналізуючи середні значення у порівнюваних групах за показниками, які отримали найбільш значущі статистичні відмінності, можна зробити наступні висновки. Загалом у групі осіб, які мали досвід деперсоналізації та дереалізації нижчий рівень вітального контакту зі світом ($x=18,8$) та вітального контакту з людьми ($x=28,5$) у порівнянні з групою без переживань таких феноменів ($x=23,2$ та $x=31,2$ відповідно). Загальна онтологічна впевненість у досліджуваних з досвідом переживання дереалізації та деперсоналізації є значно нижчою ($x=46,4$), ніж у досліджуваних, які не мали досвіду переживань вказаних феноменів ($x=63,4$). Можна припустити, що досліджувані, які переживали дереалізацію та деперсоналізацію, схильні до такого виду психологічного захисту у зв'язку з відсутністю стійкого контакту з реальністю та оточуючими людьми.

Відмінності між групами з наявністю та відсутністю переживань дереалізації/деперсоналізації з'ясовано за різними захисними механізмами психіки. Досліджувані, які переживали дереалізацію і деперсоналізацію більш схильні до таких захисних механізмів, як заміщення ($x=8$), проєкція ($x=8,3$), компенсація ($x=6,1$), регресія ($8,9$). Таким чином, схильність до переживання дереалізації та деперсоналізації характерна для осіб, схильних знаходити способи втечі, викривлення дійсності чи повернення до інфантильних форм поведінки.

Також було проведено множинний регресійний аналіз, спрямований на визначення тих компонентів захисної організації психіки, які впливають на ймовірність появи переживань дереалізації та деперсоналізації у складних життєвих обставинах. До вибірки дослідження було включено обидві групи: особи, які мали досвід дереалізації та деперсоналізації та особи, у яких такий досвід був відсутнім. В якості залежної змінної було визначено показники симптомів дереалізації/деперсоналізації за шкалою Нуллера.

Незалежними змінними було визначено:

1) показники за Шкалою онтологічної впевненості (шкали «Вітальний контакт зі світом», «Вітальний контакт з людьми», «Автономія», «Хибне Я» та «Загальна онтологічна впевненість»);

2) захисні механізми за Опитувальником «Індекс життєвого стилю» (Заперечення, Придушення, Регресія, Компенсація, Проекція, Заміщення, Інтелектуалізація, Реактивне утворення);

3) копінг-стратегії за Опитувальником копінг-стратегій (WCQ) Р. Лазаруса, С. Фолкмана (Конфронтація, Дистанціювання, Самоконтроль, Пошук

соціальної підтримки, Прийняття, Втеча-уникання, Планування, Позитивна переоцінка).

В якості методу регресійного аналізу використовувався метод Enter – поступового виключення змінних в модель регресії (табл. 1). Згідно з регресійною моделлю показник детермінації $R^2=0,499$, отже отримана модель на 49,9 % пояснює варіативність переживань дереалізації та деперсоналізації. Регресійна модель є статистично значущою за критерієм Фішера.

Серед незалежних змінних на особливості переживання деперсоналізації та дереалізації мають вплив наступні (табл. 2): наявність вітального контакту зі світом, автономія особистості; такі захисні механізми, як інтелектуалізація та реактивне утворення, планування і пошук соціальної підтримки обумовлюють зниження ймовірності та вираженості переживань дереалізації і деперсоналізації. Тоді як незалежні змінні Хибне Я, заперечення, придушення, заміщення, дистанціювання, втеча та уникання підвищують ймовірність переживань дереалізації та деперсоналізації.

Таким чином, особи, схильні до переживань дереалізації і деперсоналізації, частіше за все

мають примітивний рівень захисних механізмів і обирають ті копінг-стратегії, які дозволяють на певний час втекти від реальності. Дереалізація/деперсоналізація як спосіб впоратись з пережитою травмою чи стресом рідше виникають у осіб, які впевнено відчують себе в оточуючому світі, здатні розуміти власні кордони, є автономними і самодостатніми. Наявність таких домінуючих копінгів, як планування та пошук соціальної підтримки, обумовлюють здатність бути в контакті з собою і світом, знаходити внутрішні ресурси або звертатись за допомогою до оточуючих для вирішення ситуацій. Дереалізація та деперсоналізація, навпаки, виникають у випадку нездатності залучення ресурсів (внутрішніх або зовнішніх), щоб впоратись з проблемою. У досліджуваних з високими показниками дереалізації і деперсоналізації виявлено нижчий рівень захисного механізму інтелектуалізації, який полягає у здатності частково абстрагуватись від емоцій та спробувати раціонально вирішити проблему, залишаючи відчуття цілісності власного Я та контакту зі світом.

Висновки. Узагальнюючи наведені в роботі наукові підходи було визначено, що унікаль-

Таблиця 1

Регресійна модель переживань деперсоналізації та дереалізації в залежності від показників захисної організації особистості

R	R Square	Change Statistics					Durbin-Watson
		R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change	
,707 ^a	,499	,499	3,141	20	63	,000	2,146

Таблиця 2

Показники внеску незалежних змінних у прогнозування залежної змінної (переживань дереалізації та деперсоналізації)

Регресійна модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Sig.
	B	стандартна помилка	Beta		
(Constant)	3,556	8,812		,404	,008
Вітальний контакт зі світом	-,180	,183	-,172	-,986	,032
Автономія	-,061	,207	-,048	-,296	,068
Хибне Я	,367	,182	,380	2,019	,048
Заперечення	-,697	,375	,223	-1,861	,067
Придушення	,440	,445	,115	,989	,027
Заміщення	,352	,281	,155	1,255	,021
Інтелектуалізація	,398	,424	-,109	,937	,035
Реактивне утвор.	-,330	,331	-,112	-,995	,032
Дистанціювання	,532	,317	,207	1,680	,048
Пошук соціальної підтримки	-,238	,439	-,081	-,542	,059
Прийняття	,668	,486	-,190	1,374	,017
Втеча- уникання	-,499	,265	,239	-1,885	,064
Планування	-,061	,370	-,021	-,164	,008

a. Dependent Variable: Дереалізація_Деперсоналізація

ність феноменів деперсоналізації та дереалізації полягає у виконанні ними ролі психологічного захисту та зв'язку із захисним механізмом дисоціації. Причинами втрати почуття реальності власного існування та навколишньої реальності можуть бути: реакція захисту від пережитого насильства, війни, зневажливого ставлення, надмірні негативні переживання, реакція на монотонність, одноманітність дійсності. Адаптивність або дезадаптивність переживань деперсоналізації та дереалізації зумовлюється впливом цих переживань на функціональність особистості. Також, у ході теоретичного аналізу було концептуалізовано поняття «захисна організація особистості», яке визначається як поєднання захисних механізмів та копінг-стратегій, що є найбільш характерними для особистості та систематичними у їх застосуванні. Було проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей захисної організації особистості при переживанні дереалізації і деперсоналізації, у якому взяли участь 84 досліджувані, з них 54 особи мали досвід переживань дереалізації та деперсоналізації, а 30 осіб такого досвіду не

мали. Здійснено порівняльний аналіз захисних механізмів та копінг-стратегій у двох незалежних вибірках: група 1 – досліджувані, які мали досвід деперсоналізації та дереалізації; група 2 – досліджувані, які не мали досвіду таких переживань. Статистично значущі відмінності у порівнюваних групах виявлено за такими показниками: вітальний контакт зі світом, вітальний контакт з людиною, Хибне Я, загальна онтологічна впевненість, регресія, компенсація, проєкція, заміщення. За результатами множинного регресійного аналізу з'ясовано, що на особливості переживання деперсоналізації та дереалізації впливають наступні компоненти захисної організації особистості: наявність вітального контакту зі світом, автономія особистості, хибне Я; такі захисні механізми, як інтелектуалізація та реактивне утворення, планування і пошук соціальної підтримки, а також, заперечення, придушення, заміщення, дистанціювання, втеча та уникання.

Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на визначення ролі досвіду дереалізації та деперсоналізації у наданні психологічної допомоги особистості, яка пережила травматичні події.

Список літератури:

1. Лейнг Р. Д. Расколотое Я, 2017. 232 с.
2. Симеон Д., Абугел Дж. Я не я. Что такое деперсонализация и как с этим жить, 2021. 336 с.
3. Allen J. G., Smith W. H. Diagnosing dissociative disorders. *Bull Menninger Clin.* 1993; 57 (3). P. 328–343.
4. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition. Arlington, VA : American Psychiatric Press Inc.; 2013.
5. Gentile Julie P., Snyder Malynda, Gillig Paulette Marie. Stress and trauma: Psychotherapy and Pharmacotherapy for Depersonalization/Derealization Disorder *Innov Clin Neurosci.* 2014 Jul-Aug; 11 (7–8): 37–41. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4204471/>
6. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. – New York : Springer, 1984. – 444 p.
7. Sierra M. Depersonalization disorder: pharmacological approaches. *Expert Rev Neurotherap.* 2008; 8: P. 19–26.
8. Spiegel D., Loewenstein R. J., Lewis-Fernandez R. Dissociative disorders in DSM-5. *Depress Anxiety.* 2011; 28 (9): P. 824–852.
9. Thomson P., Jaque S. V. Depersonalization, adversity, emotionality, and coping with stressful situations. *Journal of trauma & dissociation: the official journal of the International Society for the Study of Dissociation (ISSD)*, 2018, 19 (2). P. 143–161.

Vavilova A.S., Kiba S.H. PROTECTIVE PERSONALITY ORGANIZATION DURING EXPERIENCE OF DEPERSONALIZATION AND DEREALIZATION

The article analyzes scientific approaches to the study of derealization and depersonalization phenomena. It has been found, that these phenomena may accompany clinical diagnoses, and play a role in psychological protection in difficult life circumstances. The reasons for the loss of a reality sense of their own existence and the surrounding reality can be: the reaction of protection from violence, war, contempt, excessive negative feelings, the reaction to the monotony of reality. The adaptability or maladaptability of depersonalization and derealization are determined by the influence of these experiences on the individual functionality. Also, in the course of theoretical analysis the concept of “protective personality organization” is conceptualized, which is defined as a system of protective mechanisms and coping strategies that are most characteristic for the personality and are systematically used in everyday life and difficult life circumstances.

An empirical study of the protective organization` psychological characteristics with the experience of derealization and depersonalization was conducted. A comparative analysis of protection mechanisms and coping strategies in two independent samples was performed: group 1 – subjects who had experience of depersonalization and derealization; group 2 – subjects who had no experience of such experiences. Statistically significant differences in the compared groups were found on the following indicators: good contact with the world, good contact with people, False Self, general ontological confidence, regression, compensation, projection, substitution. A multiple regression analysis was made to determine those components of the protective organization that affect the experiences of derealization and depersonalization in difficult life circumstances. It is established that the characteristics of depersonalization and derealization are influenced by the following components of the protective personality organization: the presence of vital contact with the world, personality autonomy, protective mechanisms such as intellectualization and reactive formation, planning and seeking social support reduce the level of derealization and depersonalization; whereas the False Self, objection, suppression, substitution, distancing, escape and avoidance increase the level of experiencing derealization and depersonalization.

Key words: *protective personality organization, protective mechanisms, coping strategies, derealization, depersonalization, adaptation.*

UDC 616.891.6:613.956

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/20>**Mozgova G.P.**

National Pedagogical Dragomanov University

Stavytska S.O.

SHEI "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"

Stavytskyi G.A.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Khanetskaya T.I.

National Pedagogical Dragomanov University

PECULIARITIES OF DIAGNOSTICS AND IDENTIFICATION OF PSYCHOSOMATIC PATHOLOGY IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

The article considers the features and results of clinical and epidemiological studies of the prevalence of psychosomatic diseases in children and adolescents. The study used: methods of diagnosing self-esteem Ch. D. Spielberger; Y. L. Khanin (scales of personal and reactive anxiety); Methods of multifactorial study of the personality of R. Kettel (Raigorodsky, 2000) and the author's questionnaire "Method of diagnosing persistent stereotypes of the psycho-emotional response of children and adolescents" (Mozgova, Sinyov, Beketova, 2009). Clinical features and risk factors for the formation of psychosomatic pathology in children and adolescents are highlighted.

It is established that the prevalence of psychosomatic pathology in children with psychophysical development disorders does not differ significantly from those studied without psychophysical development disorders. It is determined that in the structure of psychosomatic pathology in children with psychophysical development disorders and without them, two nosological forms predominate – bronchial asthma and duodenal ulcer. Half of the subjects with psychophysical development disorders had a duodenal ulcer, bronchial asthma – in 26.0 %, diabetes mellitus and ulcerative colitis are slightly pronounced. In children without psychophysical development disorders, the opposite trend was observed: bronchial asthma was found in more than half of the subjects, duodenal ulcer in 12.0 %, diabetes and rheumatoid arthritis are also mild.

Peculiarities of the clinical course of psychosomatic pathology in children with psychophysical development disorders were their longer duration and severity in comparison with the studied ones without psychophysical development disorders. The cardinal complex psychological markers of psychosomatic pathology development in children and adolescents with and without psychophysical development disorders have been specified, namely: high level of personal and reactive anxiety, low self-esteem, emotional lability, poor efficiency and high rates of deviation from the autogenic norm.

The results of the study can be used by physicians and psychologists to diagnose and detect psychosomatic pathology in children and adolescents, by psychologists to develop, on this basis, a comprehensive program of psychoprophylaxis, psychocorrection and psychotherapy of psychosomatic disorders.

Key words: psychosomatic pathology, psychophysical development disorders, children, adolescents, risk factors, anxiety, self-esteem.

Introduction. The problem of psychosomatic relations is one of the most difficult issues in modern medicine and psychology, despite the fact that the close relationship between mental and somatic has been established and studied since the time of Hippocrates, Plato, Aristotle. In the process of medical development, the question of the influence

of the psyche on the course of the somatic disease was not initially considered. However, today, at the new media age, reduced motor activity, the impact of adverse environmental factors, it becomes important to consider mental and physical health in the unity of their impact on each other, that is, psychosomatics [1; 2; 3].

The problem of psychosomatic pathology (PSP) in a broad sense is the problem of human existence [2; 3]. In fact, psychosomatic diseases or so-called adaptation diseases are a wide range of disorders that combine somatic and psychological disorders [3; 4; 9]. Traditionally, psychosomatic pathology includes hypertension and gastric and duodenal ulcers, ulcerative colitis, diabetes mellitus, rheumatoid arthritis, bronchial asthma – diseases that have a progressive course and are accompanied by a number of different psychological and somatic disorders that sometimes lead to life-threatening disorders of human [2; 3; 4].

The effect of natural selection changes significantly through human sociality. In psychosomatic, there are more common points than significant differences in the study of individual diseases. PSP as a general pathological process has the following features: it is present only in humans because the psyche acts as a significant component of objective disorders of life; characterized by a non-stereotyped response to the action of causally significant factors and is characterized by the absence of genetically determined unified protective adaptive mechanisms [4; 7; 12].

Thus, it is obvious that two main components play a leading role in the occurrence of psychosomatic diseases: the traumatic factor and the condition of the subject who is affected. In this case, the decisive factor is the style of behaviour of the individual in various adverse situations. A person focused on search in various fields of activity, with a high level of creativity, is much more likely to determine the nature of interaction with the world and social environment. That is why the orientation of the patient to his maximum creative self-realization in the treatment and prevention of psychosomatic diseases is essential.

Special attention, in this plan, needs children with psychophysical development disorders (PDD). Developmental disorders are a universal form of the body's response to any negative influence not only of biological but also of adverse socio-psychological factors.

To define developmental disorders in children the domestic scientific literature uses different terms: developmental abnormalities, children with special needs, children with special educational needs, children with psychophysical development, and so on. All these concepts reflect different aspects of the manifestations of developmental disorders, but the most common signs of such disorders are characterized by the term “dysontogenesis”, which was proposed by E. Schwalbe in 1927 to define abnormalities in fetal formation. At present,

this concept is understood as various forms of disorders of ontogenesis, first of all, of the nervous system (NS), which cover all periods of childhood (up to 3 years), when the morphological systems of the body have not yet reached maturity [2; 5; 6].

Nervous system disorders are usually caused by biological and social factors that can act both separately and in combination, complicating the child's development. The most severe underdevelopment of mental functions occurs due to the influence of negative factors in the period of intensive cellular differentiation of brain structures, that is, in the early stages of embryogenesis.

It is known that the development of a child with PPD violations has a number of its own patterns. The complexity of the structure of abnormal development is the presence of a primary defect caused by a biological factor and secondary disorders that occur under the influence of the primary defect in the process of further abnormal development. The further the primary causes (primary defect of biological origin) and the secondary symptom (disturbances in the development of mental processes) are “separated”, the more opportunities open up for the correction and compensation of the latter with the help of a rational system of education and upbringing. However, data on the prevalence, structure and features of PSP in children with PDD in scientific sources we have not found.

The purpose of the article: to present and describe the results of clinical and experimental study of the pathogenetic role of medical and psychological factors in the occurrence and progression of psychosomatic pathology in children and adolescents.

Task: 1) to establish the prevalence of psychosomatic pathology in children and adolescents with disorders of psychophysical development and without one; 2) identify the factors that cause psychosomatic pathology in children and adolescents with and without psychophysical development disorders; 3) use the obtained data to determine complex psychological markers of psychosomatic pathology development in children and adolescents with and without psychophysical development disorders.

Methods and Research Methodology. The study was based on the assumption of the possibility of diagnosing and detecting psychosomatic pathology in children and adolescents with psychophysical development disorders and without disorders.

The survey involved 199 children aged 7 to 17 years with PSP, of which 111 – without PDD and 98 with PDD. Diagnoses are verified according to ICD-10.

The cohort-epidemiological method allowed to establish the prevalence of PSP in children and adolescents with and without psychophysical development disorders.

The socio-demographic method was used to analyze the factors that influenced the formation of the PSP. The survey, according to our questionnaire, collected information about the child, his family, living conditions, health, hereditary burdens, bad habits, the presence of conflict and other psychogenic situations, success and the nature of interpersonal relationships.

Clinical and psychological method was used to study psychopathological features in children and adolescents with PSP.

Clinical and psychological research was carried out using the following methods:

- the use of the scale of personal and reactive anxiety C. D. Spielberger, J. L. Khanin allowed to determine the level of anxiety as a constitutional feature of the patient or the consequence of a painful condition or the reaction of the individual to stressful events [1; 8];

- methods of multifactorial study of the personality of R. Kettel (identification of personality traits that form in the acts of human relations a kind of unity of motivations, actions and experiences, which allowed to establish the integrity of the individual) [1; 8];

- to determine the general psycho-emotional state of children was used our questionnaire “Method of diagnosing persistent stereotypes of psycho-emotional response of children and adolescents”, the priority of which is confirmed by the Declaration Patent of Ukraine on utility model № 44347 from 25.09.2009 (Mozgova, Sinyov, Beketova, 2009);

- complex neurophysiological diagnostics using topographic mapping of the spectral power of the main rhythms of the electroencephalogram (EEG) and its spectral analysis;

- special instrumental methods of research (medical ultrasound exam of abdominal organs, thyroid gland, kidneys, fibro esophagogastroduodenoscopy, if necessary with targeted biopsy with subsequent histological examination of biopsies, intragastric pH-metry, spirometry);

- general clinical, biochemical, enzyme-linked immunosorbent assays, diagnostic methods;

- statistical methods: processing of the obtained data was carried out by methods of mathematical statistics (correlation analysis) on a PC using SPSS and “Excel” from the package “Microsoft Office 2003”, “STATISTIKA 8.0”, “EPIINFO 5.0”. During

the formation of representative samples to calculate a sufficient number of subjects, we used the program STATCALC from the package EPIINFO, V.5.0;

Results and discussions. The study revealed the prevalence of psychosomatic pathology among children with and without PDD, as well as to identify the main risk factors for the formation and progression of PSP.

Table 1

Psychosomatic pathology in children without psychophysical developmental disabilities (n=111)

Rating place	Nosology	Absolute values	%
I	bronchial asthma	84	68
II	peptic ulcer of the duodenum	17	12
III	diabetes mellitus	6	5
IV	rheumatoid arthritis	4	4
Total	psychosomatic pathology	111	89

Table 2

Psychosomatic pathology in children with psychophysical developmental disabilities (n=98)

Rating place	Nosology	Absolute values	%
I	peptic ulcer of the duodenum	63	56
II	bronchial asthma	30	26
III	ulcerative colitis	4	3
IV	diabetes mellitus	2	1
Total	psychosomatic pathology	98	86

As can be seen from Tables 1 and 2, the prevalence of PSP among children with and without PDD is almost the same and is 86 % and 89 %, respectively ($p>0.05$). However, in the structure of PSP, the most significant nosologies in children, both with PDD and without one, were bronchial asthma (BA) and duodenal ulcer.

However, in children without PDD, the prevalence of asthma (68 %) significantly exceeded the prevalence of peptic ulcer disease duodenum (12 %) ($p<0.001$), which in the words of F. Alexander (Alexander, 2002) is the “queen of psychosomatics.” In children with PDD, on the contrary, there is a statistically significant prevalence of peptic ulcer disease over asthma – 56 % and 26 %, respectively ($p<0.001$).

The ratio of girls and boys in groups I and II was 1:1.

The vast majority of children in both groups (62.2 % and 73.0 %, respectively) were aged 11 to 17 years. Most likely, this is due to the fact

Table 3

Distribution of patients with PSP by age and sex (n=199)

Groups Children	Number of children	Age, years				Sex	
		5–6	7–10	11–13	14–17	boys	girls
I group (n=98)	abc. numeric	7	30	32	29	49	49
	%	7,2	30,6*	32,7	29,5	50,0	50,0
II group (n=111)	abc. numeric	6	23	41	39	55	56
	%	5,4	21,7	36,9	36,1	49,5	50,5

Note: the difference is significant ($p < 0.05$) * – between patients 7–10 and 14–17 years; Group I – children with PDD; Group II – children without PDD.

that in most sick children the onset of the disease occurs at early school age (7–10 years), and for the formation of chronic pathology, it usually takes 2–4 years. At the same time, the risk of chronic disease increases significantly in the prepubertal and pubertal period, which is explained by the peculiarities of the functioning of the child's body in these periods. Heterochronicity of the formation of processes of regulation of various physiological functions determines the so-called critical periods of development of the child's body, which is the basis of the child's hypersensitivity to environmental influences and the development of desynchronization – one of the first nonspecific manifestations of many pathological conditions [8; 12].

The analysis of risk factors for the formation of PSP, taking into account their diversity and multifactorial, justifies the need to identify their statistically significant combinations. This will allow in the early stages of the disease to predict the likelihood of its further course.

During the cohort-epidemiological study, the data on the presence/absence of pathological symptoms for comparative analysis with the assessment of the frequency of symptoms and the calculation of the values of diagnostic coefficients and measures of informativeness were digitized. The numerical expression of symptoms was carried out through calculations of an integrated indicator of the intensity of symptoms depending on the severity and frequency of symptoms. A questionnaire was filled out for each child with a list of different risk factors.

The questionnaire data were recorded in the protocol. A comprehensive study allowed to create of a prognostic table (table 4) to assess the risk of PSP in children. All statistically significant factors were summarized in this table and arranged in it in the order of decreasing modules of their diagnostic coefficients (that is, in the order of decreasing their “prognostic power”). Risk assessment using the above tables is carried out by applying the sequential procedure of Wald in the modification of E. Gubler (Gubler, 1978).

Table 4

Prognostic table for risk assessment of psychosomatic pathology in children with PDD

Risk factors and anti-risk	DC	J
Risk factors		
Conflicts in the family (between parents)	10,48	2,45
Poor or no search activity	9,48	2,45
Unsatisfactory nutrition	8,34	1,42
Conflicts in the family (children – parents)	8,23	1,33
Alexithymia	7,24	1,12
Unsatisfactory social status of parents	3,77	0,68
History of head and spine injuries	3,67	0,57
Weather sensitivity	3,46	0,51
Death of parents	2,28	0,41
Incomplete family	2,25	0,39
Pathology in childbirth	2,24	1,23
Does not participate in creative circles	2,23	0,36
Does not play sports	2,03	0,34
Presence in the family of chronic somatic diseases	1,86	0,32
The presence of congenital malformations in the family	1,82	0,31
Diseases in the mother during pregnancy	1,76	0,28
Poor school performance	1,66	0,28
Conflicts at school	1,56	0,22
Perinatal lesions of the CNS	1,54	0,17
Frequent SARS in the anamnesis	1,12	0,02
Accidents and catastrophes in the anamnesis	1,12	0,02
One in the family	1,11	0,01
Anti-risk factors		
Harmonious relations in the family	–5,95	0,95
Search activity (creativity)	–4,68	0,64
Rational nutrition	–3,66	0,54
A complete family	–3,54	0,45
Satisfactory social status of parents	–1,08	0,24
Classes in creative circles	–0,98	0,19
Not Burdened heredity	–0,89	0,18

The essence of the procedure was that the diagnostic coefficient (DC) of the inherent features of the person is added to each other until the desired level of reliability of the prognosis is

reached. For example, the reliability of the forecast at the level of $p < 0,05$ corresponds to the value of the sum of diagnostic coefficients $\Sigma DC > 13$, at the level of $p < 0,01$ – $\Sigma DC > 20$, and at the level of $p < 0,001$ – $\Sigma DC > 30$. In this sense, it becomes clear that none of the identified risk factors are self-sufficient for a reliable forecast (of all the factors presented in Table DC<13), and, therefore, a reliable forecast is possible only when risk factors are used together.

The study also identified seven anti-risk factors for the formation of PSP. Their power varies from small (unencumbered heredity – $DC = -0.89$ at $J = 0.18$) to moderate (harmonious relations in the family – $DC = -5.95$ at $J = 0.92$). However, the presence of the anti-risk factors listed in Table 4 together will ensure the reliability of the prediction of resistance at the level of $p < 0.01$, because in such a combination of factors the module $\Sigma DC = -20.77$ is more than 20 – the limit value for this level of reliability.

The clinical and paraclinical features of the course of PSP in children with and without PDD, the main syndromes and symptoms of this pathology have been studied.

The main clinical and pathological trends in the psychological and neurophysiological status of the examined children of both groups, which can

be diagnosed in the early stages of the disease, are identified.

The clinical picture of PSP in children with PDD and without one was characterized by a polymorphism of complaints and clinical syndromes. The main syndromes in children with IB duodenum were abdominal pain (93.8 % and 91.7 %), dyspeptic (65.2 % and 58.4 %), chronic intoxication syndrome (38.8 % and 38.7 %), respectively, which did not differ significantly in both groups ($p > 0.05$).

As for the astheno-neurotic syndrome, it was significantly more common in children with PSP and PDD (95.9 % and 52.1 %) ($p < 0.001$). The same trend was found among those examined with bronchial asthma. However, it was found that in children without PDD (group II) a small duration of the disease (1–2 years) occurred in more than half of patients (53.4 %), up to 5 years – in 29.9 %, more than 5 years – in 16.7 %. As for patients with PDD (group I), they showed a significant increase in the duration of the disease: 1–2 years – in only 26.9 % of patients, while up to 5 years – in 41.9 % and more than 5 years in 31.1 % of children ($p < 0.05$) (table 5). That is, this is associated with a longer and significantly more severe course of the disease in children with PDD (table 5).

In the age structure of PSP in children with PDD revealed a significantly earlier onset of duodenal

Table 5

Distribution of patients by duration of PSP (n=194)

Groups of children	Nosological Form	Duration of the disease, years			Total
		1–2 years	up to 5 years	more than 5 years	
		абс. ч. (%)	абс. ч. (%)	абс. ч. (%)	абс. ч. (%)
I group (n=93)	bronchial asthma	4 (4,3)	16 (17,2)	10 (10,7)	30 (32,5)
	peptic ulcer disease	21 (22,6)	23 (24,7)	19 (20,4)	63 (67,5)*
Total		25(26,9)	39(41,9) ^	29(31,1) +	93(100)
II group (n=101)	bronchial asthma	45 (44,6)	23 (22,8)	16 (15,8)*	84 (83,2) *
	peptic ulcer disease	9 (8,8)	7 (7,1)	1 (0,9)	17 (16,8)
Total		54(53,4) #	30(29,9)	17(16,7)	101(100)

Note: * – the difference is significant ($p < 0.05$) between patients with asthma and IUD of the duodenum; # – between the duration of PSP 1–2 years; ^ – up to 5 years; + – more than 5 years.

Table 6

Distribution of patients by severity of PSP (n=194)

Groups of children	Nosological Form	The severity of the disease			Total
		Easy	Average	Heavy	
		Abc. n (%)	Abc. n (%)	Abc. n (%)	Abc. n (%)
I група (n=93)	bronchial asthma	2 (6,7)*	10 (33,3)*	18 (60,0)*	30 (100,0)
	peptic ulcer disease	8 (12,7)*	23 (36,5)*	32 (50,8)*	63 (100,0)
Total		10 (10,8)*	33 (35,4)	50 (53,8) *	93 (100)
II група (n=101)	bronchial asthma	45 (44,6)	23 (22,8)	16 (15,8)	84 (100,0)
	peptic ulcer disease	9 (8,8)	7 (7,1)	1 (0,9)	17 (16,8)
Total		54 (53,4)	30 (29,9)	17(16,7)	101(100)

Note: * – the difference is significant ($p < 0.05$) between groups I and II.

IH compared with children without psychophysical developmental disabilities (10.5 ± 0.7 and 14.2 ± 0.5 years, respectively) ($p < 0.05$). The severe and prolonged course of PSP was also determined in the vast majority (53.8 %) of patients with PDD against 16.7 % in children without them ($p < 0.001$) (table 6).

Determining the psychological state can be considered as an integral part of a child's health because it is on the personal level that the problems we plan to identify in the diagnostic process are focused on. In addition to the objective situation of each person (life circumstances, real health), it is important to determine his subjective attitude to this situation, as well as assess their own reactions to life's difficulties, individual resources of resistance and development. It is known that the lack of defence mechanisms complicates the processes of recognition and expression of emotions reduces the child's ability to mentally process stress, reduces the ability to manage intense negative experiences. The latter can serve as a basis for the subsequent formation of various psychosomatic disorders, which can be considered as a separate personal response [6; 10; 11].

Analysis of psychological research data allowed to establish seven markers of susceptibility to PSP, namely: high personality levels and reactive anxiety (according to the Spielberger-Khanin test), low self-esteem and high levels of anxiety and emotional mobility (according to R. Kettel's test), low article high rates of deviation from the autogenic norm (according to the projective test "Good" and "Evil" with the choice of colours), the priority of which is protected by the Declaratory Patent of Ukraine for the invention [7].

As can be seen from Table 7, some of the established markers, such as high personal anxiety and high reactive anxiety on the Spielberger-Khanin test, and low performance and deviation from the autogenous norm on the projective test "Good" and "Evil" with colour choice are self-sufficient for probable determination of risk-anti-risk, because their DC is high enough, but less than the threshold value 13, which ensures the accuracy of the diagnostic conclusion at $p < 0.05$, so they will provide the necessary reliability of diagnostic conclusions only when used together with other methods.

Table 7

Prognostic table of markers of risk-anti-risk of formation of psychosomatic pathology (psychological research)

Methods	Sign	Feature range	DC	J
Risk markers				
Test Spielberger-Khanin	high personal anxiety	>50	4,53	0,21
		46–50	7,84	0,13
	high reactive alarm	>45	2,33	0,07
		36–45	7,30	0,21
R. Kettel's method	low self-esteem	$\leq 3,0$	0,57	0,01
		3,1–5,0	7,34	0,45
	low emotional stability	$\leq 3,0$	0,68	0,14
		3,1–5,0 балів	6,70	1,38
	high anxiety	6,0–7,0 балів	1,95	0,12
		8,0–9,0	7,35	0,31
Projective test "Good" and "Evil" with the choice of color	low efficiency	30–45	7,40	0,23
	low efficiency	46–50	2,84	0,18
	deviation from autogenic	30–45	4,71	0,27
	deviation from autogenic	46–50	6,30	0,11
Anti-risk markers				
Test Spielberger-Khanin	low personal anxiety	<36	-1,68	0,27
		36–40	-4,38	0,42
	low reactive alarm	<26	-0,73	0,07
		26–30	-3,71	0,47
R. Kettel's method	high self-esteem	>7,0	-0,57	0,01
		6,0–7,0	-7,91	0,46
	high emotional stability	>7,0	-0,68	0,05
		6,0–7,0	-1,02	0,02
Projective test "Good" and "Evil" with the choice of color	high level of efficiency	$\geq 50-60$	-1,07	0,16

Conclusions. The study showed that the prevalence of psychosomatic pathology in children with psychophysical development disorders does not differ significantly from psychosomatic pathology in subjects without psychophysical development disorders and is 89 and 86 people per 1000 subjects.

It is determined that the structure of psychosomatic pathology in children with psychophysical development disorders and without one is dominated by two nosological forms – bronchial asthma and duodenal ulcer. However, in the subjects with psychophysical development disorders, the duodenal ulcer has a more specific weight, which was detected in 56 %, bronchial asthma was 26 %, and diabetes mellitus and ulcerative colitis are slightly pronounced (1 % and 3 %, respectively). In children without psychophysical development disorders, the opposite trend was found – bronchial asthma was found in 68 % of subjects, duodenal ulcer – in 12 %, diabetes and rheumatoid arthritis are also mild (5 % and 4 %).

In the age structure of children with psychosomatic pathology with psychophysical development disorders significantly earlier onset of duodenal ulcer disease compared with children without psychophysical development disorders (10.5 ± 0.7 years and 14.2 ± 0.5 , respectively).

The clinical features of the course of duodenal ulcer in children without psychophysical development disorders were determined: the presence of small and asymptomatic clinical forms in 29.0 % of subjects; detection of the first clinical signs of the disease in the form of complications (gastrointestinal bleeding,

scar-ulcer deformation of the duodenal mucosa) in 8.1 %. The same pattern is observed in children with PDD. However, their incidence of complicated forms of the disease was significantly higher (14.7 %).

Peculiarities of the clinical course of psychosomatic pathology in children with psychophysical development disorders were their longer duration (73.0 %) and severity (53.8 %) against 46.6 % and 16.7 % in patients without psychophysical development disorders.

Cardinal complex psychological markers of psychosomatic pathology development in children with and without psychophysical development disorders were identified, namely: high levels of personal and reactive anxiety (according to the Spielberger-Khanin test), low self-esteem and high levels of anxiety and emotional lability. Kettel), low efficiency and high deviations from the autogenous norm (according to the projective test “Good” and “Evil” with the choice of colour).

Thus, given the identified psychological markers of psychosomatic pathology, it can be argued that the introduction of psychological influences to reduce anxiety, increase self-esteem in children and adolescents with psychosomatic pathology, harmonize their family microclimate will help overcome their psychosomatic disorders.

The results of the study can be used by physicians and psychologists to diagnose and detect psychosomatic pathology in children and adolescents and by psychologists to develop, on this basis, a comprehensive program of psychoprophylaxis, psychocorrection and psychotherapy of psychosomatic disorders.

References:

1. Айсмонтас Б. Б. 2016. Педагогическая психология. Схемы и тесты. – Москва : Владос-Пресс, 208 с.
2. Антропов Ю. Ф., Шевченко Ю. С. 2000. Психосоматические расстройства у детей. Москва : Из-во НГМА, 320 с.
3. Арон И. С. 2000. Психосоматические аспекты личности детей, страдающих соматическими заболеваниями. *Казанский медицинский журнал*, 2, 133.
4. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. 1999. Психосоматическая медицина. Москва : ГЭОТАР МЕДИЦИНА, 376 с.
5. Ключко К. Плекання психічного здоров'я підлітків в умовах дистанційного навчання шляхом технік когнітивно-поведінкової терапії. Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу : матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін», 7–12 грудня 2020 р., м. Суми : у 2-х ч. Суми : НВВ КЗ СОІППО, 2020. С. 93–97. Ч. 2 / за заг. ред. А. Вознюк, О. Василеги. URL: <http://www.soippo.edu.ua/>
6. Максимова Н. Ю., Милютин Е. Л. 2000. Курс лекций по детской патопсихологии. Ростов н/Д. : Феникс, 576 с.
7. Смулевич А. Б. 2000. Психосоматические расстройства (клиника, терапия, организация медицинской помощи). *Психиатрия и психофармакотерапия*, Т. 2, 2, 35–40.
8. Райгородский Д. Я. 2000. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 672 с.

9. Титаренко Т. Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травми: монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/160006893.pdf>
10. Albrecht F., & Am J. 2000. Chronic fatigue syndrome. *Acad. Child. Adolesc. Psychiatry*, Volumt 39.7.
11. Grub E., Wydra G., Kaefer M., & Koellner V. 2017. Changes of Motor Balance in the Course of an Inpatient Psychosomatic Rehabilitation. *Die Rehabilitation*, 56 (6), 389–396. DOI: 10.1055/s-0043-121279
12. Buchler M. W., Friass H., Uhl W., & Malfetheriner P. 2002. – Berlin, Wien: Wissenschafts-Verlag; A Blackwell Publishing Company, 614 p.
13. Dagani J., Buizza C., Ferrari C., & Ghilardi A. 2020. Psychometric validation and cultural adaptation of the Italian medical student stressor questionnaire. *Current Psychology*. DOI: 10.1007/s12144-020-00922-x

Мозгова Г.П., Ставицька С.О., Ставицький Г.А., Ханецька Т.І. ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ТА ВИЯВЛЕННЯ ПСИХОСОМАТИЧНОЇ ПАТОЛОГІЇ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

У статті розглядаються особливості та результати клініко-епідеміологічного дослідження поширеності психосоматичних захворювань у дітей та підлітків. У дослідженні використано: методика діагностики самооцінки Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна (шкали особистісної та реактивної тривожності); методика багатомірного дослідження особистості Р. Кеттела (Райгородський, 2000) та авторський опитувальник «Спосіб діагностики стійких стереотипів психоемоційного реагування дітей та підлітків» (Мозгова, Синьов, Бекетова, 2009). Висвітлено клінічні особливості та фактори ризику формування психосоматичної патології у дітей та підлітків.

Встановлено, що поширеність психосоматичної патології у дітей з порушеннями психофізичного розвитку суттєво не відрізняється від досліджуваних без порушень психофізичного розвитку. Визначено, що в структурі психосоматичної патології у дітей з порушеннями психофізичного розвитку та без них переважають дві нозологічні форми – бронхіальна астма та виразкова хвороба дванадцятипалої кишки. У половини досліджуваних із порушеннями психофізичного розвитку виявлена виразка дванадцятипалої кишки, бронхіальна астма – у 26,0 %, цукровий діабет та виразковий коліт незначно виражені. У дітей без порушень психофізичного розвитку спостерігалася протилежна тенденція: бронхіальна астма виявлена у більше половини досліджуваних, виразка дванадцятипалої кишки у 12,0 %, цукровий діабет та ревматоїдний артрит також незначно виражені.

Особливостями клінічного перебігу психосоматичної патології у дітей із порушеннями психофізичного розвитку були їх більша тривалість та тяжкість протікання порівняно з досліджуваними без порушень психофізичного розвитку. Уточнені кардинальні комплексні психологічні маркери розвитку психосоматичної патології у дітей та підлітків з порушеннями психофізичного розвитку та без них, а саме: високий рівень особистісної та реактивної тривожності, низька самооцінка, емоційна лабільність, погана ефективність та високі показники відхилення від аутогенної норми.

Результати дослідження можуть використовуватися медиками і психологами з метою діагностики та виявлення психосоматичної патології у дітей та підлітків і розроблення психологами, на цій основі, комплексної програми психопрофілактики, психокорекції та психотерапії психосоматичних розладів.

Ключові слова: психосоматична патологія, порушення психофізичного розвитку, діти, підлітки, чинники ризику, тривожність, самооцінка.

Відомості про авторів

Алексеева А.В. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та педагогіки Університету сучасних знань

Берегова Н.П. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Білюченко Ю.М. – аспірантка Харківського національного університету внутрішніх справ

Бондаревич С.М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Одеського національного морського університету

Вавілова А.С. – кандидат психологічних наук, асистент кафедри психодіагностики та клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Джигун Л.М. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Діколь-Кобріна О.А. – старший викладач кафедри практичної психології Одеського національного морського університету

Дробот О.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Ігумнова О.Б. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Карпенко Є.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ

Кіба С.Г. – студентка 4 курсу факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Комар Т.В. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Кривоногова О.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, соціальної роботи та інклюзивної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Крохмаль З.А. – студентка 3 курсу Одеського національного морського університету

Мельничук А.Ю. – аспірант кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Миколок С.М. – кандидат економічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету

Мозгова Г.П. – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психосоматики та психологічної реабілітації Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Мухіна Л.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Надвинична Т.Л. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету

Нестеренко М.О. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Ніколаєв Л.О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Орленко І.М. – доктор філософії, завідувач Одеського обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти, старший викладач кафедри психології, соціальної роботи та інклюзивної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Паламарчук Д.О. – психолог відділу «Методичний центр раннього втручання» комунальної установи «Обласний центр методичної роботи і соціальних виплат»

Пономаренко Я.С. – кандидат психологічних наук, доцентка кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

Романюк А.В. – логопед відділу «Методичний центр раннього втручання» комунальної установи «Обласний центр методичної роботи і соціальних виплат»

Скрипник Н.Г. – викладач кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Ставицька С.О. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Ставицький Г.А. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Степаненко Л.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Третяк Т.М. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Уманець А.О. – викладач кафедри психології і педагогіки факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ханецька Т.І. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психосоматики та психологічної реабілітації Національного педагогічного університету імені Н.П. Драгоманова

Чижма Д.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Чугуєва І.Є. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Шаюк О.Я. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 33 (72) № 3 2022

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *О. Данильченко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 12,48. Ум. друк. арк. 15,81. Зам. № 0722/272
Підписано до друку 01.08.2022. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.